

LUND UNIVERSITY

Politiken i krissamhället.

Persson, Anders

1997

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Persson, A. (1997). *Politiken i krissamhället*. Carlsson Bokförlag.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

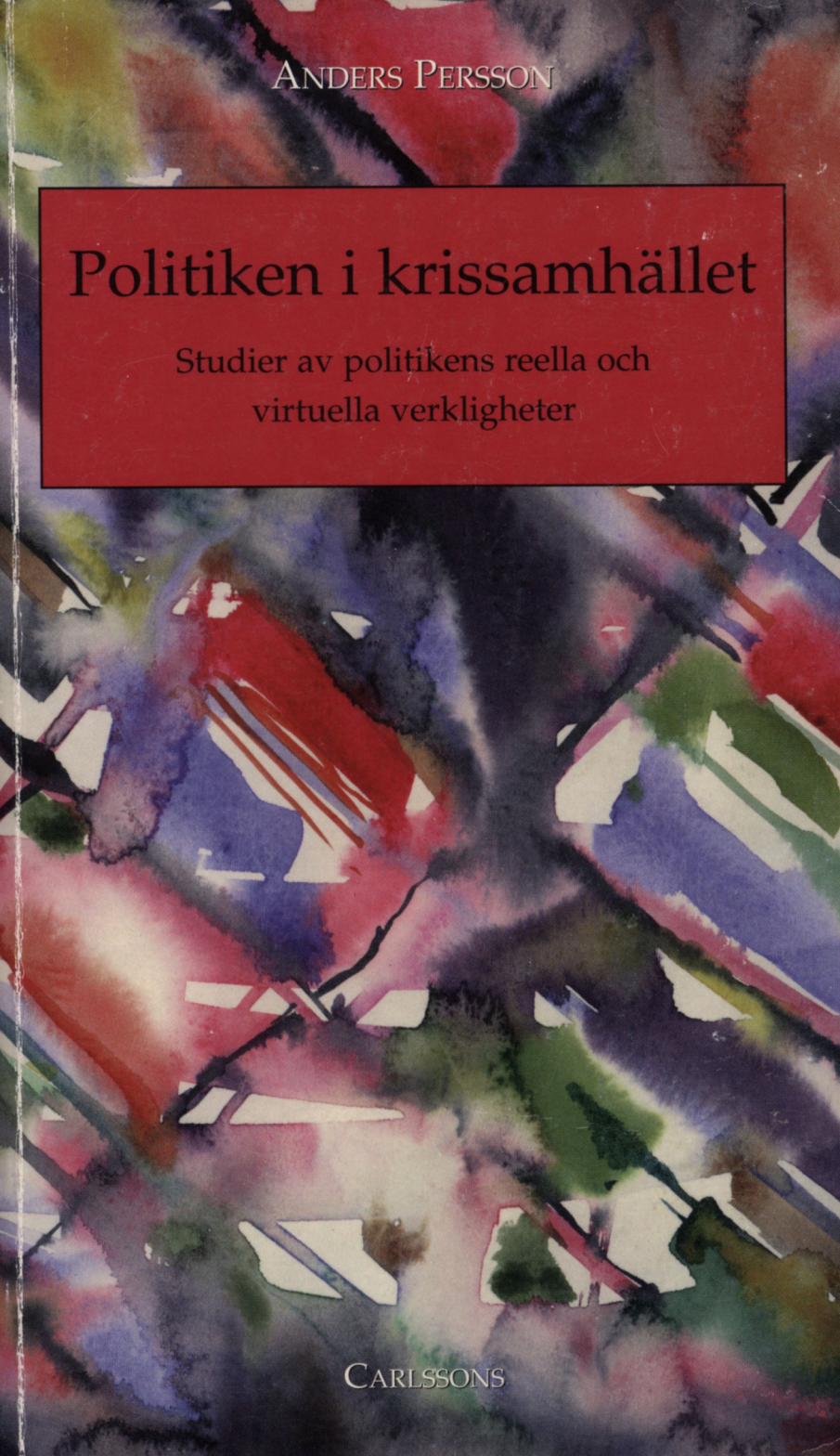
Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

ANDERS PERSSON

Politiken i krissamhället

Studier av politikens reella och
virtuella verkligheter

CARLSSONS

AMULTEPS PRESSON i Politiken i krisstämning

POLITIKEN I KRISSAMHÄLLET

*Till
Jonn, Max och Julia*

ANDERS PERSSON

Politiken i krissamhället

Studier av politikens reella och virtuella
verkligheter

CARLSSONS

Carlsson Bokförlag
Stora Nygatan 31
111 27 Stockholm
Tel 08-411 23 49

Tryckt med stöd från Humanistisk–Samhällsvetenskapliga
Forskningsrådet

©1997 Anders Persson och Carlsson Bokförlag
Omslag Titti G. Persson
Sättning och form Maria Bäckström
Tryckt av TA-tryck, Bjärnum 1997
ISBN 91 7203 206 5

Innehåll

Förord	7
1 Kris och krismedvetande	11
<i>Kris och krismedvetande som olika dimensioner 15</i>	
2 Krismedvetande som metapolitik	31
<i>Kris och marknadsekonomisk rationalitet 31</i>	
<i>Ekonomisk kris eller systemkris 38</i>	
<i>Förväntningsdefinierande politik 48</i>	
3 Politik utan alternativ	53
<i>Modernitet och väljande 55</i>	
<i>Nödvändighetens politiska tidsanda 60</i>	
<i>Politikens onda tro 78</i>	
4 Politikens subjektiva förvandlingar	83
<i>Vetenskapliga konstruktioner av politiskt väljande 83</i>	
<i>Den personliga konstruktionen av det politiska väljandet 109</i>	
<i>Från klassröstning och rörelsepartier till åsiktsröstning och valmaskiner 115</i>	
5 Valfrihetsrevolutionens motsägelser	119
<i>Valfrihet som samhällskonstruktion 122</i>	
<i>Valfrihet som självkonstruktion 141</i>	
<i>Utestängning, flykt, distinktion 149</i>	
<i>Den motsägelsefulla valfrihetsrevolutionen 159</i>	

6 Politikens retoriska differentiering	163
<i>Höger-vänsterskalan och väljandets politiska rum 164</i>	
<i>Retorisk differentiering 181</i>	
7 Politik är att vänta	185
<i>Väntan och modern civilisation 185</i>	
<i>Väntan och politisk retorik 190</i>	
<i>Meningsfylld politisk väntan 194</i>	
8 Det politiska kösystemet – reformismen	197
<i>Reformism, social ingenjörskonst, utopism 199</i>	
<i>Socialdemokratisk reformism som rättfärdigande förändringsprocess – ett exempel 205</i>	
<i>Reformistisk framtidsretorik och det politiska kösystemet 221</i>	
9 Uppskjuten samhällelig tillfredsställelse – den osynliga handen	229
<i>Marknadsekonomin dynamik eller självregleringens metafysik? 230</i>	
<i>Om tron på de icke-avsedda konsekvensernas godhet 243</i>	
<i>Nyliberal politisk retorik och den uppskjutna samhälleliga tillfredsställelsen 252</i>	
10 Överproduktion av framtidsförhoppningar – den osynliga reformismen	257
<i>Linje 2 och den ekonomiska politiken 258</i>	
<i>Socialdemokraternas osynliga reformism: det framtida försvaret av välfärdssamhället 261</i>	
11 Krissamhällets reella och virtuella politik	265
<i>Politik mellan nödvändighet och väljande 265</i>	
<i>Reel och virtuell politisk verklighet 270</i>	
Referenser	273

Förord

När detta skrivs talar statsministern i riksdagen med anledning av budgetpropositionen. Mot bakgrund av den borgerliga oppositionens skattesänkingsförslag försvarar han en offentligt understödd individuell frihet:

"Frihet är för många vanliga människor att ha ett jobb och att inte behöva vara orolig för arbetslöshet och sjukdom. Frihet är att ungdomarna får en bra utbildning. Frihet är att dagis fungerar. Frihet är att mor och far får en bra omvårdnad på ålderns höst. Det är frihet! För att allt detta ska fungera krävs det att vi har skött de gemensamma ekonomierna på ett sådant sätt att vi inte gör oss beroende av utländska långivare. Det är frihet!" (*Riksdagens snabbprotokoll 1996/97:12 9/10 1996: 22*)

Han tvekar inte det minsta, trots att han leder en regering vars besparings- och åtstramningspolitik drabbar allt det han anser vara så viktigt för friheten. De tvenne själar som bor i hans och regeringens bröst är ett utslag av samma motsägelsefullhet som numera tillhör vardagen i krissamhällets politiska liv. Många förefaller ha accepterat, eller åtminstone slutat förvånas av, dubbelheten: den ses inte som ett retoriskt trick, utan som en följd av Sveriges ekonomiska situation. Regeringen gör på motsvarande sätt gällande att besparings- och åtstramningspolitiken är påtvingad – följderna av ett ekonomiskt nödvändighetstvång. Samtidigt sägs den ha ett för alla positivt framtida mål.

Föreliggande bok syftar till att beskriva, analysera och förstå politiken i det svenska krissamhället. Jag är nämligen av den upp-

fattningen att vi nu lever i en särskild samhällsform som utmärks av kris, krisbearbetning och krislösningsförslag. Denna samhällsform kännetecknas också av att dess politik är annorlunda. Politiken kombinerar, kort sagt, nödvändighet, väljande och retorik på ett annat sätt än tidigare.

Nödändighet, väljande och retorik är därför denna boks sammanhållande tema. I *kapitel 1* och *2* belyses krismedvetandet, kris-samhällets mest kraftfulla nödvändighetsretorik. Krismedvetandet har kommit att bli vårt samhälles metapolitik och är överordnat all annan politik, vilket bl a får konsekvensen att både de friheter som statsminister Persson talade om, och de flesta andra underordnas den ekonomiska nödvändigheten och krispolitiken.

I *kapitel 3* beskrivs nödvändighetens politiska tidsanda. Den omfattar inte endast ekonomisk nödvändighet, utan också en rad andra nödvändigheter såsom ekologisk, etnocentrisk och biologisk.

Nödvändighetsretoriken hamnar i motsättning till föreställningen om att det finns möjligheter till såväl individuellt som samhälleligt väljande. Den föreställningen är en av grundvalarna för det moderna samhällets politik och dess institutioner. Ett drag i krissamhällets politik är denna motsägelse mellan nödvändighetsretorik och väljande, vilken tenderar att utvecklas till själva den moderna politikens kris. I *kapitel 4* behandlas det politiska väljandet, vilket över tid blivit alltmer socialt lösgjort och subjektiverat. Detta skärper motsättningen till den objektiverande nödvändighetsretoriken än mer. *Kapitel 5* tar upp den moderata valfrihetsrevolutionen som mitt i en politisk tidsanda präglad av nödvändighetsretorik sätter privatiserad valfrihet på dagordningen.

I *kapitel 6* görs en rumslig analys av den politiska höger-vänsterdimensionen. Syftet är att förstå hur politiken samtidigt kan vara odifferentierad när det gäller krispolitiken, där alla partier är mer eller mindre överens, och differentierad, vilket höger-vänsterdimensionen och andra moderna politiska institutioner förutsätter.

I *kapitel 7, 8, 9* och *10* analyseras den politiska retoriken, vilken till skillnad från realpolitiken fortfarande har plats för föreställningen om individuellt och samhälleligt väljande. I *kapitel 11* förs

en sammanfattande diskussion som mynnar ut i slutsatsen att krissamhällets politik lever i två verkligheter: den reella och den virtuella.

Boken har skrivits inom ramen för projektet *Livssituation, meningsproduktion och politisk förändring*. Såväl projektet som utgivningen av boken har finansierats av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet. Delar av kapitel 1 har publicerats med titeln *Att konstruera ekonomisk verklighet* (Zenit 2-3/1993) och delar av kapitel 1 och 2 med titeln *Kris och risk – diskurser över katastrofen* (Tvärsnitt nr 1/1996). Sistnämnda artikel har också diskuterats vid ett seminarium på utbildningsdepartementet våren 1996. Kapitel 3 och 6 har i annan form diskuterats inom seminariet i politisk sociologi vid Sociologiska institutionen i Lund våren 1996. Kapitel 7, 8, 9, och 10, likaså i annan form, diskuterades inom allmänna seminariet vid Sociologiska institutionen i Lund hösten 1994.

Jag vill tacka alla de seminariedeltagare som gjort sig mödan att läsa och lämna synpunkter. Tack också till Ingmar Böök och Per-Olof Olofsson för givande diskussioner inom vårt forskningsprojekt, Ron Eyerman och Björn Fryklund för synpunkter som förde texten vidare och slutligen Titti; tack för omslagsbilden.

En mycket personlig bakgrund till denna bok har varit frågan: Hur kan man betrakta dagens politik utan att bli alltigenom cynisk? Jag anser att jag kommit ett stycke på väg men eftersom jag förmodligen inte helt lyckats, tillägnas boken mina barn Jonn, Max och Julia vilkas förhoppningar väger upp mina cynismer.

Lund och Höganäs 9 oktober 1996

Kris och krismedvetande

Många gör gällande att vi just nu bevittnar en grundläggande samhällsomvandling som omväxlande beskrivs som en övergång från industriellt till postindustriellt samhälle, från modernt till postmodernt samhälle och från industri- till informationssamhälle. Hur den än begreppsliiggörs är det svenska samhället inne i en förändringsfas som tar sig en mängd olika uttryck. Den s k svenska modellen, som på arbetsmarknaden tog sig uttryck i ett långtgående samarbete mellan arbete, kapital och stat samt i politiken visade sig som en folkhemspolitik, har övergivits. Traditionella basnäringar har slagits ut. Många människor har blivit överflödiga – arbetslösa, utslagna, ekonomiskt obehövda. Velfärdsstaten har bl a som en följd av detta utsatts för påfrestningar den inte kunnat motstå och genomgår nu ett systemskifte. Klyftorna mellan fattiga och rika ökar. Trygghet har förbytt i konkurrens och rädsla. De obehövdas barn revolterar genom inre strider inom vad som mer och mer liknar en etniskt differentierad underklass.

Dessa förändringar tar sig naturligtvis också en rad olika politiska uttryck. 1970-talets vänsterkonjunktur har vänts i en högerkonjunktur. Nya partier har gjort sin entré på den politiska arenan. Politikens möjligheter att styra ekonomin har rustats ned i takt med att ekonomin internationaliserats och avreglerats. Europeiska unionen har vuxit upp som den nya statsbildning till vilken de som vill tygla marknaden nu måste sätta sin lit samtidigt som EU-projektet i hög grad är just ett ekonomiskt projekt.

Det låga valdeltagandet i EU-parlamentsvalet hösten 1995 kan tolkas som väljarnas svar på den nya situation som svensk politik befinner sig i. Parlamentet är tandlöst och Sverige är ett litet län i den europeiska staten. Det betyder emellertid inte att den inhemska politiken omfattas med entusiasm, utan även här gör sig politiska alienationstendenser gällande. Vad ska det tjäna till att rösta? Den attityden tycks sprida sig, inte minst bland unga väljare, och adderar ett politiskt legitimitetsproblem till de sociala och ekonomiska problem som följer av den nu pågående samhällsomvandlingen.

Legitimitetsproblemet är allvarligt, vilket inte minst framgår av en enkätundersökning som gjordes inom projektet *Livssituation, meningsproduktion och politisk förändring*. I enkätundersökningen, som utfördes 1993 och besvarades av ca 1.350 personer, ställdes bl a frågor om politiskt intresse och politisk aktivitet. (En redogörelse för undersökningens genomförande, teoretiska utgångspunkter och resultat finns i Böök, Olofsson & Persson 1994.)

Undersökningen visar ett stort politiskt främlingskap. I svarspopulationen ingår personer födda 1914-1973 och skillnaderna mellan äldre och yngre är stora i samtliga ovanstående frågor, vilket också kan säga oss något om politikens framtid. Av de svarande som är födda 1964-73 uppgav nästan 44 %, i jämförelse med drygt 35 % av alla svarande, att de endast var litet intresserade och nästan 10 % mot drygt 6 % av alla att de inte alls var intresserade av politik. Andelen som inte kunde tänka sig medlemskap i politiskt parti var genomgående hög, för populationen i sin helhet drygt 58 % men för den allra yngsta gruppen (födda 1969-73) var den hela 71 %. Drygt 84 % av personerna i denna åldersgrupp kunde inte tänka sig att vara politiskt aktiva, vilket skall jämföras med drygt 70 % för svarspopulationen som helhet.

Man kunde anta att denna avog inställning till politiken skulle motsvaras av en mera positiv inställning till politiskt engagemang utanför partipolitiken eller större tilltro till politisk aktivitet utanför partipolitikens ramar. Den officiella bilden av legitimitetsproblemet har hittills varit just sådan, vilket framgår

av en rad utredningar som gjorts det senaste decenniet och av regeringens direktiv till den kommitté som ska utreda "medborgarnas inflytande och delaktighet i samhällsutvecklingen" (*Kommittédirektiv* 1995:56). Visst stöd får en sådan tes också om vi studerar attityderna till följande påstående i vår enkät: *Det är viktigt för demokratin att folk engagerar sig i gräsrotsaktiviteter utanför partipolitikens ramar*. Av hela svarspopulationen är det drygt 72 % som helt och hållet eller delvis instämmer i påståendet. Skillnaderna är här emellertid mycket stora mellan svarspopulationens äldre och yngre segment. Bland dem som är födda 1914-1958 är den instämmande andelen större eller ungefär lika med hela svarspopulationens men bland dem som är födda 1959-1973 minskar andelen. I gruppen födda 1969-73 är det endast 45 % som instämmer helt och hållet eller delvis i påståendet. Andelen som helt och hållet eller delvis tar avstånd från det är större i denna åldersgrupp, 13 % jämfört med knappt 7 % i hela svarspopulationen, men framförallt ökar andelen som svarar vet ej. I den yngsta åldersgruppen är det hela 36 % som svarar så när de ställs inför påståendet att demokratin befrämjas av gräsrotsaktiviteter utanför partipolitiken, vilket skall jämföras med drygt 13 % bland samtliga svarande. Slutsatsen av detta är att i de äldre och medelålders segmenten av svarspopulationen finns ett samband mellan misstro gentemot det officiella politiska systemet och tilltro till att demokratin mår bra av politisk aktivitet utanför det partipolitiska systemet.

Detta samband är emellertid svagare bland de allra yngsta, vilka i mycket högre grad tycks vara likgiltiga till politiken som sådan – inom och utanför partipolitikens ramar. Denna utvecklingstendens uppmärksammas inte i de ovan nämnda kommittédirektiven, däremot pekar man på en rad andra hot mot det etablerade demokratiska systemet: låg grad av aktivitet i föreningar med samhällsengagemang, frågetecken bland medborgarna gällande möjligheterna att påverka Europeiska unionen, "marknadsaktörernas inverkan på politiska prioriteringar", demokratiska klyftor mellan välinformerade och sämre informerade, mellan olika regioner, mellan olika bostadsområden i storstäderna. I direktiven sägs att "från

demokratisk synpunkt är den beskrivna utvecklingen oroande”.

Självfallet är denna utveckling oroande men den borde knappast förvåna det politiska etablissemang som i snart 20 år med tilltagande emfas gjort gällande att vårt politiska handlingsutrymme är så begränsat att andra kommer att fatta de obehagliga besluten åt oss om vi inte gör det själva. I ett politiskt system som gjort det vart tredje eller fjärde år återkommande politiska valet till den enda arena på vilket folket kan agera, är det i högsta grad fattbart om folket vänder den arenan ryggen när det politiska väljandet i realiteten förklaras vara betydelselöst.

Mot folkets frihet att välja har ett stundtals oroväckande enigt politiskt etablissemang ställt nödvändigheten. Om jag skulle ge en allmän karakteristik av vår politiska nutid skulle jag säga att politiken alltmer kommit att bli bestämd av nödvändigheten. Ekonomisk, biologisk, ekologisk, etnisk och nationell nödvändighet utmanar vår frihet att välja. I Sverige har emellertid den ekonomiska nödvändigheten fått en alldeles särskilt hög status genom att vi nu i två decennier fått lära oss att den svenska ekonomin befinner sig i kris och att svenska folket är i stort behov av krismedvetande. (Att ungdomar är politiskt alienerade är mot den bakgrunden inte särskilt märkligt.) I detta inledande kapitel ska jag därför ställa frågan: Hur ska vi förstå krismedvetandet?

Jag kommer att ta mig an den frågan på flera olika sätt. För det första diskuterar jag den ekonomiska krisen och krismedvetandet, i synnerhet relationen dem emellan. För det andra undersöker jag förhållandet mellan kris, krismedvetande och marknadsekonomisk rationalitet och prövar om begreppet ekonomisk stress kan vara en förmedlingslänk mellan dem. För det tredje diskuterar jag om krisen endast är ekonomisk eller egentligen en manifestation av något mycket större: en systemkris, ja själva lönearbets- och det storskaliga tillväxtsamhällets kris. I det sammanhanget funderar jag också över kopplingen mellan vårt krissamhälle och den tyske sociologen Becks risksamhälle och utesluter inte att de rentav skulle kunna samlas under en beteckning: det katastrofiska samhället. För det fjärde, och slutligen, försöker jag utreda politikens roll i krissam-

hället och lanserar tesen att politiken blivit förväntningsdefinierande. Med detta menas att politiken i högre grad blivit ett redskap för att definiera befolkningens, organisationernas och olika nationella och internationella ekonomiska aktörers förväntningar och därvidlag på det hela taget skapa en differentierad förväntningsstruktur, t ex mörka förväntningar på kort sikt och ljusa på längre sikt och samtidigt ljusa och mörka förväntningar hos olika grupper och aktörer i samhället. Tolkad så ger denna politik krismedvetandet en mycket hög politisk status: krismedvetandet blir samhällets metapolitik – en första rangens politik inom vars ram all annan politik måste definieras.

Kris och krismedvetande som olika dimensioner

Vad är egentligen krismedvetande? För det första är det ett medvetande riktat mot ett speciellt objekt eller en speciell situation – den ekonomiska krisen. Andra jämförbara ord som s a s utsäger något om medvetenhetens riktning är t ex klassmedvetande, prismedvetenhet och kvalitetsmedvetenhet. Till skillnad från dessa tre kusiner finns ordet krismedvetande varken i 10. eller 11. upplagan av *Svenska akademins ordlista* (1973 resp 1986). Däremot upplyser redaktionen för *Svenska akademins ordbok* om att ordet användes första gången i en artikel i Svenska Dagbladet den 19 april 1980.

Krismedvetande är således ett nytt ord som på allvar började användas på 1980-talet. Varför började det inte användas på 1930-talet eller under någon tidigare kristid? Svaret på den frågan kan ges med hänvisning till att såväl ekonomin som politiken under senare år utvecklats på ett sådant sätt att förväntningarna fått en mycket större betydelse än tidigare, ibland rentav en helt självständig roll. Förväntningarna har kommit att bli förmedlingen mellan den ekonomiska krisen och medvetandet om den.

Krismedvetande är ett tillstånd i medvetandet, medan ordet kris normalt utsäger något om sakernas tillstånd. Det finns naturligtvis en skillnad mellan ett medvetandetillstånd och ett sakernas till-

stånd. Att jag t ex kan se att solen rör sig runt jorden är främst ett medvetandetillstånd, medan sakernas tillstånd i detta fall är ett annat. I andra sammanhang är dock inte skillnaden så slående. När det t ex gäller förhållanden som vi människor kan påverka genom vårt handlande tenderar skillnaden mellan sakernas och medvetandets tillstånd att bli mera svårgripbar, vilket kan illustreras av det som kommit att kallas Thomas' teorem: Om människor definierar en situation som verklig, blir den verklig till sina konsekvenser. (Efter William I. Thomas som var verksam under början av detta sekel som en av de mest kända representanterna för den s k Chicago-skolan inom amerikansk sociologi.)

Eftersom krismedvetandet för det första är riktat mot en speciell situation och för det andra, och viktigare, definierar situationen på ett särskilt sätt, kan man säga att det är ett *situationsdefinierande* medvetande. En person som är krismedveten kan beskrivas som en person vars medvetande befinner sig i ett speciellt tillstånd, innebärande att personen definierar den ekonomiska situationen på ett speciellt sätt. Gränsen mellan det "subjektiva" och "objektiva" blir i realiteten flytande genom den här typen av medvetande. Att vara krismedveten innebär inte enbart att tänka på ett visst sätt, utan också att definiera en situation på ett särskilt sätt och i förlängningen också handla på ett speciellt sätt i den. Under det svenska krismedvetandets tjugoföråriga historia har det konsekvent handlat om den *ekonomiska* situationen. I enlighet med Thomas' teorem kan man då säga att om man i sitt medvetande föreställer sig ekonomin i kris (om man alltså definierar krisen som verklig) så hamnar också ekonomin i kris (definitionen blir verklig genom sina konsekvenser).

Betyder det att om endast jag och ingen annan anser att ekonomin är i kris så är den också i kris? På sätt och vis ja. Därför att om jag och ingen annan anser att det råder ekonomisk kris så kommer jag att handla som om det vore kris och kommer då att ålägga mitt handlande den disciplin som jag anser att krisen kräver. Även om det inte råder kris – enligt i och för sig alltid omstridda s k objektiva kriterier – kan jag gestalta min personliga situation som om

det faktiskt rådde kris. Det intressanta i dagsläget är vad som inträffar om t ex en miljon svenskar delar samma definition av den ekonomiska verkligheten, handlar efter den och därigenom åstadkommer konsekvenser som s a s är sanna. Konsekvensen av blott en ensam persons krismedvetande är naturligtvis mest en pikant detalj, den aggregerade konsekvensen av många människors krismedvetande kan bli en nationell angelägenhet. Här kan nämnas att när Merton (1949) illustrerar Thomasteoremet gör han det med hänvisning till bankkraschen 1932: pga ett rykte trodde många sparare att banksystemet var i kris, varför de tog ut sina pengar och därmed försatte banksystemet i kris och sedermera kollaps.

Som beskrivningar har kris och krismedvetande det gemensamt att de utsäger något om tillståndet. En skillnad dem emellan har att göra med graden av konkretion och på vilket sätt de hänvisar till något utom sig själv. I vår del av världen förknippas kris vanligtvis med allvarliga negativa förändringar av vårt vardagsliv såsom död, svält, pest, missväxt, lidande, fattigdom, vräkning, arbetslöshet och andra liknande hemskheter. Intressant att lägga märke till är att i 10. upplagan av *Svenska akademiens ordlista* (1973) anges följande betydelser av ordet kris: avgörande vändning, brydsam situation och svår tid. I den 11. upplagan (1986) har en betydelse tillfogats: svårt ekonomiskt läge. Ordet kris refererar också till bestämda tillstånd i somatiska och psykiska sjukdomsförlopp. Det går alltså att i någon mån själv kontrollera och uppleva om kris är en rimlig beskrivning av tillståndet. Om grannarna dör i pest, om det växer ut bölder på min och andras kroppar, om grödorna torkar bort, om flyttlassen går, om jag själv eller arbetskamraterna får sparken, har jag möjlighet att mycket konkret varsebli det som kallas kris. (Självfallet kan möjlighetssidan av en kris också betonas men i Sverige tycks beskrivningar från hotsidan vara vanligast.)

I ett avseende är det på samma sätt med krismedvetande. Det hänvisar till ett medvetandetillstånd som kan kontrolleras, åtminstone via indikatorer. Det kan ses som ett individuellt medvetandetillstånd och påvisas genom indikatorer av typ attityder till den

egna och samhällets ekonomiska situation. Det kan också uppfattas kollektivt och indikeras t ex av i vilken grad en befolkning utan motstånd underkastar sig en ekonomisk åtstramningspolitik. Men dessa indikatorer visar endast på samband mellan olika "interna" delar av medvetandet – dvs mellan uppfattningen att ekonomin är i kris och de förväntningar som riktas mot ekonomin – inte nödvändigtvis på samband mellan medvetande och "yttre verklighet". Poängen är således att krismedvetandet kan existera utan kontrollerbara referenser till det som anses vara i kris. Krismedvetande är en beskrivning av hur människor *definierar* den ekonomiska situationen, inte en beskrivning av situationen som sådan.

Den ekonomiska kris som, sant eller falskt, påstås ha existerat sedan andra halvan av 1970-talet kan alltså å ena sidan förstås på det vis som Habermas förstår en kris i ett sjukdomsförlopp:

"Krisen kan inte skiljas från föreställningen hos den som genomgår den... Till krisen kopplar vi därför en objektiv kraft som fråntar ett subjekt någon del av hans normala suveränitet. Att förstå en process i termer av kris innebär att underförstått ge den en normativ mening – lösningen på krisen innebär befrielse för det drabbade subjektet." (1976: 1)

Krisen innebär alltså ett vägskäl, ett slags valsituation. Om utgången hade varit given hade processen inte beskrivits som en kris och det är väl just i betydelsen att subjektet upplever sig som varande vid ett vägskäl som Habermas gör gällande att krisen inte kan skiljas från subjektets föreställning eller medvetande. Krisen antas alltså vara sammansatt av två komponenter: objektiv situation och medvetandet därom.

Å andra sidan finns det anledning att *inte* förstå den svenska ekonomiska krisen så. Det förefaller i stället som om objektiv situation och medvetande separerats. Detta kan vara ett drag i själva krisförloppet, vilket då skulle betyda att komponenterna successivt kommer i takt med varandra. Jag vill emellertid inte utesluta att denna separation har att göra med själva krisens karaktär.

Man kan alltså föreställa sig kris och krismedvetande som två olika dimensioner och relatera dem till varandra på följande sätt:

Figur 1.1: Kris och krismedvetande

		Krismedvetande	
		nej	ja
Kris	nej	1	2
	ja	3	4

När dessa två dimensioner kombineras framträder fyra situationer vilka uttrycker olika relationer mellan någon form av aktör och någon form av storhet som kan drabbas av kris, vi antar att denna storhet är Sveriges ekonomi.

Relation 1 kittlar inte alls min nyfikenhet. Det existerar ingen kris och inget medvetande därom. Detsamma kan sägas om relation 4: det existerar kris och ett medvetande därom. Båda uttrycker kongruens. Riktigt så entydiga blir naturligtvis aldrig förhållandena i verkligheten, utan denna grad av otvetydighet kan endast åstadkommas i den teoretiska leken. I verkligheten finns det alltid motsättningar och spänningar i det som förefaller vara kongruent, men dem bortser jag ifrån för tillfället.

Relationerna 2 och 3 beskriver inkongruens mellan aktörens medvetande och krisdrabbad ekonomi. Trean visar en situation där det existerar en kris men inget medvetande därom, medan tvåan visar det motsatta. Båda situationerna är remarkabla. När det gäller trean kan det knappast vara en kris som framträder genom pest, bölder, död, massarbetslöshet som man är ovetande om. I stället rör det sig om en kris som är svår att förnimma utan förmedlande tolkning, det måste med andra ord föreligga ett utrymme för konkurrerande situationsdefinitioner. På samma sätt med tvåan: krisen måste vara så svår att förnimma att den inte nödvändigtvis behöver existera men för att vi trots det ska kunna äga ett medvetande om

den krävs att det är såväl svårigheten att förnimma densom hur vi ska göra det, snarare än dess blotta existens, som tilldrar sig vårt intresse. I båda fallen måste de ekonomiska förhållandena vara av en sådan art att meningsproduktionen kan få en helt självständig roll eller, med andra ord, att förhållandena i ekonomin inte kan vara tillgängliga utan förmedlande tolkning.

Trean beskriver förhållandet mellan aktör och ekonomi på ett "objektivistiskt" sätt, genom att den förutsätter ett ekonomiskt skeende helt oberoende av aktörernas medvetanden. Tvåan närmar sig den "subjektivistiska" extremen och antar att medvetandet kan ha en helt självständig roll.

Fördröjd realitetsspeglings eller självuppfyllande profetia?

Med utgångspunkt från de fyra relationerna mellan kris och krismedvetande kan de senaste 20 årens ekonomisk-politiska situationer och debatt grovt beskrivas. Situation 1 är Sverige före mitten av 70-talet: ingen kris och inget medvetande därom. Lyckligt folkhem. (Detta är naturligtvis också en renodling och därför en sanning med en rad modifieringar. Inte minst lyckan i folkhemmet är omstridd.)

Situation 3 – kris men inget krismedvetande – växer fram under andra hälften och blir till de borgerligas politiska huvudbudskap från slutet av 1970-talet. Budskapet har ungefär denna lydelse: det existerar en kris, många förnimmar den inte men kommer inte länge till att kunna vara ovetande om den. Att bli medveten om krisen i den borgerliga tappningen innebär därför att bli medveten om nödvändigheten av en ny politik och kanske ett nytt samhällsekonomiskt system. Enligt detta politiska budskap har svenska folket problem – inte primärt med fattigdom, arbetslöshet, olycka, meningslöshet etc, utan med sitt (bristande) krismedvetande.

Situation 3 kännetecknas också av tvivel och eftertänksfullhet inför ifrågasättande. Detta utvecklas sedermera till ett neo-liberalt

upplysningsprojekt, där folket skall upplysas om hur dålig svensk ekonomi *egentligen* är (trots att man kanske inte kan erfara det i vardagslivet). Den situation som efterhand skapas lämnar för övrigt stort utrymme åt sadistiska nationalekonomer vilka, medan de njutningsfyllt leende beskriver den disciplin vi måste underordna oss, förefaller besatta av sina övningar med det symboliska riset. Det neo-liberala upplysningsprojektet har således, liksom det klassiska, en plats för viktorianer med civilisatoriska ambitioner. Den som eventuellt tvivlar på detta bör lyssna på *Ekonomiska klubben*, ett radioprogram som ger stort utrymme åt ekonomer som aldrig verkar få nog av att rekommendera åtstramningar och stålbad – åt andra. (Man borde pröva följande hypotes: Folkhälsan skulle förbättras om åtstramningarna drabbade nationalekonomin i stället för den nationella ekonomin.)

Situation 2 kan vi kalla keynesiansk kritik av krispolitiken, vilken länge i stort sett representerades av ekonomen Sven Grassman som under hela åtstramningspolitikens tid från slutet av 1970-talet riktade kritik mot krisbudskapet. Han menade då och senare att det aldrig existerade någon kris i egentlig mening, snarare var det påstådda behovet av krismedvetande en etablissemangets konspiration mot folket, vilken efter sin framgångsrika framfart kunde benämnas en fredlig statskupp. Grassman lanserade också en motdefinition av den ekonomiska situationen där Sverige framställdes som ett rikt och tekniskt framskridet land med en för folkmängden mycket stor andel världsledande företag i olika branscher samt ett land med en föredömlig välfärdsmodell. Redan i början av 80-talet hävdade Grassman i en bok att de kristecknen som då dagligen kommunicerades av regering, ekonomer, massmedia och delar av den socialdemokratiska oppositionen var medvetet överdrivna (Grassman 1981). Han gav mönster åt överdriften genom att lansera en konspirationsteori som i allt väsentligt gick ut på att kommunikationen av kristecknen underbyggde en politik syftande till att slå tillbaka fackföreningsrörelsen och rusta ned den offentliga sektorn. Även om man *då* hade anledning att betvivla själva konspirationsteorin, står det nu klart att den politiska utveck-

ling han förutspådde faktiskt i mångt och mycket infriades.

Den verklighetsförfalskning som Grassman påvisade var till del statistisk. Grassman visade t ex att de borgerliga regeringarna över-skattade Sveriges utlandsskuld 1976-77. Det lyckades man med genom att enbart redovisa svenska skulder i utlandet men inte svenska fordringar. Med en sådan redovisningsteknik är naturligtvis de flesta nationer i en internationellt integrerad ekonomi skuldtyngha – och till syvende og sidst häftar Jorden i skuld till någon utomjordisk rentier. Om däremot fordringarna redovisades blev bilden en helt annan, ja den blev 1976-77 omvänd: Sverige hade då ingen utlandsskuld, utan en fordran på utlandet. På ungefär samma sätt förhöll det sig med bytesbalansunderskottet, företagens driftsöverskott, svensk exports relativpriser och exportens marknadsandelsoförluster.

Verklighetsförfalskningen var emellertid till större del politisk. Redan 1981 gav regeringen Grassman rätt på alla ovanstående punkter, men hävdade samtidigt att de s k statistiska felen inte hade påverkat politiken. Trots att alltså Grassman vred de ekonomisk-statistiska vapnen ur regeringens händer och därigenom allvarligt ifrågasatte behovet av krismedvetande och åtstramningspolitik, förbehöll sig regeringen rätten att oberoende av statistiken grunda sitt upplysningsprojekt och det påstådda behovet av krismedvetande politisk-ideologiskt. Redan här kunde man alltså erfa-ra hur kris och krismedvetande gled isär.

Under sent åttiotal sätter också Grassman (1987) politiken och den påstådda politiska konspirationen i centrum. 1980-talet utmå-las som de rikas skördetid vilken innebär en avdemokratisering av samhället, försämringar av den offentliga sektorn som missgynnar de fattiga, privatisering som gynnar de rika, arbetslöshet som pressar tillbaka fackföreningsrörelsen. För att kunna genomföra dessa förändringar krävs ett visst folkligt stöd eller åtminstone en folklig passivitet och Grassman menade att just krismedvetandet, vilket under 1980-talet också blev officiell socialdemokratisk doktrin, gjorde folket benäget att stödja eller passivt åse förändringarna.

Under slutet av 80-talet och början av 90-talet återkom

Grassman till detta tema. Vid samma tid restes också invändningar av Korpi, inte så mycket mot krismedvetandet som mot den etablerade orsaksförklaringen till krisen. Först i en artikel sedan i en bok, visade Korpi (1990 och 1992) hur man enbart med förvånansvärt enkla statistiska knep kan teckna bilden av svensk ekonomi som man själv önskar. Korpi ägnar sig alltså i realiteten åt *jämförande ekonomisk verklighetskonstruktion*. Han visar nämligen hur näringslivsorgan, dem närstående ekonomer, finansdepartement och andra som önskar återföra Sveriges verkliga eller påstådda ekonomiska problem på den s k svenska modellen, genom en speciell redovisning av bl a BNP får den ekonomiska verkligheten att framstå som mörk. Korpi, själv förespråkare av samma modell, neutraliserar den mörka verklighetsbeskrivningen.

Debatten om BNP handlar främst om hur den ekonomiska statistiken redovisas och är inte speciellt sofistikerad. Närmare bestämt handlar den om huruvida BNP-tillväxt ska uttryckas i absoluta eller relativa tal, om ett lands utgångsläge i fråga om ekonomisk utveckling ska inverka på redovisningen eller ej samt vilka länder Sverige ska jämföras med: rika länder som har en relativt låg BNP-tillväxt eller fattigare länder med högre tillväxt. Korpi menar att BNP-tillväxt skall uttryckas i absoluta tal, att det ekonomiska utgångsläget ska vägas in samt att Sverige ska jämföras med andra rika länder med låg tillväxt. Med en sådan redovisningsteknik framstår Sverige som ett moget industriland på väg in i en postindustriell utvecklingsfas. De som är skeptiska till den svenska modellen vill i stället göra gällande att Sverige är på väg utför och väljer då den motsatta redovisningstekniken.

Vid mitten av 1990-talet har Ehrenberg och Berglund tagit över den keynesianska stafettpippen från Grassman och Korpi. Ehrenberg (1994; 1996) sätter liksom Grassman maktförskjutningen från arbete till kapital i centrum och problematiserar den gängse verklighetsbeskrivningen genom kritisk granskning av ekonomisk statistik. Berglund (1996) försöker i en anda mycket trogen Keynes visa att dagens massarbetslöshet beror på själva åtstramningspolitiken.

För att nu återvända till de fyra situationerna kan man slutligen säga att den fjärde har varit för handen sedan slutet av 1980-talet. Vi har en kris och ett krismedvetande. Situationen har utlöst extraordinära politiska åtgärder. Den förra socialdemokratiska regeringen presenterade t ex ett krispaket 1990 som innebar inskränkning av strejkrätten och fick avgå. Den borgerliga regeringen 1991-94 tog tillfället i akt och försökte genomföra ett systemskifte – vilket i och för sig mer vägledades av nyliberal ideologi än av krissituationen. Eftersom den nuvarande socialdemokratiska regeringen på många punkter realt fortsätter systemskiftet – som den samtidigt retoriskt motsätter sig – ger jag situationen dess namn.

I sammanfattning kan då det ovanstående beskrivas som två samhällssituationer och två föreställningar om dem:

Figur 1.2: Kris och krismedvetande: samhällssituationer och föreställningar

		Krismedvetande	
		nej	ja
Kris	nej	1. "Det lyckliga folkhemmet"	2. Keynesiansk kritik av krispolitiken
	ja	3. Neoliberalt upplysningsprojekt	4. Systemskiftets Sverige

I sammanhanget är det spännande att betrakta de fyra situationerna som delar av en process. Intressant är hur den svenska ekonomin förflyttar sig från 1 till 4, alltså: Hur sker övergången till ekonomi i kris? Går den vägen över 3 eller 2? Alltså: konstrueras krisen av faktorer som inte styrs av vårt medvetande (neo-liberalernas bild av hur det förhåller sig) eller konstruerar vi krisen med våra medvetanden (min slutsats av den keynesianska kritiken)? Är krismedvetandet en fördröjd realitetsspeglning i våra medvetanden eller en självuppfyllande profetia? Där har vi ett av inslagen i de senaste årens ekonomisk-politiska debatt, vilken just nu av förklarliga skäl

mest handlar om olika krislösningar. Dagens två konkurrerande krislösningsförslag innebär: å ena sidan att anpassningen till konkurrentländerna vad gäller vinster, löner, skatter och lagar ska fortsätta med arbetslöshet och arbetslöshetsrädsla som drivmedel; å andra sidan att det förlamande krismedvetandet, vilket tar sig uttryck i alltför mycket sparande och alltför låg konsumtion, måste brytas. Inför dagens kris i form av t ex arbetslöshet kan naturligtvis neo-liberalerna säga: Vad var det vi sa! Man kan emellertid också säga: Om inte ni hade sagt det ni gjorde – och fått hjälp av massmedia och andra att effektivt sprida budskapet till hela folket – så hade vi inte haft någon kris idag. Detta därför att i den förhandenvarande ekonomiska situationen har förväntningar mycket större betydelse än tidigare, vilket jag strax ska återkomma till.

Exkurs: Tre ekonomiska sociologier

Analysen av krisen och krismedvetandet kan ses som ett bidrag till den ekonomiska sociologin, varför jag här bryter framställningen med en liten skiss om den. Såvitt jag kan se finns det huvudsakligen tre sätt att bedriva ekonomisk sociologi vilka kan kallas: realistisk ekonomi; rational choice-teori; och sociologisk (och socialpsykologisk) analys av ekonomin i samhället.

Realistisk ekonomi: denna ekonomiska sociologi har ambitionen att skapa en mer realistisk bild av ekonomin och tar på ett ganska motsägelsefullt sätt sin utgångspunkt i distinktionen mellan ekonomi och samhälle och medvetandet om det ekonomiskt rationella handlandets begränsningar, som finner stöd hos t ex sociologer som Weber, Pareto och Parsons. Ett ganska talande exempel på realistisk ekonomisk teori utgörs av Swedberg & Brulin (1987). De vill "bidra till förståelsen av vad som händer i ekonomin" och lanserar ekonomisk sociologi som en alternativ ekonomisk teori, vilken växer i den neoklassiska ekonomiska teorins sprickor. Kritiken av neoklassisk teori vägleds hela tiden av realism: inför antagandet om *economic man* fastslås t ex att "det är få verkliga fenomen som fångas med denna modell"; inför föreställningen om staten och politi-

ken som exogena aktörer sägs att "en ekonomisk teori kan inte definiera bort vissa typer av aktörer om den skall vara användbar"; den neoklassiska teorins rationalitetsantagande ses som en "oacceptabel förenkling av verkligheten"; osv texten igenom. Författarna presenterar helt enkelt neoklassisk nationalekonomi som en missvisande överbyggnad på den verkliga ekonomin. Denna överbyggnad vill de förbättra genom att presentera ekonomisk-teoretiska alternativ – enskilda ekonomer som t ex Schumpeter, Hirschman, Sen och Williamson; teorier som t ex institutionell ekonomisk teori – samt visa att ekonomisk-sociologiska analyser företräder "ett annorlunda och mera realistiskt synsätt".

Målsättningen för den realistiska ekonomiska teorin är att göra det ekonomiska vetandet en tjänst genom att peka på alla de punkter där den dominerande ekonomiska teorin, neoklassisk nationalekonomi, brister i realism. Den tenderar att favorisera ekonomisk teori som liknar sociologi, t ex institutionell teori, just därför att den är mer realistisk. Den sociologiska distinktionen mellan ekonomi och samhälle är viktig för den realistiska ekonomin, eftersom den visar att ekonomin och dess rationalitet bara är en del av samhället men konsekvensen av själva den realistiska analysen är att gränsen mellan ekonomi och samhälle suddas ut. Den dominerande neoklassiska teorins kraft i ekonomin tenderar därigenom att bagatelliseras. Genom att behandla neoklassisk nationalekonomi enbart som om den vore en missvisande teori, tenderar den realistiska ekonomiska teorin att underskatta det centrala faktum att den missvisande teorin också har stor betydelse för praxis. Inte minst pga den neoklassiska teorins höga status inom ekonomisk utbildning blir den ett sätt för ekonomiska aktörer att förstå ekonomin och som sådan institutionaliseras den – och detta helt oberoende av dess realism. Just de senaste decenniernas diskussion om den ekonomiska krisens karaktär och behovet av krismedvetande visar detta: att en teori kan vara starkt dominerande och praxisvägledande trots att den är missvisande.

Rational choice-teori: med utgångspunkt från det rationella kalkylerandets utbredning i det moderna samhället och empiriska resul-

tat som antyder att kalkylerandet också återfinns där vi knappast förväntar oss att finna det, kan en ekonomisk sociologi utvecklas som egentligen endast är den dominerande neoklassiska ekonomiska teorin utsträckt till sociologins traditionella kunskapsdomäner; detta är alltså s k rational choice-teori. Jag ska återkomma till den i ett av de följande kapitlen och inskränker mig därför till att här påpeka att dess främsta poäng är dess imperialism. Att utmana den empiriskt synes bekräfta dess imperialistiska anspråk, varför det verkar rimligare att diskutera själva föreställningen om det rationella valet som ju är ganska märklig.

Under vilka villkor kan ett val sägas vara rationellt? Såvitt jag kan se kan ett val framställas som rationellt: 1. om det kan anses vara en följd av andra omständigheter vilka valet följde ur; 2. om den medvetna kalkylen resulterade i att det bättre av minst två alternativ valdes. Den första utsagan innebär att varje val har sin rationalitet, detta är på sätt och vis det normala sättet att bedriva förklarande och förstående forskning och är inte ett särdrag för rational choice-teorin. Den andra utsagan torde därför bättre beskriva vad rational choice-teorin sysselsätter sig med. Det centrala i utsagan är ordet bättre, vilket förutsätter en värdering. Här kunde man då säga att värderingen är den väljande aktörens men i så fall skulle alla val vara rationella för ingen väljer väl medvetet det sämre alternativet (det valda alternativet är alltid bättre i något avseende)? Alltså måste vi anta att det är gentemot den utomstående betraktarens värdering som bedömningen görs av om ett val är rationellt eller ej, varmed rational choice-teorin blir ett slags ekonomisk fostran eller en rationell moralteori som uppställer kriterier för vad som är bra och dåliga val.

Sociologisk (och socialpsykologisk) analys av ekonomin i samhället: liksom den realistiska ekonomin utgår denna från uppdelningen i ekonomi och samhälle, men i stället för att göra gränsen mellan ekonomi och samhälle otydlig upprätthåller den gränsen och analyserar ekonomin på ett annat sätt än ekonomerna men gör inte anspråk på att vara en alternativ ekonomisk teori. Den vill således förbli en sociologisk teori om ekonomin. På sätt och vis tar således

den sociologiska analysen ekonomin för given, inte för att den tycker om den utan därför att ekonomin *är* sådan. Ett bra exempel är Smelsers definition av ekonomisk sociologi: "tillämpningen av sociologins allmänna referensram, variabler och förklaringsmodeller på det komplex av verksamheter som har att göra med produktionen, fördelningen, utbytet och konsumtionen av knapphetsvaror och tjänster" (1966: 56). Ett annat exempel är Asplunds diskussion av förhållandet mellan Gemeinschaft och Gesellschaft där han menar att den förra har sin plats och den senare sin samt att överträdelser av gränsen mellan dem är problematiska. Problemet med t ex Homans eller Coleman är inte att de menar att det finns ekonomiskt rationellt handlande, utan att de inte sätter gränser för det:

"Vad den sociologiska teoribildningen beträffar skulle situationen te sig någorlunda rimlig om man hade begränsat sig till Det-världen eller Gesellschaft och överlåtit Du-världen eller Gemeinschaft åt judiska mystiker, bortglömda klassiker och annat löst folk. Så är det emellertid inte. I stället har Gemeinschaft inte lämnat sociologins hårda teoretiker någon ro. Stora ansträngningar har gjorts för att i teorin införliva Gemeinschaft med Gesellschaft. Man har önskat visa att människan i Gemeinschaft är lika mycket homo oeconomicus som människan i Gesellschaft. Härvidlag har man sökt homo oeconomicus just där Tönnies och andra gjorde gällande att denna människoart inte finns eller är satt ur spel." (Asplund 1991: 87)

Många sociologer delar säkerligen dessa uppfattningar om att *homo oeconomicus* bör anvisas ett reservat inom vilket han får bedriva sitt rationella handlande, men en sådan gränsdragning är ömsesidig och betyder naturligtvis också att sociologerna skall akta sig för att reducera (om uttrycket tillåts trots att det i just detta sammanhang hade varit bättre med förstora) Gesellschaft och det ekonomiskt rationella handlandet till något som det inte är. I sammanhanget kan nämnas att Gorz hävdar att ända från början har det kapitalistiska samhällets centrala problem varit: "inom vilka gränser den ekonomiska rationaliteten bör ha fritt spelrum" (1990: 151). På motsvarande sätt kunde man hävda att ett av samhällsvetenskapens centra-

la problem också handlar om den ekonomiska rationalitetens gränser.

Den ekonomiska sociologin gör oss medvetna om dessa gränser: i termer av åtskillnader mellan olika vetenskapliga discipliner och olika sfärer i samhället. Den borde emellertid också medvetandegöra oss om gränser mellan idealtyp och empiri utan att ta ställning till förmån för det ena eller andra vetenskapliga arbetssättet, ungefär på det sätt som Weber gjorde:

"Den abstrakta ekonomiska teorin ger oss ett exempel på sådana synteser som man brukar kalla 'idéer' om historiska fenomen. Den ger oss en idealbild av vad som sker på varumarknaden i en bytesekonomisk samhällsorganisation med fri konkurrens och strängt rationellt handlande. Denna tankebild förenar bestämda relationer och händelser i den historiskt givna verkligheten till en i sig motsägelsefri värld av tänkta sammanhang. ... Konstruktionens förhållande till verklighetens empiriskt givna fakta är uteslutande detta: Där arten av de sammanhang som man abstrakt har framställt i konstruktionen – alltså fenomen som är avhängiga av 'marknaden' – har konstaterats eller förmodats vara verksamma i verkligheten, där kan vi använda en idealtyp för att göra egenarten i detta sammanhang åskådlig och förståelig för oss på ett pragmatiskt sätt. Denna möjlighet kan ha ett heuristiskt värde, liksom den kan vara värdefull för framställningen, ja outhärlig. För forskningen innebär det idealtypiska begreppet en uppövad omdömesförmåga: idealtypen är ingen hypotes, utan anger riktningen för hypotesbildningen; den är ingen framställning av verkligheten, utan förlänar framställningen entydiga uttrycksmedel." (Weber 1977: 138f)

Den realistiska ekonomiska sociologin och rational choice-teorin försöker emellertid på olika sätt sudda ut gränserna, den förra till förmån för ett slags sociologisk empirism och den senare till förmån för neoklassisk nationalekonomisk teori. Såväl den ena som den andra endimensionaliteten är olustig. Jag känner mig mer hemma i en sociologisk analys av ekonomin som kan bibehålla gränserna och därmed faktiskt vara flerdimensionell och det är till en sådan jag vill bidra med analysen av den ekonomiska krisen och

krismedvetandet. I vår typ av ekonomi skulle syftet med en sådan sociologisk analys av det ekonomiska skeendet och de ekonomiska aktörernas handlande vara att förstå det som en speciell social företeelse där kalkylen är norm och individerna måste ålägga sig disciplinen att försöka handla som rationella ekonomiska aktörer. Smelsers uppfattning om att ekonomisk rationalitet kan ses som institutionaliserat värde och beteendenorm (1966: 59) är då en bra utgångspunkt. Mot den bakgrunden är det dessutom ganska lätt att begripa varför rational choiceteorin växer fram.

Det handlar alltså inte om att lansera en alternativ förståelse av den ekonomiska krisen som sådan, utan att förstå dess roll i samhället i allmänhet och i ekonomin och politiken i synnerhet. I det följande ska jag försöka göra just det.

Krismedvetande som metapolitik

I dagens samhälle har ekonomin en speciell och utvidgad roll. Det vore fel att säga att ekonomin är basen, snarare är den *Måttet*. Snart sagt varje företeelse inordnas i ett ekonomiskt tänkande, oberoende av om det är relevant eller ej. Det allvarliga med rational choice-teorin – denna fascinerande inskränkta handlingsteori – är inte antagandet om att handlande kan vara rationellt, utan antagandet att *allt* handlande kan vara det. Detta är enbart en aspekt av det ekonomiska tänkandets ställning i vår tid. Får vi tro Gorz (1990) ligger denna imperialism i själva den ekonomiska rationalitetens natur: den kan inte sätta gränser för sin egen utbredning, gränserna måste sättas av moraliska krafter utanför den ekonomiska rationaliteten.

Kris och marknadsekonomisk rationalitet

Man kan nog säga att vårt samhälle är ett ekonomiskt samhälle. Betydelsen av detta är att praktiskt taget varje social och samhällslelig företeelse kan ges inte enbart en social, utan också en ekonomisk mening samt att det ekonomiska tenderar att bli överordnat det sociala. Med Polanyi (u.å) kunde man säga att de sociala relationerna tenderar att bäddas in i de ekonomiska relationerna samt att marknadsekonomin kan definieras som en ekonomi som styrs av marknadspriser och ingenting annat. Definitionen säger ingenting om hur omfattande den ekonomiska sfärens utbredning är, även om

själva andemeningen i Polanyis syn på marknadsekonomin är att den s a s växer ur sitt skal genom bl a varufieringen av arbete och jord. För att få en uppfattning om ekonomins och det ekonomiska tänkandets utbredning bör man därför svara på frågan: Vad är det som styr de marknadspriser som styr ekonomin? En viktig faktor tycks vara förväntningar, under tidig marknadsekonomi mest snävt ekonomiska förväntningar. I nuvarande skede av marknadsekonomin tycks emellertid alla möjliga förväntningar vägas in. En illustration av detta är att den ekonomiska betydelseproduktionen överdrivits under senare tid – i likhet med den ekonomiska rationaliteten tycks nämligen många ekonomer sakna känsla för sitt tänkandes gränser, vilket t ex visas i en studie av ekonomernas professionalisering och ökade inflytande över t ex sjukvården i vårt samhälle (Hugemark 1994) och på motsvarande sätt vad gäller miljön av Söderbaum (1993). Mycket konkret tar sig denna ekonomism uttryck i att ekonomer lägger ekonomiska synpunkter på företeelser som egentligen inte är ekonomiska. Idag, men knappast tidigare, kan vi faktiskt uppleva "...den tid då varje föremål, fysiskt eller moraliskt, marknadsföres som handelsvara för att taxeras till sitt rätta värde." (Marx 1978: 261)

När därför nationalekonomen Assar Lindbeck fick i uppdrag av den förra regeringen att anlägga nationalekonomiska synpunkter på den ekonomiska krisen i Sverige, så uttalade han sig helt utan skrupler också om icke-ekonomiska företeelser. Lindbeckkommissionens förslag avslöjade en del av krismedvetandets karaktär. Krismedvetandet tycks nämligen röja väg för en tidigare otänkbar politik, vilken ges förklädnad av nationalekonomi. Genom att kommissionen ansåg att "...Sverige i framtiden bör försöka återskapa förtroendet för sin valuta och sin ekonomiska politik genom ett antal inhemska ekonomiska och politiska reformer..." (SOU 1993:16: 38) definierades i ett slag det mesta in i – om inte den ekonomiska rationalitetens – så åtminstone de ekonomiska förväntningarnas sfär. Förväntningar på snart sagt alla livets områden blev helt enkelt föremål för kommissionens ekonomiska spekulationer. Om allt var politik igår, tycks allt vara ekonomi idag.

Läxläsningens omfattning, vilka ämnen som ska prioriteras i skolan och personaltätheten inom barnomsorgen, blir nationalekonomiskt relevanta spörsmål i samma ögonblick som registret av förväntningar som antas styra marknadspriserna utökas.

Detta är inte enbart ett politiskt konjunkturfenomen, som t ex kan återföras på neo-liberalismens ekonomistiska tendens, utan sammanhänger förmodligen också med att vår ekonomi har ändrat karaktär och blivit en manifest förväntningsekonomi. Att de ekonomiska aktörernas *förväntningar* har stor betydelse är förvisso ett latent drag i marknadsekonomin som sådan, men det tycks mig som om detta drag blivit manifest först under senare tid. Detta kan hänga samman både med politiska beslut om valutaregleringens avskaffande som gör penningmarknaden flyktig och känslig för alla möjliga, verkliga och inbillade, fluktuationer och med långsiktiga strukturella förändringar av ekonomin. Ett förhållande som säkerligen haft betydelse är att aktiemarknadens omsättning ökat mycket kraftigt: från två miljarder kronor i slutet av 70-talet till 140 miljarder i slutet av 80-talet. Med stöd av dessa uppgifter har det sagts att Sverige fått en fungerande aktiemarknad först under senare tid (Eriksson 1988).

Att aktörsförväntningar får så stor betydelse kan också antas hänga samman med att det moderna samhället konstruerar individerna som subjekt eller aktörer: en stark tendens i det moderna samhället är eller var att människorna tillkämpade sig rätten att välja på en rad olika områden, i vardagslivet när det gällde bostad, barnafödande och partner, i politiken när det gällde vilka partier och politiker som ska styra osv. Samtidigt innebar det moderna samhället att människorna också blev tvingade att träffa val, även i situationer vars herrar de kanske egentligen inte var, valet av utbildning är ett sådant exempel vilket trots att det är mycket kraftfullt socialt strukturerat är föremål för individuella val. Samhället blir alltså på olika sätt mera subjektivt i takt med väljandets tillväxt, så också ekonomin.

I ett subjektivt samhälle såväl som i en subjektiv ekonomi blir människornas förväntningar och situationsdefinitioner av allt stör-

re betydelse. Maktutövningen får därför en mycket mer uttalat fostrande karaktär och handlar i det senmoderna samhället i högre grad om att bygga in förväntningar, icke-förväntningar och situationsdefinitioner i människornas medvetanden, i stället för att som tidigare i hög grad bortse från åtminstone de underordnades medvetanden. (Inom parentes illustreras detta maktutövningsskifte närmast idealtypiskt av managementfilosofins förändringar. Det klassiska scientific management-systemet betraktar den underordnade arbetaren som ett själlöst ting och inrättar ledningssystemet därefter, medan modern managementfilosofi "besjalar" den underordnade och ser honom som en aktör vars medvetande måste formas genom bl a kommunikation och en speciell organisering av arbetsplatsen.)

Det är mot bakgrund av ett motsvarande maktutövningsskifte som den nationalekonomiska statistiken blir så viktig (det är förmodligen av det skälet ingen tillfällighet att det som tidigare kallats den keynesianska kritiken av krispolitiken är statistisk). Statistiken är, via förmedling av aktörernas medvetanden, situationsdefinierande och – sann eller falsk – det medel som påverkar aktörerna i det stora förväntningsspel som kallas marknadsekonomin som i sin senmoderna form nog snarare borde kallas förväntningsekonomi. I förväntningsekonomin blir ekonomisk statistik och information till medel för intrycksstyrning, ett begrepp hämtat från Goffman (1974). Aktörerna agerar på basis av de intryck de får av ekonomin inte enbart via börssidorna, utan också via ekonomiska nyhetsprogram som t ex radions *Ekonomiska klubben* och TVs *A-ekonomi*, via finansdepartementets information till massmedia och annat liknande. Att styra intryck blir till ett medel att utöva makt: ett medel att framkalla, förändra och hindra handlande. Detta är den sociologiska ram inom vilken den nu 20-åriga striden om krismedvetandet utspelas.

De senaste årens ekonomisk-politiska turbulens visar förväntningarnas betydelse vilket illustrerats på t ex följande sätt: luft i fastighetsvärdena = alltför höga förväntningar; fast penningvärde = signal till omvärlden att ha höga förväntningar på svensk ekonomi;

de-facto-devalveringen av den svenska kronan med 20 % = låga utländska förväntningar på svensk ekonomi; stigande ränta och fallande valuta = låga förväntningar på svensk ekonomi, och så vidare i otaliga varianter som dagligen kan påträffas i media. Sverige befinner sig nu i kris, men beror det på att svensk ekonomi är dålig eller på att förväntningarna på svensk ekonomi är låga? Den frågan tror jag inte att någon kan besvara tillfredsställande idag, inte minst som ekonomerna inte längre verkar, kan eller behöver bry sig om skillnaden mellan att något är dåligt och att det riktas låga förväntningar mot det. De säger ungefär att om förväntningarna på ekonomin är låga är också ekonomin dålig. I förväntningsekonomin förhåller det sig nämligen så att låga förväntningar *resulterar* i en dålig ekonomi.

Att förväntningarna är låga behöver alltså inte bero på att ekonomin faktiskt är dålig, utan behöver endast bero på att förväntningarna är högre på andra nationella ekonomier. Detta kan förklara varför det behövs krismedvetande i ett land som internationellt sett kännetecknas av ett påfallande materiellt överflöd. Eftersom de ekonomiska aktörerna ständigt träffar val mellan olika alternativ kan ekonomin framställas som ett nollsummespel eftersom ett val samtidigt innebär ett eller flera icke-val. Mot den bakgrunden inser man hur stor skillnaden är mellan Korpis uppfattning, som jag redogjort för tidigare, att svensk ekonomi ska jämföras med andra *jämförbara* ekonomier och hans kritikers uppfattning att svensk ekonomi ska jämföras med *alla* andra ekonomier. Anledningen till att de vill att Sverige ska jämföras med alla andra är att detta är den internationaliserade marknadsekonomin – och, vill jag tillägga, i synnerhet förväntningsekonomin – realitet:

"Det är av största vikt hur Sverige reagerar på konkurrensen från snabbväxande länder som Japan och Finland eller från nya industriländer inom OECD: t ex Spanien och Portugal, eller för den delen länder utanför OECD: Sydkorea, Taiwan och Singapore. Det är därför inte alls ointressant att jämföra Sverige också med de länder som snabbt industrialiseras. Genom att skära bort ett antal snabbväxande

länder från jämförelsen definierar Korpi bort den verklighet som svenskt näringsliv och svenska löntagare dagligen konfronteras med." (Davidsson 1992: 168)

Såvitt jag förstår hämtar inte detta tänkande inspiration från den klassiska nationalekonomins idéer om att olika nationella ekonomier kan växa till följd av komparativa fördelar och inbördes arbetsfördelning. Davidsson ser i stället den internationella konkurrensen som ett allas krig mot alla och det är i den andan han vill att vi ska tänka ekonomin. Ett av redskapen när det gäller att framställa ekonomin på detta sätt är just den ifrågasatta metoden att redovisa procentuell BNP-tillväxt, eftersom den gör alla ekonomier jämförbara – inte därför att de faktiskt är det, utan helt och hållet till följd av måttets tyranni.

Att föreställa sig ekonomin som ett slags nollsummespel och som ett allas krig mot alla får ekonomin att framstå som amoralisk genom att det ekonomiskt nödvändiga blir viktigare än det moraliskt önskvärda. En sådan amoralisk ekonomis kanske viktigaste lag kan därför formuleras så här: allting är möjligt om det kan finansieras; allting är omöjligt om det inte kan finansieras (om alltså t ex en fullgod sjukförsäkring framställs som omöjlig att finansiera tycks detta vara ett tillräckligt argument för en försämrad sjukförsäkring, hur moraliskt önskvärd en fullgod sjukförsäkring än är). Om denna lag får råda är en tänkbar framtid denna: svenska löner bör närma sig de lägsta bland konkurrentländerna, alternativt bör svenska lönearbetare vara mera produktiva; svenska sociala välfärdsanordningar bör justeras i förhållande till de sämsta bland konkurrentländerna, alternativt bör de ge ett bidrag till produktiviteten motsvarande sin merkostnad; svenska fackföreningar bör inte ha mer inflytande än andra fackföreningar, alternativt bör de kunna avlockas en positiv betydelse som uppväger deras förväntningsekonomin negativa större inflytande. Notera hur enkelt det är att med utgångspunkt i förväntningsekonomin transformera problem som egentligen inte är ekonomiska till uteslutande ekonomiska problem.

En av de stora förändringarna under senare år har just varit att politiken kommit att åläggas denna disciplin: politikerna har fått lära sig att formulera icke-ekonomiska problem i ekonomiska termer.

Ekonomisk stress

Krismedvetandet och den marknadsekonomiska rationaliteten är mycket mera sammanflätade än vad som kan förmodas vara resultatet av en slump. Det de har gemensamt kan åskådliggöras med hjälp av begreppet *ekonomisk stress*.

Krismedvetandet är som sagt en speciell form av situationsdefinition och som sådan också en förväntningsdefinition och innebär framför allt en ekonomisk stress för underklassen samtidigt som det förväntas inge överklassen förhoppningar. En aspekt av stress är att förväntningar råkar i konflikt, man kanske rentav kan säga att stress är ett slags förväntningsdissonans. En person kan hamna i ett korstryck av olika förväntningar eller ha problem att uppfylla förväntningar eller tvingas ändra sina förväntningar. I samtliga fall uppstår stress.

Olika typer av politik leder till olika typer av stress. Folkhemspolitiken innebar en politisk stress som främst riktades mot överklassen (men kanske också mot verkliga eller potentiella hot mot folkhemsutopins förverkligande) därför att den höjde underklassens förväntningar på en rad olika områden. I efterhand kan naturligtvis den politiken dömas ut därför att den inte resulterade i vad den på ett tidigt stadium förväntades resultera i, nämligen socialism. Den domen är emellertid endast en illustration av att förväntningarna som riktades mot politiken var höga, i synnerhet inom underklassen. Just därför kom den socialdemokratiska politiken att innebära att en anda skapades som gjorde överklassen osäker: Skulle socialdemokratien kunna fostra underklassen, hålla ned dess förväntningar och tygla de radikala elementen eller ej? För mig framstår den politiska stressen som ett av de viktigaste "resultaten" av dåtida socialdemokratisk politik. Ett annat viktigt "resultat" av den politiken var emellertid också ökningen av de indivi-

duella förväntningarna och av det individuella ekonomiska beroendet, vilket i "det lyckliga folkhemmet" kunde beskrivas som trygghet men som i systemskiftets Sverige transformeras till en förlamande rädsla för att förlora just tryggheten.

I den utvecklade marknadsekonomi är ekonomisk stress en grundläggande organiseringsprincip som med förankring i den ekonomiska rationaliteten slår igenom t ex i konkurrensen på marknaden, i ekonomistyrningen av organisationer och i arbetslöshetsrädslan. I ett samhälle som det svenska där det individuella lönearbetsberoendet kanske är mer utbrett än i något annat samhälle pga att den svenska familjen idag kräver två försörjare och att hela det svenska välfärdssamhället i så hög grad är baserat på individuellt deltagande i lönearbete, förmedlas den ekonomiska stressen snabbt till praktiskt taget varje individ. Detta förvärras ytterligare av ett utbrett beroende av offentliga subventioner bland många familjer. Den neo-liberala politikens tilltro till och användande av den ekonomiska stressen skapar en anda av rädsla i samhället som riktar sig mot underklassen i allmänhet och mot dem som är ekonomiskt beroende i synnerhet. Den sänker det stora flertalets omedelbara förväntningar på ekonomin och medlen varigenom dessa sänkta förväntningar fås att framstå som en ekonomisk nödvändighet är just krismedvetandet och den ekonomiska rationaliteten. Samtidigt höjer den förväntningarna bland företag, investerare, kapitalplacera-re osv, vilka kan utnyttja rädslan därför att den sänker motståndskraften mot lönesänkningar, försämring av anställningsförmåner, sortering av de anställda och ökning av övertidsarbetet.

Ekonomisk kris eller systemkris?

Krismedvetandet har varit på den ekonomisk-politiska debattens dagordning alltsedan den borgerliga regeringsperioden under andra hälften av 1970-talet. Om krismedvetandet eller det påstådda behovet därav hade varit en enkel spegling av "den objektiva verkligheten", borde rimligen det ekonomiska läget ha varit någorlunda

dåligt under 20-årsperioden. Som bekant har emellertid det ekonomiska läget pendlat mellan låg- och högkonjunktur, mellan låg och hög efterfrågan på arbetskraft, mellan låg aktivitetsnivå och överhettning i ekonomin. Behöver vi således alltid, oberoende av det ekonomiska läget, ett krismedvetande?

Den frågan kan besvaras jakande om t ex krismedvetandet kan sägas vara detsamma som den ekonomiska stress som uppstår till följd av marknadsekonomens rationalitet. Krismedvetandet blir då ett annat ord för det ekonomiska behovet av att medborgarna ständigt är varse den ekonomiska utvecklingens hot och möjligheter. På frågan "under vilka villkor behöver vi inte längre vara krismedvetna?" måste vi i så fall svara "aldrig" så länge en marknadsekonomisk rationalitet präglar samhället.

Men det förefaller trots allt som om åtminstone den politiska retoriken föreställer sig en framtid där vi skulle kunna slappna av, befriade från krismedvetandet. Frågan är då återigen varför vi behövt ett krismedvetande under de mycket skiftande ekonomiska omständigheter, som varit förhanden de senaste 20 åren. Svaret på den frågan kan naturligtvis vara att den ekonomiska krisen endast är en manifestation av en mycket större och djupare liggande kris och att vi skulle genomlida krisen inte uteslutande till ekonomins, utan också till samhällets fromma.

Krismedvetandet var från början en borgerlig angelägenhet: att bli varse krisen, var att bli varse den s k svenska modellens strukturella brister och akuta problem. Krismedvetandet var initialt alltså partipolitiskt skiljande, sedan har det successivt kommit att bli om inte var mans så varje politikers egendom. Socialdemokraternas regeringsperiod 1982-91 kännetecknades bl a av att man steg för steg erkände behovet av krismedvetande. När vi sedan återigen fick en borgerlig regering 1991 trodde den sig kunna lösa krisen genom ett systemskifte, innebärande att den offentliga sektorn minskades med hjälp av besparingar och privatiseringar samt underkastades en ekonomisk effektivisering genom t ex decentralisering och ekonomistyrning – ett arbete som redan hade inletts under den socialdemokratiska perioden. När socialdemo-

kraterna återkom 1994 var såväl krisen som krismedvetandet fullt utvecklade.

Krismedvetandet överbryggar alltså inte endast motsatta ekonomiska situationer, utan också motsatta politiska ideologier och intressen. Ett karakteristiskt drag i krissamhällets politik är alltså att krismedvetandet fått status som metapolitik. Bland mycket annat tenderar det att frambringa ett samhälle utan politisk opposition.

Trots alla åtgärder förefaller krisen bestå och främst har väl de olika regeringarna sedan andra hälften av 70-talet lyckats med att smitta hela det svenska samhället med ett stundtals förlamande krismedvetande. Trots att högern och vänstern åstadkommit detta tillsammans och till del är överens om att det krävs åtstramningar inom offentlig sektor och ekonomisk tillväxt, har de åtminstone retoriskt olika syn på krisens karaktär. Socialdemokraterna ser den mer som en kraftig recession som avsevärt förvärrats av en felaktig åtstramningspolitik under de borgerliga åren 1991-94, vilken resulterade i en enorm arbetslöshet som urholkade statens finanser. De borgerliga, i synnerhet moderaterna, ser den ekonomiska krisen som ett symptom på en "strukturkris" eller, med andra ord, en kris för själva den svenska modellen.

Utan att dela moderaternas uppfattning om hur krisen ska "lösas" – i princip genom att överlasta kostnaderna för och konsekvenserna av strukturomvandlingen på de enskilda medborgarna och den s k lilla världen och därigenom skapa mycket större sociala och ekonomiska klyftor i samhället – tror jag också att den ekonomiska krisen är en manifestation av djupare liggande problem. Det eller de system som under de senaste decennierna hamnat i vanskligheter är själva det storskaliga tillväxtsamhället – till följd bl a av att dess kostnader och problem synliggjorts av de stora miljöproblemen – och, inom det förras ram, den svenska modellen av lönearbetssamhället – till följd av att behovet av mänsklig arbetskraft minskat pga främst mikroelektronikens tillämpningar inom arbetslivet.

Det svenska samhället är i ovanligt hög grad ett storskaligt tillväxtsamhälle. Denna konfiguration, vilken i och för sig är en kapi-

talistisk marknadsekonomi, har några speciella drag. För det första storskaligheten i alla möjliga avseenden: stora företag och organisationer; stor stat och offentlig sektor ("det starka samhället"); stora fackliga organisationer; stor arbetsmarknad med en förmodligen världsledande kvinnlig förvärvsfrekvens; företrädare för storskaliga lösningar även på problem som kan lösas småskaligt. För det andra föreställningen om allas delaktighet i samhällslivet, vilket innefattar jämlikhetssträvandena – eller den samhällscentrerade demokratiska ideologin för att låna Olsens (1990) begrepp – men främst fullsysselsättningsambitionerna, eftersom det medel som mest frekvent anvisats för att skapa delaktighet är lönearbete (och lönearbetslika sysselsättningsåtgärder). Lönearbete och beredvilligheten att lönearbета är i Sverige det främsta medlet att reglera förhållandet mellan medborgare och stat, kanske också mellan individ och samhälle. För det tredje föreställningen om att ekonomisk tillväxt, fördelad på rätt sätt, kan lösa i stort sett vilka problem som helst – ofta med lönearbetet som förmedling. Lycka, mening, sociala problem, kriminalitet, utbildningsmotivation, samhällssolidaritet, ja praktiskt taget allt anses kunna hanteras med den ekonomiska tillväxtens hjälp, liksom Gud ansågs kunna göra det i förmoderna samhällen. Sverige, ett av de mest sekuleriserade länderna i världen, har med andra ord en stark tillväxtreligion. Allt detta har emellertid hamnat i problem under de senaste 20 åren när den ekonomiska tillväxten har övergivit oss. Nu verkar nästan allt gå i kras därför att nästan allt kopplats till ekonomisk tillväxt och till det ekonomiskt relevanta arbetet, lönearbetet. Nu frågar nästan alla: Tillväxt, varför har du övergivit oss? Tillväxtkritiken, som tidigare var ganska utbredd, försvann från den officiella politiska arenan i samma ögonblick som krismedvetandet blev vårt samhälles metapolitik.

Ett sätt att varsebli problemen är att för ett ögonblick föreställa sig det svenska lönearbetssamhället som ett cykelhjul. Lönearbetet och den lönearbetsliknande sysselsättningen symboliseras då av navet i hjulets mitt och ekrarna symboliserar alla de åtgärder som ser till att lönearbetet blir kvar i mitten och därmed att samhällets stabilitet säkras. Samhället och individerna är och görs fortlöpande

lönearbetsberoende. Tydligast framgår naturligtvis detta av alla de temporärt lönearbetsbefriande åtgärder som föräldraförsäkring, viss utbildning, arbetsmarknadsutbildning utgör, samt av konstruktionen hos såväl sjukförsäkringen, ATP och semesterersättningen vilka alla i någon mening måste förtjänas i lönearbete. Barnomsorgen har också byggts ut för att försörja arbetsmarknaden med arbetskraft och skapar dessutom i sig själv, liksom mycket annan verksamhet inom offentlig sektor, lönearbeten. Detta system kräver ekonomisk tillväxt och full sysselsättning för att hålla igång alla ekonomiskt omfördelande åtgärder och inte minst för att finansiera de lönearbetsbefriande åtgärderna och i synnerhet de lönearbetsliknande sysselsättningarna inom ramen för arbetsmarknadspolitiken. Systemet är uppbyggt i keynesiansk anda för att säkra en relativt jämn ekonomisk utveckling med en beredskap för endast kortare ekonomiska konjunktursvackor.

Det är denna samhällsmodell som hamnat i kris. Med Offe (1985) kunde vi säga att (löne)arbetet håller på att decentreras. Orsakerna till detta får vi söka åtminstone så långt tillbaka som vid mitten av 60-talet då industrisektorn slutade tillväxa, början av 70-talet då mikroelektroniken började tillämpas i arbetslivet och investeringar i ny teknik börjar leda till sänkt – snarare än som tidigare höjd – sysselsättning, mitten av 70-talet då basindustrierna drabbades av kris och staten drog på sig stora kostnader för att hålla sysselsättningen uppe, 80-talet då lönenivåerna i svensk industri sänktes och incitamenten för teknisk utveckling därigenom försvagades, 90-talet då kostnaderna för den höga arbetslösheten praktiskt taget fick lönearbetssamhället att implodera. Sedan 70-talet har allt fler befriats i förtid från lönearbetsberoendet, förtidspensionerats av arbetsmarknadsskäl, och hållits i arbetskraftslager med arbetsmarknads- och utbildningspolitikens hjälp. Dessa påstås ligga i beredskap för en högkonjunktur, som säkerligen kommer, men mycket litet tyder på att den kommer att innebära en avsevärt höjd efterfrågan på mänsklig arbetskraft (vilket t ex framgick av finansutskottets utfrågning den 4/5 1995 enligt referat i *Från riksdag & departement* 17/1995).

Det kostar pengar att bygga ett samhälle med lönearbetet i centrum och de senaste åren har visat att det kostar ännu mera pengar att upprätthålla myten om att lönearbetet fortfarande är samhällets nav. Politikernas krislösningsförslag tyder inte på att man har för avsikt att sluta upprätthålla den myten: socialdemokraterna försöker skapa tillväxt för att ånyo kunna skapa full sysselsättning; moderaterna sätter sin lit till att "den lilla världen" ska ersätta den offentliga serviceproduktionen och tycks vilja försämra villkoren på den svenska arbetsmarknaden så mycket att svensk industri ånyo har råd att vara arbetskraftsintensiv.

Krissamhället – det katastrofiska samhället

Lönearbetssamhällets kris är en del av en ännu mer omfattande och djupare liggande kris: själva det storskaliga tillväxtsamhällets kris. Om ett samhälle befinner sig i kris i 20 år, vilket varit fallet i Sverige om vi tar utgångspunkt i behovet av krismedvetande, så är det på sätt och vis ett krissamhälle. Betänk t ex att vi nu har en hel generation tjugoåringar som parallellt med modersmjölken, familje- och skolsocialisationen och sitt eget inträde i vuxenvärlden fått sig till livs en successivt ökande dos propåer om krismedvetande. Krissamhället skulle kunna ses som den svenska varianten av det katastrofiska samhälle som Beck benämner risksamhälle.

Risksamhället anses av Beck vara kvalitativt annorlunda än industrisamhället. Det senare är ett klassamhälle med synliga skillnader mellan olika grupper vad gäller levnadsvillkor och makt. Dess utvecklingstendens är att producera välstånd och dess klassmotsättningar resulterar i försök att fördela välståndsökningen någorlunda jämnt. Risksamhället har i princip samma drag men med den stora skillnaden att välståndproduktionens icke avsedda konsekvenser – s k moderniseringsrisker – får en sådan omfattning och karaktär att de blir viktigare än själva välståndproduktionen. De okända och icke avsedda konsekvenserna blir helt enkelt samhällets och historiens dominerande kraft (Beck 1992: 22).

Risker har naturligtvis alltid funnits och själva den kalkylerade

riskerna, i synnerhet den ekonomiska och försöken att försäkra sig mot den, är ju särdrag hos det moderna samhället. Men de kalkylerbara riskerna är av en helt annan art än de moderniseringsrisker som Beck talar om. Radioaktivitet, gifter som successivt lagras upp i levande organismer, föroreningar i luft, vatten och mat, miljökatastrofer – alla är exempel på de risker Beck förknippar med den senmoderna välstandsproduktionen. Kännetecknande för dem är att de förorsakar skador som inte kan repareras, att de är osynliga för blotta ögat och att det behövs expertkunskap för att vi ska bli varse dem. Sådana risker är "öppna för social definition och konstruktion" (Beck 1992: 23). Eftersom det rör sig om risker som man inte kan försäkra sig mot kan inte de vanliga vetenskapliga, juridiska och ekonomiska riskkalkylerna tillämpas på dem, när så ändå görs avdramatiseras moderniseringsriskerna och deras annorlunda karaktär osynliggörs. Ett talande exempel på detta fick vi bevittna inför kärnkraftsomröstningen 1980. Kärnkraftsförespråkarna hade då räknat ut att sannolikheten för att en härdsmläta skulle inträffa var 1 på 1.000 år (det kan ha varit 5.000 eller 20.000 år men det har inte så stor betydelse i sammanhanget). Detta var ett sätt att avdramatisera kärnkraftens risker med hjälp av en riskkalkyl som endast är *tekniskt* tillämpbar på den risk som en härdsmläta innebär. Om vi tänker oss en tidsaxel om 1.000 år och att härdsmlätan inträffar år 500 så är det osäkert om människor överhuvudtaget kan leva de resterande 500 åren, men härdsmlätans sannolikhet är likafullt densamma. För att risker skall kunna kalkyleras måste skadorna de handlar om vara reparerbara, annars avdramatiserar kalkylen risken. Sannolikhetsberäkningar involverande härdsmlätor och andra liknande katastrofer är ett slags kategorimisstag, eftersom det är ovisst hur tillvaron gestaltar sig efter katastrofen.

Fördelningen av industrisamhällets risker var klassspecifik, vilket betyder att pengar och makt kunde vara medel att försäkra sig mot dem. Riskerna blev, med andra ord, ojämlikt fördelade och socialt strukturerade. Moderniseringsriskerna är emellertid jämlikt fördelade i den betydelsen att ingen kan undkomma dem. Detta problematiserar naturligtvis klasskaraktären hos det senmoderna samhäl-

let: förövare och offer blir förr eller senare identiska, skriver Beck (1992: 38). Industrisamhällets strävan att eliminera fattigdom ersätts därför med strävan att eliminera risk:

"Drivkraften i klassamhället kan sammanfattas i uttrycket: Jag är hungrig! Risksamhällets utveckling kan på motsvarande sätt sammanfattas i uttrycket: Jag är rädd!" (1992: 49)

Moderniseringsriskerna är inte tillgängliga för förstahandserfarenheten, utan för att erfara dem måste man förlita sig till vetenskapen och expertkunskapen. Farornas "...osynlighet är inte bevis för deras icke-existens" (Beck 1992: 73), utan det krävs ofta sofistikerade mätningar etc för att kunna göra gällande att dessa risker föreligger såsom t ex i fallet med ozonhålet och växthuseffekten. Den vanlige medborgaren måste alltså utveckla ett riskmedvetande för att vinna tillträde till moderniseringsriskernas skuggrike. Först då kan han se mossan i den egna gräsmattan som symptom på en moderniseringsrisk.

Enligt Beck sker övergången till ett risksamhälle i Västtyskland i början av 1970-talet. Dateringen i sig är inte viktig men då föreligger i alla händelser den tekniska kapaciteten att frambringa omfattande och oreparerbara icke avsedda konsekvenser av välståndproduktionen. Och då uppstår opinionsrörelser som i stor skala börjar medvetandegöra samhället om dessa icke avsedda konsekvenser av moderniseringen. Produktivkrafter börjar allt mer oförbehållsamt definieras som destruktivkrafter. 25 år senare har denna övergång blivit vardagsliv: genom att dagstidningarna publicerar sk UV-index, lär vi oss att leva med det katastrofala att livets källa, solen, riskerar att bränna ihjäl oss.

Det är alltså inte själva riskkalkylen som är utmärkande för risksamhället, utan riskernas karaktär. Riskerna är så allvarliga att de inte, annat än på ett falskt avdramatiserande sätt, kan hanteras av riskkalkyler. De pekar hän mot katastrofen. Risksamhället skulle därför också kunna kallas det katastrofiska samhället, vilket Beck också gör:

"Risksamhället är ett katastrofiskt samhälle. I det samhället hotar undantaget att bli norm." (1992: 24) "...nödfallstillståndet hotar att bli normalt." (1992: 79)

I Sverige kan man naturligtvis om man så vill spåra en motsvarande utveckling, dessutom känner moderniseringsriskerna inte några nationsgränser vilket Tjernobyl 1986 visade. Men trots allt verkar inte riskmedvetandet vara lika starkt i Sverige som i Tyskland. Här har istället den annalkande katastrofen givits en ekonomisk mening, vilket rimligen har att göra med vår starka tillväxtreligion och vårt starka lönearbetsberoende. Ett samhälle som påstås ha varit i ekonomisk kris i 20 år, torde väl ha normaliserat nödfallstillståndet. Krismedvetandet kan vara vårt sätt att lära oss leva med katastrofen. I det följande ska jag jämföra några av de drag som Beck anser utmärkande för risksamhället med vårt krissamhälle. (Jämförelsen kan tyckas vanskelig eftersom kris och risk möjligen är ojämförbara pga skilda abstraktionsnivåer, men som inslag i de tänkta samhällsformerna risk- resp krissamhälle kan de jämföras.)

Den förändring av riskernas karaktär i det senmoderna samhället som enligt Beck är anledning till en ny definition av detsamma, har på sätt och vis sin motsvarighet också på de ekonomiska krisernas område. Krisernas karaktär ändras helt i och med den omkastning av sambandet mellan investeringar och sysselsättning som åstadkoms med datorisering, robotisering och automation från slutet av 1960-talet. Före mikroelektronikens intåg i arbetslivet innebar ökad investering i princip ökad sysselsättning, men med investeringar i datoriserad produktionsutrustning minskar sysselsättningen. En tysk undersökning, som återges av Gorz (1984: 56), visade t ex att om 100 miljarder D-mark investerades i industrin 1955-60 gav det två miljoner arbetstillfällen, 1960-65 400.000 arbetstillfällen medan samma investering 1965-70 innebar att 100.000 arbetstillfällen försvann. Moderniseringsriskerna, som alltså utgörs av välståndproduktionens icke avsedda katastrofiska konsekvenser, har således sin motsvarighet i en ekonomisk utveckling där det gängse medlet att skapa försörjningsmöjligheter

kommer att innebära förstörelse av sådana. Detta förutsätter då att individerna är beroende av lönearbete, vilket den tidigare framställningen har visat att Sverige och dess invånare är i ovanligt hög grad.

Förhållandet mellan kris och krismedvetande är, som jag visat tidigare, i princip detsamma som mellan risk och riskmedvetande. I båda fallen bestämmer medvetandet (kunskapen) varat och inte tvärtom, vilket den konventionella uppfattningen säger oss. Man upplever i allmänhet varken den ekonomiska krisens eller moderniseringsriskernas särart, utan denna görs tillgänglig av experter: ekonomer respektive naturvetare. Såväl risksamhället som krissamhället är vetenskaps-, media- och informationssamhällen. Genom dess kanaler kommuniceras olika budskap som får oss att tolka vardagslivet på mer eller mindre risk- eller krismedvetna sätt. Krismedvetandet är liksom riskmedvetandet helt beroende av information från experter. Här krävs alltså att medborgarna har tillit till experter samtidigt som det föreligger en uppenbar risk för manipulation: risk och kris kan såväl dramatiseras som avdramatiseras.

Enligt Beck kastas risksamhället mellan politisk hysteri och likgiltighet. På ungefär samma sätt förhåller det sig i krissamhället. Anledningen till detta är säkerligen att såväl moderniseringsriskerna som den ekonomiska krisen kan existera utan att påtagligt göra sig gällande i vardagslivet, vilket till del beror på välfärdsstatens trygghetssystem men mest förklaras av hur experterna föreställer sig krisens karaktär. Den politiska hysterin utbryter när risk- respektive krismedvetandet skärps till följd av regelbundet återkommande rapporter i media om situationens allvar. Här behöver vi endast tänka tillbaka på de senaste åren, t ex från regeringskrisen 1990 till samarbetet mellan socialdemokraterna och centern 1995, för att förnimma de tvära kasten mellan politisk likgiltighet mellan de regelbundet återkommande konjunkturrapporterna, budgetpropositionerna, besparingsförslagen, räntechockerna och krispaketen med åtföljande politisk "hysteri".

Rädslan är risksamhällets drivkraft. På samma sätt förhåller det sig i krissamhället där arbetslöshetsrädsla, rädslan för att göras överflödig i förtid av den framrusande rationaliseringen, rädslan för

att räntehöjningen ska göra det omöjligt att behålla villan, rädslan för att den senaste sjukförsäkringsbesparingen eller karensdagen skall leda till ett alltför stort inkomstbortfall vid sjukdom och andra rädslor på snart sagt varje område där vi har vant oss vid trygghet, har blivit ett slags drivkraft eller åtminstone en kraft som bryter ned motstånd och gör människorna elastiska och mer förändringsbenägna. I krissamhället har rädslan tagit begärets plats som drivkraft i samhällsomvandlingen.

I risksamhället ersätts strävan att eliminera fattigdom med strävan att eliminera risk, skriver Beck (1992: 47). På motsvarande sätt i krissamhället där kampen mot krisen prioriteras högre än fördelningsspolitiken.

En rad principiella likheter mellan det Beck kallar risksamhället och det svenska krissamhället kan alltså påvisas. Kanhända är risk och kris diskurser över samma tankefigur (i enlighet med en modell som Asplund (1985: 146ff) utvecklat), nämligen katastrofen, en trogen följeslagare till allt mänskligt liv, i detta fall det storskaliga tillväxtsamhällets upplösning. Att diskursen i Sverige är mer ekonomisk än ekologisk, kan ha att göra med att den ekonomiska tillväxten här närmast blivit både en religion och ett politiskt universalmedel och att det utbredda och starka lönearbetsberoendet – individernas och samhällets – till syvende og sist är ett ekonomiskt beroende. I ett samhälle där staten, politiken, familjen och människan är så ekonomiskt beroende som i Sverige, torde det vara helt i sin ordning att även katastrofen ges en ekonomisk mening.

Förväntningsdefinierande politik

Den politiska respektive ekonomiska stressen visar att en sida av politiken är att definiera förväntningar – och därmed att konstruera såväl ekonomisk som politisk verklighet. I förväntningsekonomin i allmänhet och i krissamhället i synnerhet blir emellertid denna förväntningsdefinierande sida hos politiken mycket mer uttalad än tidigare, vilket skall diskuteras i detta avslutande avsnitt.

Det är känt att den nationella politiken i en marknadsekonomi måste ta stor hänsyn till företagsförväntningar (se t ex Block 1984). Företagen härskar inte över politiken, de påverkar den genom sina förväntningar på ekonomin eller som Lindensjö, i Lindbloms (1977) efterföljd, uttrycker det:

"Till följd av företagets möjlighet att investeringsstrejka, tvingas demokratiska beslutsfattare ge företagsamheten en privilegierad ställning, dvs acceptera villkor, som särskilt gynnar företagsintressen." (1991: 22)

Företag som inte investerar sänker aktivitetsnivån i ekonomin, vilket resulterar i arbetslöshet, sänkta skatteintäkter, mindre att fördela osv. I denna mening är politiken i marknadsekonomin alltid förväntningsdefinierande. Företagsförväntningarna, investeringsförväntningarna, vinstförväntningarna är i och för sig viktiga, men endast aspekter av det stora förväntningsspel som politiken administrerar.

Ekonomin har en central betydelse för politiken eftersom den anger ramarna för de förväntningar som kan riktas gentemot politiken, men samtidigt har ju också politiken central betydelse för ekonomin därför att den definierar vilka förväntningar som kan riktas mot ekonomin och politiken. Politiken definierar i allmänhet själv vilka förväntningar som kan riktas mot den från individuella och kollektiva aktörer. För övrigt är frågan om vilka förväntningar som kan riktas mot politiken en av de stora ideologiska skiljelinjerna. Den tidigare folkhemspolitiken definierade t ex förväntningar på ett annat sätt än den nuvarande åtstramnings- och besparingspolitiken. Folkhemspolitiken förankring i Keynes teorier förklaras kanske främst av att dessa i tillämpning tenderar öka de fattigas och arbetslösas förväntningar. I ett visst skede av det svenska samhällets utveckling betyder full sysselsättning i det närmaste inget annat än stigande förväntningar och man kan därför säga att folkhemspolitiken definierade stigande förväntningar. Välkänt är t ex att 30-, 40- och 50-talens trångboddhet tillsam-

mans med den ekonomiska tillväxten skapade förväntningar på bättre boende, förväntningar som politiken definierade i termer av ett s k miljonprogram. Välkänt är också att något gick förlorat i denna process där det trångboddas folkets förväntningar gjordes om till politiskt och ekonomiskt möjliga åtgärder. Ingen förväntade sig fula och kärlekslösa bostäder, utan detta blev följden när förväntningarna översattes till politik. Habermas har beskrivit dynamiken i denna sorts politik i ljuset av dess legitimitetsproblem:

"Den stigande anspråksnivån är proportionell mot legitimationsbehovet, den på fiskal väg avtappade resursen 'värde' måste ersätta den knappa resursen 'mening'. De bristande legitimationerna måste kompenseras genom systemkonforma ersättningar. En legitimationskris uppstår så snart anspråken på systemkonforma ersättningar stiger hastigare än den disponibla värdemassan, eller när det uppstår sådana förväntningar som inte kan tillmötesgåas genom systemkonforma ersättningar." (1984: 173)

En legitimationskris inträder när staten "misslyckas med att hålla masslojaliteten på erforderlig nivå", skriver Habermas också (1984: 169) och sättet att bemästra krisen antas vara en bytesakt där staten köper masslojalitet med reformer.

Dagens svenska politik fungerar inte så, utan här har krismedvetandet tagit reformernas plats som producent av, om inte "masslojalitet", så åtminstone politisk passivitet. Politiken kännetecknas av en helt annan dynamik och har blivit uttalat förväntningsdefinierande. Åtstramningspolitiken under 70-, 80- och 90-talen arbetar i och för sig med i princip samma medelsarsenal som folkhemspolitikerna men åstadkommer ett helt annat resultat. Den administrerar förväntningsspelet genom att differentiera signalerna till olika ekonomiska aktörer och det är i detta sammanhang som vi kan inse den fulla betydelsen av just krismedvetandet. Till inhemska konsumenter och lönearbetare (och möjligen också flyktingar) försöker politiken signalera "kris" för att hålla ned konsumtions-, reform- och löneökningsförväntningar. Om krisen inte gör sig gällande i form av hemskheter som vi omedelbart kan varsebli, regis-

seras dess skådespel i våra medvetanden av den förväntningsdefinierande politiken som i detta avseende naturligtvis blir helt beroende av en viss sorts experter och media. Till inhemska och utländska investerare och bedömare av nationell kreditvärdighet försöker politiken signalera "stigande vinstnivåer", "statsfinanser under sanering", "krympande offentlig sektor" och "facket trängs tillbaka" och annat sådant som numera får dem att tro på Sverige. Framgångsrikt differentierade förväntningar är skälet till att politikerna kan hävda att Sverige är på rätt väg samtidigt som fattigdomen ökar.

I det fullt utvecklade krissamhället blir politiken alltigenom förväntningsdefinierande, vilket dels har att göra med att det ekonomiska utrymmet för politiska åtgärder är begränsat varför sådana på sin höjd kan förväntas (dvs förläggas till framtiden) och dels att höga förväntningar hos vissa aktörer anses vara ett sätt att ta ekonomin ur krisen.

Den förväntningsdefinierande politiken måste således ha förmågan att differentiera olika gruppers och aktörers förväntningar men den måste också kunna differentiera förväntningarna temporalt, vilket verkar besvärligt. Krismedvetandet tycks t ex låta sig framkallas men sedan verkar det vara betydligt besvärligare att styra. De allra senaste årens ekonomisk-politiska diskussion och konsekvensen av krismedvetandet i form av alltför högt sparande och alltför låg privatkonsumtion visar det. I denna situation skapas utrymme för en politisk retorik med ljusa framtidsinriktade budskap och tillsammans med människans behov av hopp, tycks detta leda till just en temporal differentiering av förväntningsstrukturen. Det som under uppbyggnaden av välfärdssamhället kallades de stigande förväntningarnas missnöje motsvaras i krissamhället av en annorlunda differentierad förväntningsstruktur: de låga förväntningarnas framtidsförhoppningar. Denna är emellertid besvärlig att kombinera med vår föreställning om demokrati, vilken i krissamhället alltmer blir ett hinder för vad som upplevs vara den nödvändiga ekonomiska utvecklingen. Varhelst man vänder blicken kommer därför en spänning mellan demokratiskt väljande och nödvändighet till uttryck.

Politik utan alternativ

När krismedvetandet upphöjs till metapolitik blir den ekonomiska nödvändigheten bestämmande för politiken. Detta, säger någon, är inte särskilt märkligt eftersom den ekonomiska nödvändigheten alltid varit bestämmande för politiken. Att krismedvetandet blir metapolitik skulle då endast vara en bekräftelse på att en ekonomistisk analys av politikens inplacering i samhällsstrukturen äger riktighet, antingen den nu kallas marxistisk eller neoliberal. Det som i ett sådant perspektiv kräver förklaring är snarare den långa period av politiskt handlingsutrymme som ibland kallas välfärds-samhälle. Förklaringen, i ekonomistens föreställningsvärld, är den långa perioden av ekonomisk tillväxt som både satte sin prägel på samhällsutvecklingen från 1930- till 70-talet och osynliggjorde förhållandet att politiken är bestämd av ekonomisk nödvändighet.

Det finns ett uns av sanning i ett sådant synsätt. Självklart är människan och hennes samhälle föremål för nödvändigheter som kräver anpassning och som därför upplevs som kommande utifrån. Det som leder fel i det ekonomistiska synsättet är att det inte visar någon som helst förståelse för vare sig den moderna människans eller det moderna samhällets mycket egenartade förhållande till nödvändigheten.

I den moderna samhällsutvecklingen har nämligen just nödvändigheten varit något man velat undkomma. Kampen för individuellt, socialt, ekonomiskt och kulturellt oberoende har satt frigörelsen från alla nödvändigheter på dagordningen. Detta är inte något som endast kännetecknar perioden av ekonomisk välfärd, utan den

moderna samhällsutvecklingen överhuvudtaget. Den kan beskrivas som olika försök att undkomma, överskrida och/eller försvaga nödvändigheternas inflytande.

Det moderna samhällets närmast neurotiska förhållande till naturen är här kanske inte alltigenom representativt, men det kan förstås som ett försök att undkomma naturnödvändigheten och den biologiska nödvändigheten. Vad är elektrifiering om inte försök till frigörelse från naturnödvändigheten? Att kunna tända en lampa när det skymmer är en självklarhet för oss och vi tänker sällan på den frigörelse som ligger i denna enkla handling. Många av det moderna samhällets tekniska och teknosociala framsteg skulle kunna tolkas på samma sätt: energiproduktionssystemen, fosterdiagnostiken, kommunikationsutvecklingen, jämställdheten mellan könen. Alla har de haft att kämpa mot verklig eller förment naturnödvändighet.

Men det gäller inte enbart vad som skulle kunna ses som modernitetens positiva framsteg, utan också dess negativa. I bakgrunden av Baumans analys av förintelsen – som ses som ett "...sällsynt men ändå betydelsefullt och tillförlitligt test på det moderna samhällets dolda möjligheter" (1991: 32) – skymtar därför också frigörelsen från naturnödvändigheten. Inget i förintelsen var naturligt, den var därför inte heller djurisk som en del kanske vill kalla det grymma. Förintelsen uppstod i mötet mellan ett effektivt byråkratiskt maskineri och utopin om den alltigenom planerade och kontrollerade världen. Det byråkratiska maskineriet rensade bort entusiastiska, känslomässigt engagerade och ideologiskt överambitiösa individer för att hålla verksamheten "inom strängt opersonliga ramar". Den moderna utopin, som Bauman kallar trädgårdskulturen, stod i direkt och öppen konflikt med naturen: "...ogräs måste dö, inte så mycket för vad de är, som för vad den vackra, välordnade trädgården borde vara" (1991: 131). Naturnödvändigheten som förintelsen frigjorde sig från var den naturliga omsorgen om den andre, vilken i och för sig kan falla i många enskilda fall men som knappast tillåter folkmord, och som därför måste sövas ned hos dem som aktivt tvingades delta i hanteringen och som gjorde förintelsen obegriplig för dem som var dess åskådare.

När det gäller det ekonomiska området har det pågått en strid om huruvida den ekonomiska nödvändigheten endast är ett specialfall av naturnödvändigheten eller om den ekonomiska vetenskapen skulle vara ett redskap att tämja nödvändigheten. Även om kanske en del i likhet med Malthus alltid ansett att t ex överbefolkning ska lösas genom s k naturlig anpassning, dvs att en del av de övertaliga i förhållande till aktuella försörjningsmöjligheter helt enkelt tillåts dö, så har utvecklingen i det moderna samhället mycket mera handlat om att se försörjningsmöjligheterna som en variabel som kan utsträckas och ge liv åt fler och fler. På motsvarande sätt kan försöken att utjämna konjunktursvängningarnas inverkan på levnadsvillkor och sysselsättning ses som försök att tämja den ekonomiska nödvändigheten. Biologiska anpassningsmekanismer, även när de varit förklädda till ekonomiska sådana, har inte varit riktigt hemmastadda i det moderna.

Den moderna samhällsutvecklingen kan beskrivas som en rad försök att tämja nödvändigheter av en mängd olika slag. Ett annat sätt att uttrycka detta är att säga att den moderna samhällsutvecklingen försökte säkra utrymmet för samhälleliga och individuella val. Nedan kommer jag att diskutera detta och kontrastera det mot nödvändighetens uppstigande till den politiska retorikens huvudbudskap. Eftersom ett mycket viktigt drag i krissamhällets politik är att politikerna förefaller sakna alternativ är också vårt politiska landskap befolkat av väljare utan val.

Modernitet och väljande

Den moderna samhällsutvecklingen har inneburit att område efter område kommit att organiseras av valet: det individuella och samhälleliga valet var den väg som Upplysningen anvisade ut ur den "självförvållade omyndigheten" (Kant 1992: 27). Den intellektualiserings- och rationaliseringsprocess, som Weber ständigt uppmärksammade, innebär "...att man ... i princip kan behärska alla saker genom beräkning" (Weber 1977: 20). Resultatet av detta

blev både avmystifiering och frigörelse från traditionens band och därigenom ett slags formell frihet att välja – religion, yrke, partner, livsstil osv. I förmoderna samhällen tillskrevs man livsinnehåll på basis av den grupp man antingen var född in i eller kom att tillhöra. I det moderna samhället förvärvar man, åtminstone i princip, livsinnehåll. Människan i det moderna samhället – individen – realiserar och konstruerar i hög grad sig själv och hon gör det genom val. (Det är mot den bakgrunden förstaeligt att valet äger en central plats inom modern samhällsvetenskap och filosofi, tänk på väljandets ställning inom neoklassisk nationalekonomi, inom sociologin i form av konstruktivism och rational choice-teori, beslutsteorin inom företagsekonomi och organisationsteori, för att inte tala om Sartres existentialism där valet och flykten från det sedermera byggs ut till en fullständig samhällsteori.)

Den sociologiskt centrala, men ofta svårbegripliga dikotomin Gemeinschaft och Gesellschaft kan delvis förstås med hjälp av motsatsparet nödvändighet och val. I Asplunds essä om Gemeinschaft och Gesellschaft bestäms dessa begrepp på en rad olika sätt och mer i förbigående skymtar vi nödvändighet och val. Med utgångspunkt i Bibelns berättelse om Kain och Abel beskriver Asplund konflikten i Gemeinschaft som absolut, oresonlig och oförsonlig. De handlingar som konstituerar konflikten följer nödvändigt ur sammanhållningen i Gemeinschaft. I Gesellschaft är inte endast konflikter, utan allting relativt och resonligt. Detta kan förmodas bero på att alla de val som individen i Gesellschaft träffar, också skulle ha kunnat träffas av alla andra individer. I Gesellschaft är:

”...alla värden förytterliga och konvertibla; här gör konfliktparterna inte vad de måste göra utan vad de väljer att göra; här vet de vad de gör och kan efteråt alltid i princip göra det gjorda ogjort.” (Asplund 1991: 72)

En skillnad mellan Gemeinschaft och Gesellschaft skulle mot denna bakgrund kunna vara följande. I Gemeinschaft framkallas handlingar av ett slags nödvändighet som har att göra med att ”individen” (kanske snarare delen) måste göra det som är nödvän-

digt för helheten. I Gesellschaft väljer snarare individen att handla, ibland är valen bra för helheten, ibland dåliga.

Moderniseringen har två faser och det är först i den senare som valet (eller beslutsfattandet, som en del säger) blir det moderna samhällets främsta karaktärsdrag. Den första fasen innebär att förmoderna traditioner moderniseras, medan den andra – som Beck (1992) kallar reflexiv modernisering – innebär successiv modernisering av det moderna samhället. (Faserna skulle möjligen kunna kallas traditions- resp konsekvensmodernisering.) Moderniseringsprocessen är alltså ojämn, vilket kan illustreras av att den klassiska industrikapitalismen behåller och drar nytta av en rad feodala kvarlevor, vilka först långt senare kastas på moderniseringens sophög. Vi kan se detta i de gamla svenska brukssamhällena där kapitalistiska – i betydelsen privatägda, vinstmaximerande och lönearbetsexploaterande – företag återskapar närmast feodala relationer mellan brukspatron och anställda. Detta syns om möjligt ännu tydligare i Japan där ett slags feodal riskultur med mycket kraftfulla kollektiva drag och feodala band illustrerade av t ex livstidsanställningen, har levt kvar och utvecklats i symbios med storföretagen. I Sverige kom brukskapitalismen att moderniseras till följd av att arbetarna formerade sig. Mönstret gick sedan också igen när det gällde moderniseringen av maktutövningen inom arbetslivet (Persson 1991). I Japan är det nog mindre motsättningen mellan arbete och kapital som varit reflexivt moderniserande och mer att en individualiserad livsstil spridits från västsamhällena till Japan som en följd av globaliseringen.

På i princip samma sätt blir utbildningssystemet föremål för den reflexiva moderniseringen när den sociala struktureringen av utbildningsval utmanas av föreställningen om jämlikhet och allas rätt att realisera sig själv. Utbildningssystemet blir då alltigenom präglad av vad jag i andra sammanhang har kallat utvecklingsrationalism (Persson 1991; 1994).

Det moderna samhällets utveckling kan alltså beskrivas ganska bra med hjälp av begreppen modernisering (av förmoderna traditioner) och reflexiv modernisering (av förmoderna kvarlevor i ett

modernt samhälle). En direkt motsvarighet till dessa strukturella begrepp finner vi också hos Beck vad gäller individen. Moderniseringen leder till en individualisering som i princip har samma drag som moderniseringen vis-a-vis det förmoderna och det moderna samhället: individualisering handlar om människans successiva modernisering. Den frigörande dimensionen av samhällets modernisering motsvaras av *disembedding* som innebär att individen lösgörs ur traditionernas grepp. Avförtrollningsdimensionen av samhällets modernisering innebär att individen förlorar ett slags trygghet eller säkerhet vad gäller normer, tro och kunskap. Samhällets reflexiva modernisering motsvaras av en fortlöpande individualiseringsprocess som leder till att individen lösgörs ur gruppen – t ex familjen och klassen – och i sig själv blir reproduktionsenhet. Drivkrafterna i denna individualiseringsprocess är marknaden, pengarna och utbildningen. Men dessa innebär samtidigt reintegration och kontroll av individen i samhället genom att de standardiserar individerna. Individualiseringen är alltså på en och samma gång desintegrerande – ut ur gruppens kraftfält – och reintegrerande – in i de konkurrerande marknadsaktörernas kraftfält:

”Individualisering i denna mening betyder att varje persons biografi frigörs från givna bestämmingar och läggs i hennes egna händer. Biografen blir öppen och beroende av beslut. Andelen livschanser som är slutna och följaktligen undantagna från beslutsfattande minskar och andelen som är öppna och måste konstrueras av personen själv ökar.” (Beck 1992: 135)

Konsekvensen av moderniseringen, den reflexiva moderniseringen och individualiseringen blir att alla livets områden – såväl personliga som samhälleliga med alla dess olika sfärer – förenas av en abstrakt föreställning om hur det personliga och samhälleliga livet blir till, nämligen genom val (eller beslutsfattande). På alla områden institutionaliseras valet och hur begränsat och rentav fiktivt det än är, får det därigenom en realitet. Så också på politikens område.

Politikens modernisering innebär en frigörelse från traditionen

att statsöverhuvudet äger exklusiv rätt att utöva statlig makt och bedriva officiell politik. Men moderniseringen innebär inte att politiken moderniseras i ett slag, utan det sker successivt bl a genom demokratiseringen. Detta illustreras av att vi i Sverige får allmän rösträtt först ett halvsekel efter det industriella genombrottet enligt ett allmänt mönster om än utvecklingen i Sverige går ovanligt snabbt. Genom demokratiseringen får väljandet en särskild status i det moderna samhällets politiska sfär. Detta gäller naturligtvis i synnerhet för samhällen med demokratiskt styrelseskick.

Politiken är således å ena sidan ett valmaskineri – vilket vi för övrigt kan välja om vi överhuvudtaget vill intressera oss för eller engagera oss i. Essensen i vår tids demokrati är att vi väljer vilka som skall utöva politisk makt varför det inte nödvändigtvis är upprörande att det politiska engagemanget är svagt och för flertalet i stort sett inskränker sig till valdeltagande vart tredje eller fjärde år – under förutsättning att valdeltagandet är någorlunda stort. Enligt en sådan uppfattning är således valdeltagandet den politiska aktiviteten framför andra och ungefär så förhåller det sig i Sverige. Men det finns också politiska teoretiker som anser att ju mindre folket intervenerar i politiken, desto bättre fungerar den. Lipset gör t ex gällande att det svaga valdeltagandet i USA kan bero på "systemets stabilitet, som ett resultat av att de större samhällskonflikterna förklingat" (1969: 137). Samhällssystemets struktur skulle alltså vara så omhulad att folket saknar motivation för politiskt valdeltagande.

Å andra sidan utgörs innehållet i den politiska maktutövningen av en ändlös rad av mer eller mindre framgångsrika försök att organisera förutsättningarna för en lika ändlös rad av val som berör de flesta av samhällslivets aspekter: skall man få välja att göra abort?; får man välja att studera även om den egna ekonomin inte tillåter det?; får man välja att arbeta hur mycket övertid som helst?; får man välja vilken religiös tillhörighet som helst?; får man framställa giftigt men billigt kött?; får man välja att köra bil till jobbet och dra av kostnaden för det i deklarationen?; får man gifta sig med en

partner av samma kön? Politiken bidrar med andra ord till samhällskonstruktion eller till val av samhällsordning:

”Traditionella uppfattningar, normer, institutioner och auktoritetsstrukturer ersätts med en förnufts- och erfarenhetsbaserad, vald samhällsordning.” ”En demokratisk-optimistisk syn förutsätter att folket eller dess representanter kan välja en bestämd samhälls- och institutionsutveckling. Detta är en optimism som är gemensam för välfärdsstatens och marknadssamhällets arkitekter. Den demokratiska tron på val är förankrad i upplysningstiden och i den franska och amerikanska revolutionen på 1700-talet.” (Olsen 1991: 7 respektive 15)

Politiken lägger fast och ändrar spelreglerna för livet i samhället och instrumentet framför andra är påverkan av väljandet: stimulera, ändra, hindra val. Den politiska såväl som annan maktutövning är med andra ord handlingsproducerande (detta sätt att se på maktutövning belyses i Persson 1991; 1994; 1995). Men politiken komponerar också valalternativ. Kompositionen sker ofta i övertalande syfte och då synliggörs i allmänhet hur systemberoende och systemimmanenta s k rationella val i verkligheten är. När t ex val framställs som val mellan en bro och arbetslöshet; mellan EU och sänkt tillväxt; mellan krig (dvs bibehållen stor vapenproduktion) och arbetslöshet, blixtbelyses detta.

Nödvändighetens politiska tidsanda

Valet är formativt för det moderna samhällets politik. Vi kan framkalla bilden av ett politiskt rum som genomkorsas av olika dimensioner, vilka alla beskriver serier av alternativ mellan vilka samhället och/eller individerna kan träffa val. Höger-vänsterdimensionen, som sedan i princip franska revolutionen har dominerat politiken, är en politikens manifestation av ett av det moderna samhällets mest generella kulturelement: föreställningen om att det finns ett val. Närmare bestämt i betydelsen att människan realiserar sig själv genom val och att riktningen i samhällets utveckling kan väljas.

Detta betyder självfallet inte att nödvändigheterna försvinner, de finns kvar men det moderna samhället och den moderna individen försöker undkomma deras inflytande. Uttryckt på ett annat sätt: det moderna samhället lyssnar inte till naturens signaler, inrättar sig som om tillvaron vore fri från allehanda naturliga, ekonomiska och andra variationer, liksom kriser och katastrofer samt försöker skapa ett slags sociala maskinerier som befriar samhället från nödvändighet; den moderna människan lyssnar inte till kroppens signaler, tar strid med traditioner, låter sig inte hindras av mörkret eller klimatet, utan försöker genom val skapa en tillvaro oberoende av nödvändighet.

Medan politiken tidigare ganska oproblematiskt organiserades enligt höger-vänsterdimensionen och inom ramen för nämnda samhälls- och självkonstruerande anda, har sedan 1970-talet en rad andra dimensioner och politiska frågor gjort sig gällande i det officiella politiska livet. En del av dessa problematiserar inte endast höger-vänsterdimensionen, utan också själva grundvalen för det moderna samhällets politik: väljandet som sådant.

Kännetecknande för dessa nya politiska frågor – eller i en del fall nyaktualiserade eftersom flera av dem snarare varit osynliggjorda i politiken – är att de hänvisar till olika nödvändigheter. Allmänt kan man nog hävda att de senaste årtiondenas reaktion mot modernismen i all sin mångfasetterade karaktär, trots allt förenas i ett slags problematisering och kritik av väljandet. Meningskrisen i det moderna samhället handlar om känslan av att inte vara delaktig i någonting som man kan hänge sig åt (vilket möjligen skulle kunna beskrivas som något man inte kan välja bort). Fundamentalism i olika former – religiös, politisk, individuell beträffande t ex den egna kroppen osv – handlar i det perspektivet om sökandet efter hängivelse och mening. Den tycks rikta sig mot den moderna människans individuella frihet eller, uttryckt på ett annat sätt, hennes existentiella ensamhet i det att hon både kan välja ett individuellt liv och bli bortvald. Mot modernismen ställs olika nödvändigheter, en del av dem sådana som tidigare rationaliserats bort i den moderna samhällsutvecklingen såsom traditioner, ansvar för

den andre och biologiska nödvändigheter som vi inte kan styra med vårt förnuft. Andra är delvis nya konstruktioner som inte minst fått betydelse i politiken.

När vi reflekterar över samtida politik verkar här ha skett en förändring: nödvändigheten har fått en helt annan mening i den politiska retoriken. Den framställs inte längre som något som måste tämjäs för att öka möjligheten för samhälleligt och individuellt väljande, utan som ett reellt hinder för väljande. Denna förändring sätter själva vår föreställning om demokrati i fråga. Nödvändigheten har blivit ett av vår tids viktigaste retoriska redskap.

Låt oss för ett ögonblick tänka på det kommunikativa förnuftet. Här kan vi föreställa oss ett samtal där samtalsparterna respekterar varandra som förnuftiga och jämställda. De försöker påverka varandra med rationella argument, övertyga varandra men inte med lögn, hot och våld, utan med hänvisning till förnuft. Ideologin om det moderna samhällets politiska liv hänvisar ofta till det kommunikativa förnuftet, men alla vet egentligen att en rad andra faktorer också spelar in: vana, beroendeförhållanden, rädsla osv. Både i det ideologiska och realistiska fallet förutsätts emellertid väljandet kunna fungera: upplyst väljande eller väljande som bekräftelse på att andra krafter än de kommunikativt förnuftiga är i arbete. Det jag kommer att göra gällande är att den aktuella politiska retoriken förefaller bryta detta mönster och i stället börjar ifrågasätta själva väljandet. Vägen dit går via hänvisningar till nödvändigheter. Därför tycks idag "vi måste" vara ett frekventare politiskt uttryck än "välj". I förlängningen av detta ligger drömmen om att kunna konstruera ett slags sociala maskinerier som gör väljande överflödigt eller åtminstone begränsar och avgränsar väljandets sfär – sociala automater i stället för samhälleliga och individuella val. I sammanhanget kan nämnas att Bauman diskuterar modernitetens strävan att bespara individen osäkerhetens kval genom utveckling av "...ett rationellt organiserat – 'genomskinligt' – samhälle i vilket Förnuftet, och Förnuftet ensamt, styr." (1996: 43). I en sådan utveckling finns en motsättning mellan individuellt väljande och vad som skulle kunna kallas den moraliska automat som antas

framkalla förnuftigt handlande. Kanske är det denna motsättning som ger sig till känna i motsättningen mellan krismedvetande och individuellt väljande?

Den ekonomiska sk normpolitiken är ett exempel på ett maskineri som syftar till att ersätta väljande. I princip innebär normpolitiken att ekonomisk nödvändighet görs om till en administrativ automat, vilken ersätter den demokratiska beslutsprocessen. I regeringens sk tillväxtproposition (1995/96:25) sätts t ex kostnadstak för olika områden och om de överskrids vidtas nya besparingar. Riksbanksfullmäktige föreslog, för att ta ett annat exempel, i oktober 1995 att riksdagen skulle lagstifta om att låg inflationstakt är penningpolitikens huvudmål. Vidare arbetar finansdepartementet med lägstanivåer för arbetslösheten, för närvarande 10,5 % enligt Dagens Nyheter (10/3 1996), för att hålla nere inflationen.

Sådana "normer" – eller påstått odiskutabla politiska fakta – förefaller präglade allt ekonomiskt-politiskt tänkande idag. Ytterst handlar det om att minska utrymmet för den demokratiska beslutsprocessen, vilket blev fullständigt klart när Tson Söderström för en tid sedan gjorde en "balansräkningsanalys av den svenska depressionen" och visade att det under krisförloppet skett ett förstatligande av privata skulder: dagens budgetunderskott är således en följd av att skulder uppgående till 1.000 miljarder kronor överflyttades från privat till offentlig sektor. Att därmed ett behov av åtstramningar och besparingar helt enkelt konstruerats av den förda skuldsocialiseringspolitiken avfärdas med att det trots allt skulle ha blivit värre om så inte hade skett samtidigt som krismedvetandetemat lyfts fram på ett närmast brutalt sätt: "Endast under hotet om statsbankrutt förefaller Sveriges riksdag förmögen att fatta beslut om begränsningar av statens utgiftsåtaganden." (Tson Söderström 1995: 200). Det allvarliga med detta är inte den ekonomiska verklighetsbeskrivningen, utan den syn på demokrati som Tson Söderström gör sig till tolk för: demokrati som hinder för den ekonomiska nödvändigheten. Han är i gott sällskap. Dagens Nyheter Hans Bergström kommenterar hans resultat i en artikel betitlad *Problemet med den goda ekonomiska lögnen*. Artikeln inleds

filosofiskt: "Hur långt kan man tumma på sanningen för att det främjar ett gott syfte?" och avslutas moralpedagogiskt: "Ingen lögn är i längden god, inte ens den för tillfället ändamålsenliga. Medborgare som fundamentalt missförstår verkligheten blir inte ett stöd för att handla radikalt rätt." Däremellan finns inte ett enda ord om lögnen och demokratin, vilket är illustrativt. *Hur kan man låta bli att diskutera det demokratiskt problematiska i att lögnen har blivit officiellt politiskt redskap?* Skälet kan vara att man anser att demokratin är ett hinder för den ekonomiska nödvändigheten.

Men krismedvetandet och den ekonomiska nödvändigheten förändrar inte endast den demokratiska processen, utan också moralen och den vetenskapliga kritiken vilket följande två exempel får visa.

"Om man sänker arbetslöshetsersättningen och människor inte får täcka upp med socialbidrag – hur överleva?" Frågan ställdes i ett radioprogram och Joachim Ollén, tidigare moderat kommunalråd i Malmö, svarade: "Ett jätteproblem. Och tragiskt. Så går det när man skuldsätter sig." Tonen i svaret var inte alls hånfull, utan Ollén var säkerligen ärligt bekymrad. Det var inte de arbetslösas privata skuldsättning han syftade på, utan statens och därför var hans empati abstrakt som den gärna blir när skuldbördan kan överlastas på någon annan – i det här fallet en tidigare politik som inte hindrade oss "att leva över våra tillgångar", som det heter. Frågan är bara vilket slags övertygelse den person har, som ställd inför ett sådant problem kan svara så? Förmodligen är han övertygad om att de arbetslösas överlevnadsproblem är ett nödvändigt offer för att få ordning på Sveriges ekonomi. För att kunna resonera som han och så många andra gör, måste man försätta sig i ett moraliskt tillstånd som har likheter med schackspelarens: schackspelaren gråter inte över en offrad bonde, utan offret är en del av en strategi som syftar till att förbättra hans totala spelställning. Helhetens vinster får rättfärdiga delens förluster.

Sensommaren 1995 säger stora tidningsrubriker och dramatiska radio- och tv-ord att svenska arbetsmarknadspolitiska åtgärder är skrämmande ineffektiva. En nationalekonom, tillika chef för *Fackföreningsrörelsens institut för ekonomisk forskning*, hade i en rapport

visat att personer i arbetsmarknadspolitiska åtgärder har mindre chans att få arbete än andra. Tre månader senare drar nationalekonomen tillbaka rapporten eftersom kontroller av data hade visat att resultatet var helt felaktigt. Nu blir det inga löpsedlar och stora rubriker – i en del tidningar nämns inte ens det fatala misstaget. Skillnaden mellan hur först rapporten och sedan tillbakadragandet uppmärksammades är en tydlig indikation på styrkan i det svenska krismedvetandets nödvändighetsfilosofi: den sätter till och med rudimentär vetenskaplig kritik ur spel. Anledningen till att resultaten hade blivit felaktiga var att nationalekonomen hade använt sig av ett datorprogram som sorterade bort alla dem som omedelbart fått arbete efter en tid i arbetsmarknadspolitisk åtgärd. Därigenom kom självfallet data att visa att ingen enda fick arbete! I normala fall reagerar vilken forskare som helst med stor skepsis inför sådana data eftersom verkligheten alltid är mycket mera sammansatt och tvetydig än så. Det hade alltså funnits anledning att kontrollera undersökningsresultaten om och om igen innan de publicerades. Vad var det då som sövde ned denne forskare? Förmodligen det förhållandet att dessa felaktiga data bekräftade nationalekonomiska teorier om att regleringar av marknaden inte tjänar sitt syfte och att sådana av ekonomisk nödvändighet måste tas bort eller modifieras. Rapportförfattarens tro i kombination med att denna bekräftades av just krismedvetandet, ersatte alltså normal vetenskaplig skepsis. (Att massmedia uppmärksammade rapporten mer än tillbakadragandet skulle naturligtvis kunna ses som en del av en konspiration, men det verkar osannolikt att en konspiration är så välsmord att nästan alla media på samma gång gör samma sak. Snarare har det skeendet att göra med själva nyhetsförmedlingens logik: media uppmärksammar inte det vi vet, utan det den tror att läsarna inte vet.)

Vår föreställning om demokrati har mycket att göra med möjligheten att välja. Den demokratiska utvecklingen i Sverige inledades med erövrandet av den politiska valmöjligheten. Men därmed var naturligtvis inte demokratin fullödlig, utan det återstod att göra den formella valmöjligheten reell. I samma ögonblick som man

inskränkt förbinder demokrati med det politiska valet ser man nämligen dess begränsningar. Hela livet är fyllt av val som inte omedelbart är politiska, men som det är viktigt att varje människa får träffa om demokratin ska anses vara reell. Valet av arbete, av utbildning, av bostad, av partner, av familj, av livsstil, av konsumtionsmönster osv är val som vi antingen träffar eller känner oss förhindrade att träffa. Det svenska välfärdssamhälle som började utvecklas från 1920-talet handlade bl a om att öka valmöjligheterna på dessa områden, i tron att den politiska demokratin därmed skulle kunna utövas på ett substantiellt och inte endast formellt sätt.

Men demokrati handlar också om att ha alternativ att välja mellan.

Det svenska politiska systemet befinner sig i mycket allvarliga problem, vilket bl a har att göra med att vi under de senaste 20 åren varit i färd med att överge det välfärdssamhälle som tidigare sågs som en förutsättning för substantiell demokrati. Men detta är kanske trots allt inte det allvarligaste problemet, utan snarare är det *sättet* på vilket det politiska systemet överger det gamla välfärdssamhället som är det största problemet. De stora samhällsförändringar som nu görs sker nämligen i ett slags enighet över traditionella politiska blockgränser. Om politisk demokrati inte endast handlar om att ha möjlighet att välja, utan också om att ha alternativ att välja mellan, så är den svenska politiska demokratin idag delvis avvecklad. Visst finns det mängder av nyansskillnader men i den idag allt annat överskuggande frågan om Sveriges ekonomiska situation och utveckling är enigheten stor inom det politiska etablissemangen. Politikens fokus har helt enkelt förflyttats från mål till medel. En stor del av det officiella politiska fältet har blivit överens om vissa politiska mål (bl a det som kallas "normer" i den ekonomiska politiken) samtidigt som den demokratiska processen i allt högre grad inskränks till att gälla medlen. Denna enighet är ett resultat av upplevd ekonomisk nödvändighet.

Den moderna politikens kris är väljandets kris om man med detta menar att de politiska partierna numera retoriskt konstruerar nödvändigheterna på sådant sätt att vi blir övertygade om att inte

välja – utan anpassa oss. Nödvändigheterna finns alltid men de politiska sätten att förhålla sig till dem varierar. Utmärkande för nödvändighetens politiska tidsanda är att såväl politikens som väljarnas valmöjligheter framställs som begränsade. Den situation vi nu befinner oss i tycks ge företräde för en viss sorts politisk meningsproduktion, vilken just betonar nödvändigheten på väljandets bekostnad. Lättast förnimmer vi detta inom den ekonomiska politiken men om vi anstränger oss litet framskymtar den nya retoriska konstruktionen av nödvändigheten också inom andra politiska områden.

Den ekologiska nödvändigheten

Två av miljöfrågans viktigaste politiska temata är allmakt och vanmakt. Allmakt innebär föreställningen om människans herravälde över naturen, medan vanmakt innebär känslan av att vara oförmögen att göra något åt miljöproblemen eftersom de bl a är så hårt knutna till själva sättet att leva i det moderna samhället. Dessa två temata är som synes aspekter av samma sak, skilda åt blott genom en perspektivförskjutning: från grundmurad tro på till misstro gentemot det moderna samhällets inverkan på det människan definierar som sin naturliga omgivning. Perspektivförskjutningen är emellertid central då den innebär en övergång från föreställningen om total mänsklig valfrihet vis-a-vis naturen till föreställningen om att denna valfrihet måste begränsas.

Bakgrunden till det moderna samhällets och den moderna människans uppfattning av människan som naturens härskare är synnerligen sammansatt. Kristendom, upplysningsfilosofi, teknik, humanism, individualism, vetenskap och annat samverkar i utkristallisierandet av den specifikt moderna synen på naturen. Thomas (1988: 24) sammanfattar det hela väl när han skriver: "Människans civilisering var i grund och botten detsamma som naturens underkuvande."

Naturherraväldet är emellertid en dubbel företeelse. För det första kan man med människans herravälde över naturen mena det som var kännetecknande för upplysningen: människans strävan att

bli härskare i den omgivning som kan kallas naturen; vilken sedermera resulterade i att människan tog Guds plats i tillvaron, den allsmäktige guden blev helt enkelt människan själv. För det andra kan man med naturherravälde mena att människan försöker behärska naturen inom sig själv. Den viktorianska människan har kommit att bli sinnebilden för disciplineringen av vilden inom oss själva, men vår disciplin sträcker sig mycket längre vilket inte minst Simmels och Goffmans analyser av vardaglig social interaktion visar. Den moderna människan framstår närmast som en syntetisk varelse disciplinerad av en rad mänskliga konstruktioner: institutioner har ersatt hennes instinkter; roller hennes jag; klocktiden hennes biologiska rytm.

På samma gång som både det moderna samhällslivet och våra personliv förefaller vila på underkuvandet av naturen eller allmakten, så har de senaste 40 åren präglats av en ökande medvetenhet om en rad olika förödande följder av människans allmakt, där miljöförstöring är en. Det paradoxala förhållandet har då uppstått att den från naturen närmast totalt alienerade moderna människan har börjat identifiera sig med naturen. Medan människan för 200 år sedan levde nära djur och natur men inte identifierade sig med dem, är vi idag alienerade från naturen men identifierar oss med den (Thomas 1988). Denna samhälleliga och individuella situation kan beskrivas med hjälp av nedanstående figur:

Figur 3.1: Naturdisciplinering och naturidentifikation

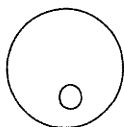
	Naturdisciplinering	Naturidentifikation
Individ	Kroppsdisciplinering	Kroppslighet
Samhälle	Frigörelse från naturen Naturförbrukning	Ekologiskt systembe- roende

Det moderna samhället bygger på en naturdisciplinering som tar sig ett individuellt uttryck i ett slags mentalitet kännetecknad av kroppsdisciplinering och ett samhälleligt uttryck i form av frigö-

relse från naturen och naturförbrukning. Den situation vi sedan några årtionden befunnit oss i innebär att den moderna civilisationens baksidor kommit i förgrunden. Civilisationsförnekelse går hand i hand med ett slags naturidentifikation som får ett individuellt uttryck i form av kroppslighet och ett samhälleligt uttryck i form av en rad olika försök att göra samhällsutvecklingen ekologiskt systemberoende.

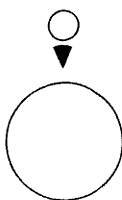
Radikal miljöpolitik problematiserar det moderna samhällets föreställning om väljande till förmån för ekologisk nödvändighet. Miljöfrågan och den ekologiska nödvändigheten aktualiserar därmed fyra schematiska relationer mellan människa och natur:

Figur 3.2: Inordning: människan som naturvarelse

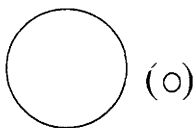
Denna relation innebär att människan är beroende av naturen och hanterar sitt beroende genom att försöka anpassa sig till den, som i förmoderna jägar- och jordbrukssamhällen.

Figur 3.3: Överordning: människan som härskare över naturen

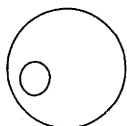
Denna relation är i princip allmakten som beskrivits ovan.

Figur 3.4: Sidoordning: människan som ett för naturen främmande väsen

Denna relation beskriver den första miljöreaktionen som pga samtidig alienation från och identifikation med naturen blir präglad av ångest och vanmakt.

Figur 3.5: Återinordning: människans anpassning i det ekologiska systemet

Denna relation beskriver vad som kanske kan kallas miljösyntesen och tar sig en rad både extrema och vardagligt-politiska uttryck, vilka dock har det gemensamt att de ifrågasätter den ekonomiska tillväxten och livsstilarna i de moderna industrisamhällena och som en följd därav förespråkar ekologisk nödvändighet på väljandets bekostnad.

De senaste decenniernas miljömedvetande, miljöengagemang och miljöpolitik aktualiserar som vi ska se i det följande främst människans sidoordning och återinordning.

I en situation av samtidig alienation från och identifikation med naturen utbreder sig vad som kan kallas en miljöångest, vilken blir ett substrat både för det miljömedvetna handlandet och miljöpolitiken. I ett brev från Greenpeace, försett med ordet "giftlarm" och författat av en kemist, tolkas miljöångesten på följande säkerligen representativa sätt:

"Vad finns det i vattnet du dricker? I grönsakerna, frukten och fisken som du ger dina barn? I luften du andas? Miljögifter. Du kan

inte undvika dem, inte tvätta bort dem eller koka bort dem, de finns överallt runt omkring dig.

Visste du att dina hormoner håller på att ersättas med miljögifter? Gifter som rinner omkring i blodet på dig, härmar dina naturliga hormoner och slår ut dem. Gifter som påverkar ditt immunförsvar. Just nu. Om du är man så är du bara hälften så mycket karl som din farfar var. Du har bara hälften så mycket spermier som farfar hade, och de som finns är inte ens lika bra. Om du är kvinna kan gifterna ge dig livmodercancer, bröstcancer eller ett tiotal andra cancerformer. Om du har barn har du överfört en del av dina gifter till dem redan i fosterstadiet. Skadorna kanske redan syns, eller också märks de inte förrän barnen blir vuxna. De kan få svårt att skaffa egna barn, till exempel. ... Människan håller på att ta död på sig själv." (Greenpeace 1995)

Sanningshalten i dessa påståenden har jag ingen kompetens att bedöma men jag känner heller inget starkt behov att göra det. I princip tror jag att de är sanna, vilket för övrigt torde vara en illustration av en redan väl utvecklad miljöångest.

Ångesten kan naturligtvis vara en viktig individuell drivkraft till förändring. Men den kan också resultera i en blott personlig miljövänlighet – vilken enligt undersökningar många svenskar ägnar sig åt (genomsnittssvensken utför t ex alltid eller mycket ofta 3,7 av 10 miljövänliga handlingar som studerades i en undersökning (Bennulf & Johnsson 1993: 40)) – som kan fungera som ett slags individuell ångestdämpning. Att ha kompost är inte enbart en miljöhandling, utan också en form av terapi. I ett större sammanhang är dock min individuella miljövänlighet, tagen för sig, av mycket liten betydelse, men den dämpar ångest. Känslan av vanmakt inför miljöproblemen kan smyga sig på när man vidgar sitt perspektiv från sig själv till de andra, till samhället, världen. Miljöproblem kan förklaras av vårt eget tillväxtberoende kollektiva levnadsmönster och det moderna samhällets i många fall naturförbrukande livsstilar. Vårt samhälle – så som det är organiserat – behöver ekonomisk tillväxt. Av detta samhälle är jag en – förvisso motvillig – men dock del och bidrar därmed mer till att förbruka än att bevara eller återskapa Jordens resurser.

Inom en del av miljörelsen finns några extrema manifestationer av vanmakten inför miljöproblemen. I ett kapitel med titeln *Homo destruens* beskriver Uddenberg (1993) bl a ett slags miljöextremism. Att beskriva människan som "en pestartad varblåsa på Jordens yta" eller som ett "industriellt odjur", vilket miljöorganisationen Jordens Vänner gör, lägger grunden för en både extrem och totalitär miljöpolitik och målmedvetna aktivister. Ännu tydligare blir detta i den s k Gaia-teorin, vilken antar att Jorden är en levande organism, styrd av en nödvändighet som tilldelar varje organism en uppgift av nytta för helheten. Enligt denna teori är inte människan främst en moralisk, politisk, social eller ekonomisk, utan en fjärtande varelse. Meningen med människorna är "att tjänstgöra som värmestugor för anaeroba bakterier som framställer metan för jordens syrerreglering" (Nørretranders 1995: 117). Reducerad till sin funktion i Gaiaorganismen kan den moderna människan framställas som en fiende till den planet hon bebor, eftersom hon gör så mycket mer än bara fjärtar. Detta kan tolkas som att människan är överflödig, t ex så här i Göran Palms tappning:

"Den enorma befolkningstillväxt som blivit följd (av medicinska framsteg, AP) kapar naturen topparna av så gott den kan, med hjälp av svält, med hjälp av pest, med hjälp av kolera, med hjälp av cancer, med hjälp av aids, med hjälp av naturkatastrofer, och framför allt med hjälp av vattenföroreningar.

Men bara topparna. Idag finns det många miljoner tvåbenta däggdjur världen över som är *ekologiskt övertaliga*,..." (Palm 1994: 112)

Den reduktionism som tillskriver var och en av oss intentionen att förstöra Jorden därför att vi tillhör människoarten i ett modernt samhälle är en nödvändighetsretorik. Den gör gällande att vi egentligen inte har något val: vi måste anpassa oss och samhället till det ekologiska systemet annars går vi under.

Den ekologiska nödvändighetsretoriken är ibland inget annat än en beskrivning av vår faktiska vanmakt. På direkt fråga kände sig

som bekant ingen personligt ansvarig för Förintelsen. På i princip samma sätt förhåller det sig med miljöproblemen. Väsentligen tror jag att det beror på att vi inte upplever oss kunna göra några viktiga *sambälleliga* val i miljöfrågan. Att jag sedan köper miljövänligt tvättmedel tjänar inte mycket till så länge andra köper billigt gift. Det är denna politikens oförmåga som Greenpeace sätter fingret på genom sina odemokratiska organisationsprinciper (om dessa se t ex Eyerman & Jamison 1987). Kanske är de nödvändiga för att kunna bedriva ett effektivt miljöarbete och förmodligen är det skälet till att vi finner Greenpeace respektabelt – organisationen skulle mycket väl kunna bli frimärksmotiv, ett bra mått på respektabilitet, trots att den är uttalat odemokratisk. Greenpeace förstås bäst som ett aktiebolag som maximerar miljömedvetenhet. Som sådant är det ett slags institutionalisering av den ekologiska nödvändighet som präglar miljöfrågan, vilken är skälet både till att vår individuella valfrihet anses behöva begränsas och som får den demokratikritik som riktas mot organisationen att framstå både som fullkomligt irrelevant och som en modern kvarleva.

Detta är de mest extrema politiska uttrycken för vår miljövanmakt. När vi förflyttar oss till den svenska riksdagens vardag, avtar naturligtvis extremismen. Själva föreställningen om att vårt handlingsutrymme i princip är begränsat av den ekologiska nödvändigheten, eller i praktiken har blivit det pga ett slags miljöproblemens mättnadsprocess, och att politiken måste vidta åtgärder som i praktiken begränsar handlingsutrymmet, har emellertid kommit att bli miljöpolitikens själva fokus – även i den svenska riksdagen. När Loftsson m fl beskriver hur svensk miljöpolitik utvecklats konstaterar de först att:

"Ekologiska betingelser beskrivs allt oftare som ett ramverk inom vilket samhällsutvecklingen måste ske. Den ekologiska grundsynen ges således alltmer en normerande funktion." (1993: 147)

Detta motsvaras av en konkret omsvängning i det statliga miljöarbetet: från en s k teknokratisk strategi där miljöpolitiken mer har rollen som städgumma som utför rening etc i efterhand, och där-

med lämnar fältet fritt för de s k välståndsskapande krafterna; till dels en förebyggande strategi med miljökonsekvensbeskrivningar som redskap och dels en mobiliseringsstrategi, vilken baseras:

”...på föreställningen att de stora, svenska miljöproblemen numera till avsevärd del är av diffus karaktär, och att det stora flertalet medborgare med sin livsstil bidrar till att påverka miljön på ett icke önskvärt sätt.” (1993: 150)

Egentligen är det ganska anmärkningsvärt, enligt min åsikt för övrigt mycket tillfredsställande, att Sveriges högsta beslutande församling ställt sig bakom en sådan uppfattning, som annars hör hemma inom miljörörelsen. Orsaken till det är säkert miljövanmakten och miljöångesten. Möjligheten finns att det enbart är politisk retorik. Hursomhelst är dess poäng att med utgångspunkt i föreställningen om ekologisk nödvändighet inskränka valet av livsstil. Man kan här ana en motsättning mellan ekonomi och ekologi där för närvarande ekonomin är överordnad och där ekologin pretenderar på att ta ekonomins plats. Nödvändighetsretoriken är ett av medlen för att ge ekologin den överordnade rollen.

I sin mest extrema form har den ekologiska nödvändighetsretoriken en människoutplånande inriktning, medan den i sin vardagliga form är mer normalt civilisationskritisk. Då tas den ekologiska nödvändigheten till intäkt för att återinordna människan i naturen. En aspekt av denna återinordning är att människans allmakt problematiseras antingen genom att människan ”avförgudas” eller naturen besjålas. Inom naturvetenskapen sker sedan en tid ett mångfasetterat uppbrott från klassiska vetenskapsideal, vilka såg människan som härskande ingenjör i en maskinliknande natur styrd av naturlagar. Lagerroth har beskrivit detta uppbrott, vilket kanske får sitt mest illustrativa uttryck i den förändrade synen på termodynamiken.

Enligt termodynamikens andra lag ökar entropin eller den för oss oanvändbara energin ständigt, vilket i realiteten är ett mäktigt tidsperspektiv som förutspår människoartens död. Den nya evolutionsläran, vars mest kända representant är 1977 års Nobelprista-

gare i kemi Prigogine, hävdar att termodynamikens andra lag endast gäller under vissa villkor. Under andra villkor sätts lagen emellertid ur spel och i stället drivs utvecklingen fram av vad som kallas energispridning (eller dissipation) innebärande en ständig förnyelse av energins former.

"Den klassiska vetenskapen innebar en förnedring av naturen till ett passivt objekt för människans manipulationer och en upphöjelse av 'allt som undflyr den, Gud och människan'. Den nya vetenskapen har öppnat en ny dialog mellan människan och naturen.", skriver Lagerroth (1994: 91). Det sistnämnda är kanske sant men vad den nya vetenskapen främst tycks innebära är ett perspektivskifte från människocentrism till hennes återinordning i naturen. Det är såvitt jag förstår också detta perspektivskifte som löser upp motsättningen mellan entropilagen och energispridningsteorin. Entropilagen beskriver utvecklingen sedd från människans perspektiv och själva begreppet entropi myntades för övrigt 1865, alltså under den viktorska naturdisciplinerande eran. Energispridningsteorin, som växte fram under 1950- och 60-talen, försöker i stället se utvecklingen ur "systemets" (universums) perspektiv. Att den för människan oanvändbara energin ökar betyder alltså inte att energin är oanvändbar i eller av andra delar av systemet.

Den etnocentriska nödvändigheten

Nödvändighet kan härledas ur ekonomi och ekologi, under förutsättning att de framställs som system med ett slags obönhörlig dynamik. Just genom att framställas på detta sätt har ekonomi och ekologi fått stort inflytande i politiken, om än i sak på närmast motsatta sätt. Men andra nödvändigheter har också stor betydelse inom dagens politik, tex de som härleds ur "föreställda gemenskaper" av typ nationalitet, etnisk tillhörighet, ras och generation. Det intressanta är att de i sin politiska utformning ges i princip samma betydelse som ekonomi och ekologi, de ses som nödvändiga inskränkningar av vårt väljande:

"I allt 'naturligt' finns det, ..., alltid något som man inte har valt. Därmed jämföras nationlighet med hudfärg, kön, föräldraskap och födsel – allt sådant som man inte kan rå för." (Anderson 1993: 138)

En skillnad mellan det tidigare nämnda Gemeinschaft och den föreställda gemenskapen är att den senare är abstrakt: en person kan inte känna gemenskap med alla i en nation eller en etnisk grupp, utan han känner gemenskap med en för många gemensam föreställning om nationen eller den etniska gruppen. Gemeinschaft i den klassiska sociologiska betydelsen förefaller vara något betydligt mer konkret, t ex delade livsvillkor och överskådlig påtaglig grupp-gemenskap. Men de processer som håller samman gemenskapen förefaller vara desamma oberoende av om den är konkret eller abstrakt:

"Gemeinschaft genererar fiender – både inre och yttre fiender. Vänskap och fiendskap betingar varandra i Gemeinschaft: mot sämja och välvilja inom gemenskapen svarar osämja och illvilja mot gemenskapens omvärld." (Asplund 1991: 71)

De val som träffas av gemenskapen inskränker individens handlingsutrymme. Det är just denna sorts nödvändighet som kommit att bli en politisk kraft under senare år. Delvis har den blivit det inom ramen för ett slags ny nationalism som dock snarare bör kallas etnocentrism (för en detaljerad utredning av förhållandet mellan olika former av nationalism, etnocentrism och annat se Kellas 1991).

Det som idag kallas nationalism skiljer sig från vad som under slutet av 1800-talet gavs samma namn. Hobsbawm beskriver 1800-talsnationalismen på följande sätt:

"I artonhundratalets 'utvecklade' länder var grundandet av en rad 'nationer', som kombinerade den nationella staten med den nationella ekonomin tydligen ett centralt led i den historiska omvandlingsprocessen och uppfattades även på detta sätt." (1994: 221)

1800-talets nationalism var en del av modernitetens utveckling, helt enkelt. Den etablerade en avgränsad ekonomisk och politisk enhet. Nationalstat och nationalekonomi blev överlappande.

Dagens nationalism är inte alls av detta slag. Medan nationalismen tidigare var positivt relaterad till nationalstaten, kan man idag hävda att det omvända förhållandet gäller: nationalstatens kris tycks leda till aggressiv nationalism (Østerud 1996). Dagens politiska nationalism tar alltså inte per definition nationalstaten för given, utan handlar snarare om vilken kollektiv enhet individen skall tillhöra. Den innesluter en mängd olika aspekter såsom nationaliteten, etniciteten, främlingsfientligheten, rasismen och flyktingfrågan. För att kunna förstå den inom ramen för nödvändighetens politiska tidsanda vill jag göra gällande att den får sin kraft ur ett slags etnocentrisk nödvändighet.

Utmärkande för denna är att individen inte per definition anses tillhöra det land där hon blivit född, utan att hon tillhör någon annan enhet (folkgrupp, biologisk eller kulturell ras, nationalitet) som för det mesta också anses ha hemortsrätt i ett visst, geografiskt avgränsat område. Mellan den abstrakta nationen och individen, spränger etnocentrismen in en förmedling som definierar såväl nationen som individen.

Medan 1800-talets nationalism som sagt var en del av moderniteten, representerar vår tids nationalitetsfråga ett motstånd mot moderniteten – ett "försök att bygga barrikader mot den moderna världens krafter..." (Hobsbawm 1994: 223). Dessa barrikader är blandningar av kulturkonserverad antimodernitet som syftar till att bevara en kultur, ett språk etc och ett motstånd mot modernitetens abstrakta ekonomiska karaktär (som t ex fördelar lönearbeten och därmed livschanser i förhållande till arbetskraftskostnader i olika regioner) eller, med andra ord, mot den internationaliserade marknadens nedbrytande kraft. I synnerhet ur den senare aspekten riktar sig etnocentrismen mot modernitetens själva hjärtpunkt: föreställningen om att vi har ett val. Etnocentrismen etablerar nämligen en starkare eller svagare form av nödvändighet som t ex innebär att endast svenskar (hur det nu ska definieras) skall få arbete eller sociala rättigheter eller rätt att bo i Sverige. Människor som bor i Sverige idag tillåts i många fall inte själva välja om de är svenskar eller någonting annat, på samma sätt som judar saknade möj-

lighet att välja om de var judar eller ej i 30- och 40-talens Tyskland. Människors möjlighet att välja var de vill bo har på motsvarande sätt begränsats, även inom länder. Stamtänkandet har vaknat till liv igen, för att uttrycka det med Lasch (1995) och det problematiserar den väljandets kultur som moderniteten har givit upphov till.

Politikens onda tro

Krismedvetandet sätter gränser för vårt politiska väljande med hänvisning till ekonomisk nödvändighet. Miljöfrågan problematiserar väljandet med utgångspunkt i ekologisk nödvändighet. Detsamma kan sägas om etnicitetsfrågan som hänvisar till etnocentrisk nödvändighet när den sätter väljandet i fråga. I någon mån gäller samma sak för könsfrågan och generationsfrågan, betänk t ex vilka konsekvenser könskvotering eller ålderskvotering får för väljandet. I hög grad gäller det också för den biologism som, om än i varierande grad, så dock tillskriver gener och hormoner en avgörande betydelse för såväl individers som samhällets utveckling. Notera t ex adrenalinet och testosteronets centrala roll i Adler-Karlssons (1990) föreställning om samhällets utveckling. Biologismen vill, som Plant (1994: 78) uttrycker det, "begränsa antalet politiska alternativ med utgångspunkt från fakta om människans natur". Även det som Taylor (1995b) kallar erkännandets politik förefaller problematisera föreställningen om väljandet i den meningen att den utgör en reaktion mot moderniseringens särartsblindhet. Just motsägelsen mellan det kollektivt tillskrivna och det individuella valet ligger bakom en kommentar som denna:

"Erkännandets politik kräver att ens hudfärg, ens sexuella kropp, ska erkännas politiskt så att det blir svårt för dem som vill behandla sin hud och sin sexuella kropp som personliga dimensioner av jaget." (Appiah 1995: 151)

Flera av dessa frågor som på olika sätt problematiserar det indivi-

duella valet till förmån för en eller annan nödvändighet har genererat särskilda partier, svåra att placera i politikens fortfarande dominanta höger-vänsterdimension: miljöpartier, kvinnopartier, pensionärspartier och partier som tagit nationalitetsfrågan på entreprenad. På en uttalat mer retorisk nivå gäller samma sak också för frågan om den ekonomiska krisen, även där är själva poängen hänvisningen till en form av nödvändighet – den ekonomiska – som begränsar valmöjligheterna. (Det är värt att notera att det finns ett anarkistiskt/nihilistiskt drag i dagens politik, vilket har en principiell föregångare i 1800-talets anarkism som just var motståndare till valet. Dagens anarkism är inte så mycket ett program som en praktik: icke-deltagandet, tystnaden, passiviteten och icke-engagemanget i det officiella samhällets politik. Nyliberalismen appellerar i sitt förnekande av det kollektiva politiska handlingsutrymmet till en aspekt av denna praktiska anarkism. Den aktuella nihilismen kan möjligen sägas omsluta mycket av det som problematiserar väljandet.)

Nödvändigheten är ett centralt inslag i Sartres senare filosofi och representerar där främst materiell knapphet. Den knyter främst an till ett viktigt moment i Sartres tidigare filosofi, nämligen föreställningen om människans kontingens: "Att jag finns till är en tillfällighet. Världen behöver inte mig. Jag är ingen nödvändig del av den.", för att citera Østerberg (1995: 8). I Sartres tidigare filosofi ses människans kontingens eller villkorlighet som en möjlighet och en förutsättning för hennes fria projektering av sitt liv. Utan "funktion" är hon fullkomligt fri att välja. I Sartres senare filosofi blir den i stället ett slags argument för den materiella knapphetens helt avgörande roll:

"Knappheten ... handlar om den grundläggande och fruktansvärda erfarenheten att det inte finns tillräckligt för alla och att några därför är överflödiga. De skulle inte ha funnits. Upplevelsen av att 'vi är för många' är allmän. Men vilka som ska pekas ut som oönskade, vilka som är eller blir över, vilka som ska svälta ihjäl, dödas, stötas ut, tvingas till självmord eller livsfarliga uppdrag osv — det strider man om på otaliga sätt." (Østerberg 1995: 60)

Den nuvarande politiska tidsandan innebär en kraftig betoning av nödvändigheten och tar sig bl a uttryck i strider om vilka människor som ska bli överflödiga. Den ekologiska nödvändigheten betonas ibland så starkt att människan som art förklaras överflödig. Den ekonomiska nödvändigheten överflödiggör och hotar att överflödiggöra mängder av människor: arbetslösheten kan ju med Marx (1974) begrepp ses som en "relativ överbefolkning". Men den gör också många människor överflödiga som ekonomiska aktörer på konsumtionsmarknaden. Den biologiska nödvändigheten kan ha stor betydelse för att skapa viss ordning i den ekonomiska överflödighetsproduktionen genom att människor av en viss ålder eller av ett visst kön förvisas från arbetsmarknaden, kvinnornas påtvingade roll som arbetslöshets- och konjunkturregulator är ju här särskilt talande. Den etnocentriska nödvändigheten gör människor inom ett visst territorium överflödiga med hänvisning till etnisk tillhörighet och vår tid har kommit att bli präglad av etniska rensningsaktioner i större och mindre skala.

Denna politiska tidsanda hamnar i motsättning till den moderna politikens struktur och innehåll. Det demokratiska väljandet omdefinieras under sådana förhållanden till ett hinder för den ena eller andra påstått nödvändiga utvecklingen och i den situationen blir väljarnas politiska missnöje, misstro och indifferens både mer utbredda och ganska rimliga reaktioner. Statsvetarna beskriver situationen som en "den etablerade demokratins kris":

"Några av de centrala problem som kännetecknar de etablerade demokratiska styrelseskick, bottnar i en avtagande tilltro till det demokratiska systemets prestationsförmåga, t ex i form av minskad tillväxt, medan andra är knutna till partiernas och den nationella styrelsens, framför allt regeringsmaktens, försvagning till följd av balansförskjutningar till andra samhällskrafter. I tilltagande grad hotas dessa etablerade samhällsinstitutioners politiska primat av såväl organiserade intressen som medier, byråkratier och privata företagsgrupperingar." (Jerneck & Sannerstedt 1994: 8)

Enligt mitt synsätt är detta emellertid endast aspekter av mycket djupare och bredare problem, vilka kan beskrivas som själva den

moderna politikens kris. Denna kris tar sig på allt fler områden uttryck i en spänning mellan väljande och nödvändighetstvång.

Till del kan man naturligtvis förstå den politiska krisen som något som påtvingas politiken utifrån – av t ex de internationaliserade marknadskrafterna eller av organiserade intressen – men det utmärkande för vår tids politik är nog trots allt att politikerna själva, utan större motvilja gör nödvändigheten till sitt budskap. Nödvändigheter finns alltid men deras inflytande i politiken varierar med politikens egen möjlighet och vilja att motstå dem. När själva det bärande inslaget i den politiska meningsproduktionen blir att valmöjligheter och alternativ saknas, kan man därför säga att politiken är i ond tro.

Hos Sartre (1984) representerar ond tro en mycket grundläggande form av självbedrägeri: förnekandet av ansvar för det egna livet. Den onda tron är ett sätt att hantera väljandets ångest genom att helt enkelt förneka att valmöjligheter finns, t ex när en person intalar sig själv att han är tvungen att handla på det ena eller andra sättet trots att han har ett val. Är man i ond tro väljer man alltså att låta sig styras av det man själv tror är nödvändigheter.

Modernismen och väljandet lever i hög grad kvar inom politikens traditioner och struktur. Politikens struktur har i mycket hög grad fått sin form av väljandet och själva politikens mening är avhängig innehållets differentiering. Detta tar sig sitt kanske tydligaste uttryck i den politiska höger-vänsterdimensionen. När politikens främsta budskap är att det inte finns utrymme för väljande, bildas emellertid en spänning mellan struktur och budskap; form och innehåll. Moderna politiska institutioner existerar, partier och politisk opinionsbildning likaså. I någon mening blir de överflödiggjorda eller satta på undantag i en situation där olika politiska krafter anser sig sakna alternativ och följaktligen adresserar väljare utan val. Men institutionerna, partierna och opinionsbildningen fortsätter att fungera och då delas politiken i två verkligheter: å ena sidan en realpolitik som lotsar samhället efter nödvändighetens karta; å andra sidan en alltmer virtuell politisk verklighet, vilken vidmakthåller politisk differentiering och på i

synnerhet retorisk väg grundar politiskt handlingsutrymme och väljande. Som kommer att framgå i det följande är denna dualism ett framträdande drag i krissamhällets politik.

Politikens subjektiva förvandlingar

I bokens tre första kapitel har jag beskrivit den "objektivering" som blivit följden av att olika nödvändigheter kommit att – eller snarare tillåtits – sätta sin prägel på politiken. Politiken har därmed hamnat i en paradoxal situation: det handlingsutrymme som är en förutsättning för väljande saknas enligt det politiska etablissemangen, och har därigenom radikalt inskränkts.

Men väljandet fortgår trots att krissamhället verkar styras av en "nödvändighetens diktatur" och hela den apparat som vuxit upp kring väljandet – innefattande de parlamentariska valen, partierna, representanterna, opinionsinstituterna, valforskningen mm – ger en helt annan bild av politiken än den som tecknats i det föregående. I det följande ska jag därför redogöra för och diskutera den vetenskapliga konstruktionen av det politiska väljandet. Vad som bl a är intressant här är att den politiska forskningens bild av hur det politiska väljandet och hur partierna utvecklas är i det närmaste motsatt bilden av den nödvändighetsbestämda politiken.

Vetenskapliga konstruktioner av politiskt väljande

Hurdan är egentligen den politiska människan? Det förefaller som om mycket av den politiska forskningen har ambitionen att ge ett generellt svar på denna fråga. Det betyder emellertid inte att den

politiska forskningen är en enhet, utan den delar sig i flera olika riktningar. Delvis följer dessa riktningar två centrala grundantaganden beträffande mänskligt handlande: den sociala bestämningen respektive det rationella valet. Therborn har beskrivit två olika typer av svar på frågan varför människor handlar som de gör, vilka svarar mot dessa grundantaganden:

"Den ena riktar in sig på den sociala bestämningen. Människor handlar som de gör därför att de finner en på förhand given repertoar av sociala roller och för att de har internaliserat vissa sociala värderingar och normer. ... Den andra typen av svar har sitt moderna ursprung i naturrätten. Människor handlar som de gör därför att de väljer, och har valt, att göra så." (1988b: 6)

Som vi ska se är den politiska människa som träder fram ur den politiska forskningens olika riktningar ett slags hybrid sammansatt av två abstrakta varelser: den rationellt väljande *homo economicus* och den socialt programmerade *homo sociologicus*.

Det rationella valet framställs gärna som mer modernt än den sociala bestämningen, mer i överensstämmelse med den stora utvecklingsriktningen i de moderna samhällena. Att själv kunna välja sitt liv är ett stort och ibland progressivt löfte om frihet som kan vändas mot alla skrankor, begränsningar, beroenden och bestämningar. Förklaringar som kan visa att handlandet är i någon mening socialt bestämt har å andra sidan en tendens att transformera teorin om det rationella valet till en ideologi som förskönar olika faktiska beroendeförhållanden och påtvingade nödvändigheter.

Det politiska valet bakom väljarnas rygg

Den sociala bestämningen är ett viktigt sätt att tänka inom den politiska forskningen och i synnerhet den mer praktiskt orienterade valforskningen men man tycks föreställa sig den på åtminstone två olika sätt. För det första tolkas den sociala bestämningen på ett sätt som säkert funnit inspiration i den klassiska sociologins och

senare t ex Parsons (1968) kritik av utilitarismen, närmare bestämt i deras ifrågasättande av antaganden om att individen handlar i enlighet med sitt rationellt kalkylerande förnuft. Hon handlar ju också utifrån sin känsla, sin sociala tillhörighet, sin moral mm. Den principiella försiktigheten inför i synnerhet det rationella förnuftet öppnade sociologin för sätt att tänka som hade en tendens att å ena sidan undervärdera individen som aktör och å andra sidan se individen som socialt interagerande och beroende. (Detta kan jämföras med den moderna nationalekonomin som tidigt hamnade i en låsning vid ett utilitaristiskt aktörsperspektiv. Skissartat kan man hävda att den moderna nationalekonomin blev präglad av utilitarismen, medan sociologin i stället blev präglad av motsättningen mellan utilitarism och kritiken av den. Denna uppfattning finner stöd i t ex Gouldners (1970) historiska skiss av sociologins utveckling.)

Undervärderandet av individen som aktör kom att bli sociologiskt allmängods och tycktes dessutom vara i överensstämmelse med en positivism som inriktade sig på orsaksförklaringar. Men inte vilka orsaksförklaringar som helst, utan naturvetenskapligt inspirerade som betonade orsak och verkan i termer av externa krafter som påverkar ett objekt. I ett visst skede av sociologins och samhällsvetenskapens utveckling framstod det därför knappast som vetenskapligt att som förklaring till en individs handlande hänvisa till hennes vilja. Snarare passade det sig att peka på orsaker som var i någon mening externa och här erbjöd sociologin en hel uppsättning alternativ: tradition, vana, makt, auktoritet, klassposition, åldersgrupp, könstillhörighet, socialisation osv.

Inom en rad olika områden har detta tänkande erbjudit förklaringar till individuellt handlande. Väl etablerat påverkar detta sätt att tänka våra förväntningar på hur en individ med exempelvis en viss social position *skall* handla. Genom att koncentrera analysen till det positionsspecifika handlandet kan man t ex förklara varför människor i vissa situationer *inte* handlar i enlighet med sina individuella intressen.

För det andra kan man inom valforskningen tolka den sociala bestämningen mer i Marx anda och se det individuella politiska valet som socialt bestämt genom att individen har en speciell position i den samhälleliga arbetsdelningen vilken bestämmer hennes intressen och följaktligen hennes politiska sympati. Den handlande individen ses alltså som en socialt strukturerad aktör. Hennes val framstår då som ett rationellt utövande av de intressen som är kopplade till positionen.

Inom valforskningen kommer den sociala bestämningen till uttryck i den forskningsstil som söker förklaringar till det individuella politiska valet i andra förhållanden än den enskildes subjektiva uppfattning om valalternativen och sitt val. Utgångspunkten för det s k valforskningsprogrammet är just sådan. I analysen av valet 1985 beskrivs programmets huvudfrågeställningar:

"...frågan om varför valen gick som de gick och frågan om varför enskilda väljare röstar som de gör." (Holmberg & Gilljam 1987: 16)

Det sägs också att valstudierna inte handlar om de stora systemfrågorna, utan inriktningen är "väljarnas agerande i valen". Två källor för detta studium anges: "...en serie öppna intervjufrågor där väljarna helt fritt fick berätta om partivalet" och vidare statistisk analys där olika förklaringsfaktorer, oberoende av de skäl de intervjuade väljarna anger, prövas. Intressant är hur relationen mellan dessa två källor beskrivs:

"Men väljarnas egna förklaringar till varför de röstade som de gjorde kan inte bara sväljas helt okritiskt. Självupplevda motiv och subjektiva motiveringar är alltid känsliga för önsketänkande eller förträngningar. ... Den subjektiva analysen måste därför kompletteras med en objektiv som inte är beroende av väljarnas egna förklaringar. En 'objektiv' förklaringsansats innebär i praktiken en statistisk analys där olika förklaringsfaktorer kopplas till partivalet." (Holmberg & Gilljam 1987: 17)

Det är naturligtvis sant att det finns två olika sanningar: en "sub-

jektiv" och en "objektiv". Den subjektiva är den enskilde väljarens sanning, medan den objektiva på sätt och vis är en sanning som konstruerats av forskaren. I allmänhet har dock forskaren uppfattningen att han registrerat, inte konstruerat, ett mönster som antingen undgått eller dolts av subjektet.

Att det rör sig om en sanning konstruerad av forskaren blir ganska tydligt om vi föreställer oss två väljare som är arbetare: den ena röstar på socialdemokraterna, medan den andra röstar på moderaterna. Statistiskt kan det fastställas att den förra klassröstar medan den senare inte gör det. I intervjuer framkommer det att den klassröstande röstar som hon gör därför att hon alltid har gjort det. Vidare kan det fastställas att den icke klassröstande åsiktsröstar, eftersom han uppger som motiv att han har svårt att få höjd lön via det fackliga förhandlingssystemet och därför tilltalas av moderat lågskattepolitik. Utan valforskarnas konstruktioner skulle skillnaden mellan dessa val inte kunnat begreppsliggöras som en skillnad mellan "objektivt" och "subjektivt". Ännu tydligare blir det om vi tänker oss två socialdemokratiskt röstande arbetare, en som röstar av vana och en annan medvetet. Båda konstrueras som klassröstare, trots att deras val har helt olika mening.

Genom denna forskningsstil uppstår en rad nya objekt som liksom blir oavhängiga den enskilde väljaren. De konstitueras ytterst av det faktum att flera väljare, oberoende av varandra, handlar på samma sätt och forskarens sanning är tolkningen av orsaken till detta sammanfall. I valforskningsprogrammet arbetar man med en rad "objektiva" förklaringar såsom t ex socioekonomisk grupp, åsikt/opinion och partiloyalitet:

"Frågan är i vilken utsträckning som svenska väljare röstar efter socioekonomisk grupptillhörighet, efter åsikter i olika politiska stridsfrågor eller efter gammal vana och lojalitet med det egna partiet." (1987: 17)

I valforskningsprogrammets analys av valet 1991 nämns också andra objektiva förklaringsfaktorer, t ex ekonomiröstning, genera-

tionsröstning, sektorsröstning m fl (Gilljam & Holmberg 1993).

Konsekvensen av denna forskningsstil, som alls inte är speciell för valforskningen, blir som nämnts att två sanningar produceras: en "objektiv" och en "subjektiv". En viktig fråga handlar om sanningarnas inbördes status. Även om forskaren inte uttalar sig om detta ligger det i sakens natur att ett överindividuellt, samhällsstrukturellt mönster som speglar tusentals individers handlande, för en utomstående betraktare framstår som i någon mening mer giltigt än den enskildes självförståelse. Detta är grundvalen för valforskarens konstruktion av väljarbeteende. En typ konstruerad av forskaren – t ex arbetarklassröstning — kan innesluta mängder av olikartade individuella motiv. Meningen med typen är att rationalisera bort den individuella mångfalden och därmed ges också en tolkning av alla enskilda valhandlingar — helt oberoende av faktiska individuella motiv. Valforskaren skulle mycket väl kunna, men gör det i allmänhet inte, säga att väljarens enskilda motiv saknar betydelse när det existerar ett registrerbart överindividuellt mönster. På sätt och vis bekräftar detta Gouldners påstående att samhällsvetaren tror att massan är styrd av strukturen men att han själv är fri (1970: 54f). I alla händelser handlar det om två olika nivåer på vilka olika sanningar kan tillåtas råda.

Som sagt är detta inte unikt för valforskningen. Dess forskningsstil kan ses som en variant av det Dahrendorf kallade *homo sociologicus*, sociologins vetenskapliga modell, i paritet med nationalekonomins *homo economicus*. Den sociologiskt relevanta människan är en uppsättning rollförväntningar, säger Dahrendorf:

"Mot varje ställning, som en människa intar, svarar vissa sätt att uppträda, som man väntar sig av innehavaren av denna position; till allt vad han är, hör saker, som han gör och har; till varje position hör en social roll." (1971: 38)

Samma sak formuleras också ännu starkare:

"Människan betar sig rollenligt. Man talar alltså om människan i sociologiska analyser i första hand bara som om hon motsvarade alla förväntningar, som är knutna till hennes sociala positioner. Denna

abstraktion, sociologiens vetenskapliga modell, kan vi kalla '*homo sociologicus*'." (1971: 128)

Så långt är det klart att *homo sociologicus* är en idealtyp, en renodling som syftar till att vara ett instrument för jämförelse med verkliga människors handlande:

"Det är tydligt, att antagandet, att alla människor beter sig rollenligt, är empiriskt felaktigt. Det finns knappt någon människa, som inte mer eller mindre ofta bryter mot de förväntningar, som är knutna till hennes sociala positioner. Man skulle alltså kunna dra slutsatsen, att alla sociologiska teorier vilar på felaktiga förutsättningar, försåvitt de opererar med detta antagande. Faktiskt dras också den slutsatsen då och då, både av de lekmän och de vetenskapsmän som missförstår forskningens logik. Likväl är egentligen inte dylika missförstånd oroande. I den ekonomiska teorien har den långa diskussionen huruvida modellen av *homo oeconomicus*, som alltid väger för- och nackdelar mot varandra, är en realistisk bild av den ekonomiskt verksamma människan, idag entydigt avgjorts med den innebörden, att sådan realism är helt onödig, så länge som de teorier som arbetar med denna modell ger tillfredsställande förklaringar och användbara prognoser." (Dahrendorf 1971: 130 f)

Av den senare delen av Dahrendorfs argumentation får man faktiskt känslan att man inte behöver upprätthålla rågången mellan idealtyp och konkret människa, eftersom han ju säger att eftersom antagandet om *homo oeconomicus* får realistiska konsekvenser i form av t ex användbara prognoser så är realismkravet uppfyllt eller åtminstone förklarat irrelevant. Detta betyder att om t ex 7 av 10 verkliga människor svarar mot idealtypen, så kan man göra bra förutsägelser endast med utgångspunkt från idealtypen. De tre avvikande är i det sammanhanget av underordnat intresse. Dahrendorf säger inte endast, vilket vore rimligt, att arbete med idealtyper är en del av forskningens logik, en lek som forskare tillåter sig och som dessutom är behövlig för att skärpa blicken. Det är således svårt att rationalisera bort känslan att Dahrendorf egentligen inte tar rågången mellan idealtyp och konkret människa särskilt allvarligt. Vad betyder t ex följande utsaga: "Den enskilde

och samhället är förenade, i det att den enskilde uppträder som bärare av de av samhället i förväg utformade attributen och förhållningssätten." (1971: 30)? Är detta en utsaga om *homo sociologicus*, sociologins abstrakta människomodell, eller om verkliga människor?

Känslan av att Dahrendorf inte tar rågången mellan idealtyp och verklig människa på allvar förstärks efterhand som han själv blir mer och mer övertygad om att hans väg är den rätta:

"Ty om vi nu försöker gestalta vårt antagande om rollkonformism och om de starkare sanktionernas seger 'realistiskt', så går hela teorien tillspillo. Säkert är följande utsaga mer 'realistisk' än utsagan om rollkonformism: 'Inför en rollkonflikt är många (även: 60 %) benägna att ge företräde för den roll som är förbunden med de starkaste sanktionerna, medan andra (kanske: 25 %) betar sig enligt moraliska principer utan hänsyn till sociala sanktioner och några (kanske: 15 %) reagerar på rollkonflikter med fullständig resignation och passivitet'. Man kan inte längre förklara något med den. I den mån som de antaganden som ligger till grund för vetenskapliga teorier blir 'realistisk', blir de differentierade, begränsade, mångtydiga; men i samma mån tillåter de inte längre deduktionen av bestämda förklaringar eller prognoser. I denna mening är teorier desto bättre, ju mer realistiska, dvs ju mer stiliserade, bestämda, entydiga deras antaganden är." (1971: 132)

I sammanhanget kan nämnas att Parkin (1979) kritiserar Dahrendorf (och funktionalister och marxister) därför att de antar att påtagliga verkligheter såsom äganderelationer, byråkrati eller arbetsdelning påtvingar personers sociala handlande sin disciplin. Det betyder att om en uppsättning personer skulle bytas ut mot en annan skulle trots det systemet fortsätta som förut, framdrivet av sin egen inre logik. Sartre riktar en snarlik kritik mot vad han kallar klassreduktionismen:

"...utsugare och utsugen är människor som kämpar i ett system, vars huvudsakliga kännetecken är *knappheten*. Visst, kapitalisten äger arbetsverktygen och arbetaren äger dem inte — det är ren motsats. Men det är just det, att denna motsats inte lyckas förklara

varje händelse. Den utgör ramen för den, den skapar den ständiga spänningen i samhällsmiljön, det kapitalistiska samhällets slitning; det är bara det att denna grundläggande struktur för varje samtida händelse (i våra borgerliga samhällen) inte belyser någon i dess konkreta verklighet.” (1971: 106)

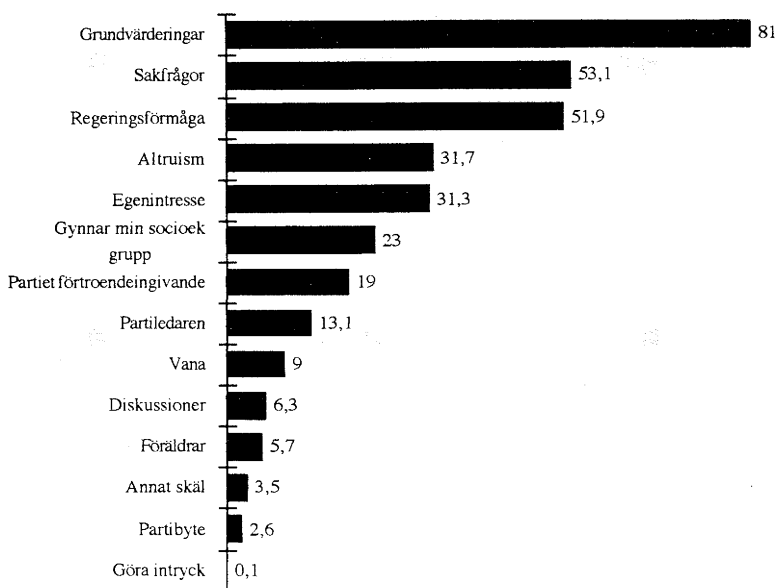
Låt mig nu mot denna bakgrund diskutera valforskarnas ansträngningar att förstå klassröstningen, vilka i mycket hög grad bygger på ett tänkande snarlikt Dahrendorfs och som följaktligen också kan kritiseras på ovan antydda sätt.

Den gåtfulla klassröstningen

Klassröstning är ett kärt tema inom valforskningen. Men vad är egentligen klassröstning? Den gängse definitionen är att individer i arbetarklassen röstar socialistiskt och att individer i medelklassen röstar borgerligt. Det intressanta för valforskarna – och de politiska praktiker som tar del av och låter sig påverkas av deras resultat – är hur detta sammanfall skall förklaras. Här finns såvitt jag kan bedöma olika förklaringar: klassröstning kan vara såväl ett vanemässigt handlande som ett rationellt individuellt handlande som orsakats av den samhälleliga struktureringen av individens livssituation. Begreppet klassröstning kan alltså meningsfyllas på två, i det närmaste motsatta sätt. För att alltså verkligen begripa vad klassröstningen är, måste man ta reda på individens intentioner eller, med andra ord, koppla samman subjektiv och objektiv sanning. I samma ögonblick som detta görs upplöses emellertid klassröstningen och ett differentierat mönster av individuella livssituationer och motiv uppstår.

I Helsingborgsundersökningen ställde vi en fråga om vilka omständigheter som har betydelse för röstandet och gav 14 olika svarsalternativ som inte var varandra uteslutande. I diagrammet nedan framgår de olika svarsalternativen och hur stora andelar som valde dem:

Diagram 4.1: Röstkäl (%)

Av de drygt 1.250 personer som besvarade frågan var det ca 23 % som svarade: *Jag röstar som jag gör för att det gynnar människor med min typ av arbete/utbildning*. Drygt 50 % av dem uppgav sig ha röstat på socialdemokraterna i valet 1991 och ca 63 % av dem var arbetare. Antalet socialdemokrater i hela svarspopulationen var ca 400 och av dem var det knappt 25 % som skulle kunna kallas klassröstare: de uppgav sig ha röstat socialdemokratiskt, hade ett yrke som passade in i någon av de socioekonomiska arbetarkategorierna och angav som enda eller som ett av flera skäl att de röstat som de gjort därför att det gynnar människor med deras typ av arbete/utbildning.

I valforskningsprogrammet tycks klassröstning för det mesta vara detsamma som rollenligt handlande i Dahrendorfs mening. (Det ska dock sägas att klassröstningen i allmänhet inte analyseras, utan används som grovt instrument för att få ordning på väljar-

strömmarna. Valforskningen är överhuvudtaget inte särskilt teoretisk, utan har mer karaktären av en samhällsservice.) Först tar man reda på den typiska rollen, sedan jämför man med individuell handlande. Vad som emellertid bedöms vara den typiska rollen är oklart eftersom den ibland svarar mot majoritetspositionen och ibland snarare mot det av forskaren förväntade. Detta kan illustreras av valforskningsprogrammets operationalisering av arbetares klassröstning, vilken således uppstår när en arbetare röstar antingen på socialdemokraterna eller vänsterpartiet. När det gäller arbetarens röst på socialdemokraterna transformeras den till den typiska rollen därför att en majoritet av arbetare under en lång tid har röstat på socialdemokraterna och att det fortfarande är en knapp majoritet av socialdemokratiska väljare som är arbetare. Av vänsterpartiets väljare är emellertid inte större andel än drygt 30 % arbetare, varför skälet till att detta benämns klassröstning måste vara ett annat. Inför detta förhållande måste man söka sig till grunderna för föreställningen om klassröstningen och fråga: Varför benämns en arbetares röst på socialdemokraterna och vänsterpartiet för klassröstning men inte en röst på centerpartiet eller miljöpartiet? Svaret på den frågan är en hänvisning till ett slags vanans självklarhet: socialdemokraterna och vänsterpartiet är ju delar av arbetarrörelsen. Den rollkonformism som Dahrendorf talade om kan alltså uttryckas så här: *en arbetare bör rösta på socialdemokraterna eller vänsterpartiet*. Nu kan denna rollkonformism både vara en förväntan hos valforskarna och ett faktiskt förekommande konformismtryck t ex på arbetsplatser eller i arbetardominerade bostadsområden som upprätthålls med hjälp av sociala sanktioner. Trots att det förefaller som om sanktionerna inte är särskilt framgångsrika i fallet med vänsterpartiet och över tid allt mindre framgångsrika vad gäller socialdemokraterna, finner alltså inte valforskarna anledning att ändra sin förväntan.

Inom valforskningsprogrammet förefaller det endast finnas två samhällsklasser: arbetarklassen och medelklassen. Politisk rollkonformism inom medelklassen är att rösta på något av de traditionella borgerliga partierna. När det gäller moderaterna och folkpartiet är

överensstämmelsen mellan medelklasstillhörighet och röstning större (omkring 70 % av dessa partiers väljare tillhör medelklassen) än vad den är för centern (där den är knappt 60 %).

Mot bakgrund av ovanstående kan man fråga om det verkligen är rollenligt för arbetare att rösta socialdemokratiskt och vänsterpartistiskt, när nästan hälften av socialdemokraternas väljare och två tredjedelar av vänsterpartiets inte tillhör arbetarklassen? På samma sätt med centern där drygt 40 % av väljarna inte tillhör medelklassen. Mycket mera än en faktisk tycks det röra sig om en av valforskarna konstruerad rollkonformism. Valforskarna förväntar sig att arbetare skall rösta på socialdemokraterna och vänsterpartiet. Vad denna förväntan grundar sig på är oftast inte föremål för substantiell argumentation, vilket framgår av valforskningsprogrammets publikationer (Gilljam & Holmberg 1993: kap 26).

Nu kunde man i Dahrendorfs anda rätta förväntningarna beträffande klassröstning genom att hävda att det ligger i det sociologiska eller samhällsvetenskapliga teoretiserandets natur att uppfinna typer som för att kunna förklara bör vara så realistiska som möjligt, men min poäng är att detta faktiskt inte är fallet när det gäller valforskningsprogrammet. Förväntningarna beträffande arbetarklassens och medelklassens röstning har förankring såväl i tradition som sunt förnuft. Klassröstningen i Sverige har traditionellt varit mycket stark och socialdemokraterna och vänsterpartiet tillhör arbetarrörelsen, liksom moderaterna hör hemma i samma familj som dominerande kapitalorganisationer. Man undrar emellertid hur stora kvantitativa förändringar som måste ske innan de övergår i kvalitativa? Under vilka villkor kan valforskarna överge t ex sin förväntning om att arbetare bör rösta på vänsterpartiet?

Valforskarna behöver naturligtvis inte på några villkor ändra sina förväntningar om klassröstning, men då krävs att förväntan kan legitimeras genom att göras om till idealtyp, stående utanför varje krav på realism. Det är då värt att notera att valforskarnas förväntan har en uppkomsthistoria där den är en empirisk generalisering innan den blir idealtyp. Denna uppkomsthistoria förklarar förmodligen det motsägelsefulla drag som vidlåder klassröstningen

som idealtyp – i begreppet finns lagrat den empiri som generaliserats och den står alltid beredd att dyka upp och realistiskt underbygga eller motsäga idealtypen. Någon motsvarande motsägelsefullhet finner man inte hos t ex Webers byråkratiidealtyp, förmodligen därför att den inte först var en empirisk generalisering och inte gjorde anspråk på att vara giltig utsaga om verkligheten. Man kan naturligtvis med Dahrendorf säga att klassröstning inte fungerar som idealtyp eftersom den är alltför realistisk. Frågan är om det inte hade varit mer i Dahrendorfs anda att anta att arbetare röstar borgerligt och personer i medelklassen socialistiskt? Om man nu gör det hur ska man då kunna rättfärdiga den flitiga användningen av begreppet klassröstning i fall då det är uppenbart realistiskt. Den tystnad man finner i valforskningsprogrammet när det gäller klassröstningens begreppsliga status är kanske ingen tillfällighet? För att rädda den här sortens tänkande kunde man säga att det i stort sett inte har någon betydelse vilket mått man använder så länge det differentierar. I och med differensen skapas nämligen en mer detaljerad bild av röstandet än utan den. Alford's klassröstningsindex, som mäter skillnaden mellan arbetarklassens och medelklassens röstning på vänsterpartier, bär något av den pragmatiska karaktären.

Valforskningens statiska och överförenklade bild av klasstrukturen, motsvaras av en statisk bild av politikens innehåll. Utmärkande för den är att socialdemokratisk politik alltid har ett innehåll som tilltalar arbetare, medan borgerlig politik alltid tilltalar medelklassen. Att så inte är fallet torde idag inte vara en särskilt omstridd utsaga. Samtidigt osynliggör den statiska bilden av klasstruktur och politikinnehåll förändringar. Klassröstning idag är inte samma sak som på 1950-talet – därför att klasstruktur och politikinnehåll har förändrats.

Det går emellertid att stanna kvar i den politiska sociologins kärnområde – dvs den sociala struktureringen av det individuella politiska valet – och samtidigt differentiera förväntningarna om klassröstning. Det gör t ex Lipset när han säger att sambandet mellan klassposition och politiska åsikter ingalunda är konsekvent:

"Många fattiga röstar på de konservativa, ett fåtal rika är socialister eller kommunister. Delvis har förklaringen till dessa avvikelser redan påpekats: andra särdrag och grupp samband såsom religiös tro är mer avgörande i vissa lägen än hög eller låg ställning. Men avvikelserna är också en följd av själva skiktningens invecklade art. I det moderna samhället är människor utsatta för olika upplevelser och påtryckningar som får motsatta politiska verkningar därför att människorna har olika ställningar i klasstrukturen. En del kan ha makt, såsom ämbetsmän, men ha låg inkomst eller status; de kan åtnjuta en hög prestige för yrkets skull men ha låga inkomster; de kan ha relativt höga inkomster men ha en låg social status såsom medlemmar av vissa etniska minoriteter eller nyrika affärsmän osv. Vissa element i deras sociala ställning kan göra dem konservativt inställda medan andra element gynnar en mera radikal politisk åskådning. När de utsätts för sociala tryck i motsatta riktningar ger somliga efter mer för det ena än för det andra och tycks därför avvika från den röstningstendens som utmärker deras klass." (Lipset 1969: 174)

Poängen med Lipsets formuleringar är förvisso att han öppnar klassperspektivet för ett alternativt synsätt, men också att han utsträcker dess tillämpbarhet till gränsen för vad det tål. Lipset verkar vilja undvika att göra det som Dollard kallat sociologins främsta misstag: "Det vanligaste misstaget ... är att man endast räknar med den formella sociala situationen och överbetonar den genom att förutsätta att alla kommer in i den med samma erfarenhet och definierar den på samma sätt. Men detta gäller endast för en 'genomsnittsindivid'. Misstaget att förutsätta att en bestämd situation har en och samma generella betydelse för alla, är sociologins misstag *par excellence*." (Dollard 1949, citerad efter Goodson 1996: 108). Lipset utvidgar därmed tillämpbarheten för *homo sociologicus* så långt att denna gestalt transformeras till vilken vanlig människa som helst, allt i syfte att kunna omfatta en differentierad uppsättning rollkonformismer och sociala struktureringar.

Korpi öppnar på snarlikt sätt klassperspektivet när han skall förklara hur det kan komma sig att det i Sverige och de nordiska länderna är socialt ursprung och klassposition som påverkar väljarnas partisympatier, men han öppnar det också för föreställningen om det rationella valet:

"Vi har här utgått från att väljarnas val mellan partierna i grunden bör ses som rationellt handlande. Utifrån materiella och andra intressen hos sig själva och den grupp man tillhör samt utifrån sina kunskaper om situationen väljer man det parti som man tror bäst kan tillgodose dessa intressen. Valet påverkas givetvis också bl a av inflytelser under uppväxttiden samt av väljarnas omgivning, inflytelser som ibland kan gå emot men som ofta förstärker vad som synes vara rationella val." (Korpi 1981: 96)

Korpi ersätter den rollkonforme *homo sociologicus* med en social varelse vars subjektiva intressen blivit formade av hennes livssituation. Dessa intressen kan hon spegla rationellt genom att träffa politiska val som står i överensstämmelse med intressena. Den rationellt kollektivväljande *homo socio-economicus* uppstår.

Klassröstning kan lätt bli en mystifikation om man inte klargör dess giltighet på olika abstraktionsnivåer. Jag anser att begreppet endast kan äga giltighet på strukturell nivå och då endast som empirisk generalisering. Som förklaring av individuellt handlande är det meningslöst och dessutom reifierande eftersom det inte alls speglar handlande individers självförståelse. Som idealtyp är klassröstningsbegreppet alltför realistiskt.

Oskarson (1994: 18) resonerar om fyra olika sätt att diskutera klassröstning: 1. med förankring i samhällets sociala struktur; 2. med utgångspunkt från väljarens lojalitet med sociala grupper; 3. som rationellt handlande; 4. som effekt av partiernas organisering av väljarna.

Oskarson försöker få ordning på tänkandet kring klassröstningen genom att framställa en "kontextuell analysram":

"Med kontextuell avses att analysramen tar fasta på att klassröstning är en förbindelselänk mellan den sociala och den politiska strukturen, och att klassröstning inte kan analyseras som en renodlat strukturell företeelse, och inte heller som en renodlat individuell. Både den strukturella och den individuella nivån måste tas i beaktande om vi skall förstå vad klassröstning är och varför den förändras. Sambandet mellan den sociala och den politiska strukturen återspeglas inte direkt i människors handlande. Den sociala och den politiska strukturen anger handlingsutrymmet för den mer eller mindre medvetna människans handlande." (1994: 213)

Utifrån denna ram kan sedan en rad villkor för att klassröstning skall uppstå pekats ut: att det finns sociala klasser i samhället och en klasskiljelinje i politiken; att individer identifierar sig med klasser; att individer är klassmedvetna; att partiernas politik uttrycker olika klassintressen.

Samhället, partierna och individen ses alltså som variabler, ungefär enligt följande:

- Samhället kan vara klassamhälle eller icke-klassamhälle
- Partiet kan vara klassparti eller icke-klassparti
- Individen kan ha eller sakna klasspartiidentifikation
- Den klasspartiidentifierande individen kan ha eller sakna klassmedvetande.

Det främsta villkoret för klassröstning är att samhället är ett klassamhälle. Inom den ramen kan sedan en rad olika sammanfall mellan social klassposition och individuell röstning iakttas och Oskarson ger dem en speciell innebörd genom att kalla dem:

1. rationell klassröstning: innebär att en individ röstar på ett parti som uttrycker hennes objektiva klass' intressen därför att hon har klassmedvetande och klasspartiidentifikation;

2. lojal klassröstning: innebär att en människa röstar på ett parti som uttrycker hennes objektiva klass intressen därför att hon identifierar sig med partiet men saknar klassmedvetande;

3. slentrianmässig klassröstning: innebär att en människa röstar på ett parti som uttrycker hennes objektiva klass intressen utan att vare sig identifiera sig med partiet eller vara klassmedveten.

Poängen med Oskarsons framställning är att den rör sig bort från valforskningens benägenhet att se det politiska valet som ett skeende bakom väljarnas rygg. Rörelsen förutsätter att hon kan meningsfylla olika typer av klassröstning och dessa meningar finner hon i de individuella väljarnas subjektiva uppfattning om sitt val. Men som tidigare påpekats börjar hela föreställningen om klassröstning upplösas när rörelsen inleds, vilket de slentrianmässigt klassröstande illustrerar: inom ramen för en subjektiv

ansats är det knappast befogat att benämna deras röstning klassröstning.

Klassröstning definieras som att "personer i arbetarklassen röstar socialistiskt och att personer i medelklassen röstar borgerligt" (Oskarson 1994: 212). Trots den något mer subjektivistiska ansatsen säger Oskarson att när klassröstning minskar går åsiktröstningen fram, vilket jag alls inte betvivlar, frågan är bara vad *motsatsställningen* mellan klass- och åsiktsröstning egentligen innebär. Skall åsiktsröstning alltså definieras som att personer i arbetarklassen röstar på borgerliga partier och vice versa? Kan inte klasspartiidentifikation och klassmedvetande vara åsikter? Frågorna besvaras inte av Oskarson och det tror jag beror på att hon inte reder ut förhållandet mellan olika abstraktionsnivåer, att hon inte skiljer mellan klassröstning som idealtyp respektive empirisk generalisering.

Klassmedvetande definieras icke-teoretiskt och helt inom ramen för en av svenska politiska förhållanden färgad höger-vänsterskala. I en recension av Oskarsons avhandling konstateras för övrigt lakoniskt att klassmedvetenhet är detsamma som att inta klassiska höger-vänsterståndpunkter (Svallfors 1994) och med en sådan definition försvinner behovet helt att skilja mellan klass- och åsiktsröstning. Arbetarklassmedvetande anses innebära att arbetarklassidentifierande väljare är positiva till statlig kontroll av det privata näringslivet och till jämlikhet samt står till vänster ideologiskt. Medelklassmedvetande innebär att en person identifierar sig med medelklassen, inte är positiv till statlig kontroll och ökad jämlikhet samt står till höger ideologiskt. Inför detta måste man fråga om det bara finns två klasser och hur dessa i så fall definieras? Hur kan medvetande bestämmas med hjälp av historiskt relativa ideologiska referenser och historiskt relativa politiska sakfrågor? Är en anarkistisk arbetare inte klassmedveten? Är en högre tjänsteman som vill ha ökad statlig kontroll av privata näringslivet för att komma åt konkursfusk inte klassmedveten? Är inte förhållandet mellan samhällsstruktur och politik kulturellt relativt? Var arbetare i Sovjetunionen som var negativa till statlig kontroll icke-

klassmedvetna? Under vilka villkor kan detta klassmönster förändras?

Oskarson konstruerar klassröstning genom att definiera klass, medvetande och klasspolitik på ett visst sätt. Hon säger t ex att kds och ny demokrati i valet 1991 "fick stort stöd från traditionellt klassröstande grupper" (1994: 215). Varför betraktas en medelklasspersons röst på moderaterna som klassröstning – men inte en röst på kds eller ny demokrati? Ånyo måste man nog tillgripa den tidigare nämnda pragmatismen, och slå fast att det är differensen som sådan och inte vad den betyder som är det viktiga, för att kunna ge mening åt klassröstningsbegreppet. Valforskningen är alltså i mångt och mycket ett med det moderna samhällets politiska struktur, i synnerhet dess differentiering längs höger-vänsterdimensionen.

Alla de frågor som klassröstningen och begreppet om den väcker, kan knappast besvaras inom den ram som anges av den traditionella, av homo sociologicus-tänkandet delvis inspirerade valforskningen. På sätt och vis är klassröstningens objektivistiska och metodologiska gränser också själva valforskningens.

Det politiska valet som konsumtion

Om valforskningen genom sin forskningsstil iscensätter ett val bakom väljarnas rygg, försöker rational choice-teorin förstå det politiska valet som konsumtion. Man hänvisar således inte till någon bakomliggande social struktur eller liknande för att förstå och/eller förklara väljandet, utan ser det som en oförmedlad intresseartikulation. Politik liknas i princip vid bytestransaktioner på en marknad även om det för det mesta framhålls att politiska byten är betydligt mer komplexa än ekonomiska byten:

"Den relevanta skillnaden mellan marknad och politik ligger inte i de slags värderingar/intressen som individerna ansluter sig till utan i de villkor under vilka de driver sina intressen. Politik är en struktur av komplexa byten mellan individer, en struktur inom vilken medborgarna försöker att kollektivt uppnå sina egna, privat de-

finierade syften som inte kan uppnås effektivt med hjälp av enkla marknadstransaktioner." (Buchanan 1988: 124)

Den politiska människan beskrivs egentligen inte som sådan, utan som en *homo economicus* som tagit steget in i den politiska sfären och där "...orienterar sina politiska beslut, i synnerhet sina beslut vid val, helt mot deras beräkningsbara nytta (utility) och så tillvida handlar 'rationellt'" – Dahrendorfs ord för att beskriva Downs konstruktion *homo politicus* (1971: 17). Rational choice-teorins utpräglade endimensionalitet tar sig inte bara uttryck i antagandet om att människan är ekonomiskt rationell, utan också i att alla samhällets sfärer och områden är ekonomiska eller i princip ekonomiska.

Om möjligheten att välja finns, kan man använda en rad olika metoder att träffa val som kan skiljas åt i fråga om åsyftad rationalitet respektive resultatets rationalitet. Ett val kan t ex träffas under påverkan av, säg, astrologi eller talmystik och i efterhand visa sig vara rationellt vad resultatet beträffar. Ett val kan å andra sidan också föregås av allehanda rationella informationssökningar etc och i efterhand visa sig vara irrationellt trots den rationella valprocessen. Val kan alltså i princip variera enligt följande:

Figur 4.1: Valprocedur och valresultat

		Valprocedur	
		ej rationell	rationell
Valresultat	ej rationellt	1	2
	rationellt	3	4

Syftet här är alls inte att fördjupa denna analys, endast att ringa in riktningen i väljandets utveckling under inverkan av moderniteten: mot en samtidigt rationell valprocedur och ett förmodat rationellt valresultat. Den rationella kalkylen har i allt högre grad kommit att bli väljandets dominerande innehåll, samtidigt som tron att

denna skall ge upphov till ett rationellt valresultat på motsvarande sätt blivit spridd.

Redan Weber upplyste baksidan av denna utvecklingsriktning – rationaliseringsprocessen – genom att förutsäga dess iskalla och metalliska karaktär. Individen i denna alltigenom rationaliserade värld är *homo economicus*, en värdeinvalid med psykopatiska drag. Eller, med Argullol & Trías, en barbar:

”...en människa som inte känner till den kulturella eller etiska räm inom vilken hennes handlingar och beslut äger rum; en varelse i grunden utan ansvar, helt formad efter tekniska mallar...” (1993: 35)

Den rationellt väljande individen är det moderna samhällets människomodell samtidigt som modellens fullständiga genomförande förmodligen skulle innebära samhällets upplösning – kvar blir endast en relation mellan individen och staten.

Politiken är bemängd av föreställningar om samhällsmoral, solidaritet, samarbete, det gemensamma och allmänna bästa och liknande. Här kan t ex nämnas att grundvalen för Lewins (1988) kritik av rational choice-teorin är empiriska indikationer på att allmänintresset har större betydelse i politiken än egenintresset. Mot den bakgrunden framstår rational choice-teorin applicerad på politiken som utrustad med en mission, nämligen att avromantisera politiken. I en uppsats just med titeln *Politik utan romantik* belyser Buchanan att avromantiseringen i mycket handlar om att sätta det individuella handlandet i centrum och därmed begripa politiken på ett annorlunda sätt:

”Public choice-teorin tar de instrument och metoder som har utvecklats till hög analytisk nivå i den ekonomiska teorin och tillämpar dem på den offentliga sektorn, på politiken, på samhällsekonomin. Liksom i den ekonomiska teorin går analysen ut på att sätta beteendet hos enskilda agerande i den politiska sektorn – dvs beteendet hos medborgarna i deras kapacitet som väljare, som kandidater till politiska poster, som valda representanter, som ledare eller medlemmar av politiska partier, som byråkrater (samtliga roller i ’det offentliga valet’) – i samband med det komplex av resultat som vi iakttar eller skulle kunna iaktra.” (Buchanan 1986: 36)

Ett avromantiserat politiskt val skulle då kunna beskrivas som ett val mellan olika politiska krafter som sätter maximerandet av det egna intresset i centrum och som tendentiellt hamnar i motsättning till vana utbildad av tradition eller genom socialisation, tillhörighet till grupper, personfixering och ledares karisma mm.

Ett sådant val görs av en upplyst politisk konsument som väljer mellan alternativ på en politisk marknad. Den politiska ideologin blir den politiska meningsproducentens affärsidé. Den politiska propagandan antar mer och mer karaktären av marknadsföring eller, helt enkelt, politisk reklam. Opinionsinstitutet och delvis också valforskningen blir serviceverksamheter i förhållande till den politiska meningsproduktionen och reklamen. Partierna låter undersöka opinionen och väljargrupperna in i minsta detalj och väljer sitt budskap och lanseringen av det mot den bakgrunden, dock för det mesta inom affärsidéns ram. Därmed sker också ett slags institutionalisering av politiken som en konsumtionsmarknad.

Det centrala i detta perspektiv på politik är att väljaren ses som en konsument av politiska idéer och förslag. Väljaren antas äga förmågan att träffa ett rationellt val mellan olika alternativ. Den politiska produktionen svarar partierna för: de producerar politisk mening. Väljaren ägnar sig emellertid åt politisk konsumtion. Han väljer mellan alternativ som huvudsakligen utformas av andra – han konsumerar det partierna producerar. Denna konsument uppträder inom ett sammanhang som har marknadslika drag: olika producenter konkurrerar; den starke överlever och får rätt; det sker ömsesidig anpassning mellan de olika alternativen; karteller bildas. Poängen med den mer sociologiskt inspirerade valforskningen insatt i det sammanhanget är att den försöker belysa hur det politiska valet struktureras av en rad olika faktorer, bl a just de faktorer som rational choice-teorin är ganska skeptisk till och ser som romantisering av ett val styrt av individens individuella intressen.

Vad är egentligen ett rationellt politiskt val? Ett val kan uppfattas som rationellt på åtminstone två olika sätt: å ena sidan kan ett rationellt val vara ett val mellan två eller flera alternativ som

föregåtts av en rationell kalkyl; å andra sidan kan ett rationellt val vara ett politiskt val som svarar mot t ex den livssituation man befinner sig i, dvs ett konsistent val. Låt oss fundera över vad den första typen av rationellt val innebär, eftersom det är den som ligger till grund för föreställningen om det politiska valet som konsumtion.

Det första man bör fundera över är vad det egentligen innebär att det finns rationella val. Rimligen att det också finns irrationella val. Dessa två är varandras förutsättningar. Om så inte är fallet är bestämningen "rationell" överflödigt och man bör endast tala om val. Vi måste väl emellertid anta att rational choice-teoretikerna menar att vissa val är rationella och andra irrationella. Då är rational choice-teorin ett slags moralteori – en ekonomisk moralteori – som säger oss hur vi bör välja: dvs träffa rationella val, vilket i sammanhanget betyder att väga för- och nackdelar mot varandra. Ett val förutsätter emellertid alltid något slags kalkyl, rational choice begränsar kalkylen till att gälla nytta.

I den individuella aktörens perspektiv är denna nyttokalkyl en sak men en helt annan i den utomstående betraktarens perspektiv. Det häpnadsväckande inträffar då att rational choice-teorin bortser från aktörens perspektiv, eftersom den väljande aktören rimligen alltid antar att hans val är i någon mening rationellt. Vid tidpunkt 1 hade jag den informationen och då framstod det valet som rationellt men vid tidpunkt 2 hade jag annan information som nu får det tidigare valet att framstå som irrationellt. För att kunna bedöma om valet är eller var rationellt eller irrationellt måste rational choice-teoretikern renodla betraktarens perspektiv.

Observatörs- respektive aktörsrationalitet

Den forskning om det politiska väljandet som beskrivits har framställts som två reduktionismer: valforskningen tenderar att reducera väljandet till det strukturellt förväntade, medan rational choice-teorin reducerar ett mångfasetterat väljande till en snäv nyttofunktion. Valforskningen ger väljandet en mening som får oss

att tro att det i mycket hög grad sker bakom den enskilde aktörens rygg och hans väljande framstår som ett resultat av sociala omständigheter som han ibland inte är medveten om. Rational choice-teorin, å andra sidan, vänder på aktören och finner ingenting bakom hans rygg.

I detta avseende är de två perspektiven olika, ja varandras motsatser. I ett annat avseende är de lika, nämligen att båda förutsätter en skillnad mellan observatörs- och aktörsrationalitet. Detta är en aspekt av skillnaden mellan observatören och det som observeras och är ett kännetecken för all forskning. Skillnaden mellan olika perspektiv och forskningsriktningar ligger möjligen i hur relationen mellan dessa två komponeras. Relationen kan med Bohr beskrivas så här:

"Det är fel att tro att fysikens uppgift är att ta reda på hur naturen är. Fysiken handlar om vad vi kan säga om naturen." (citerad efter Nørretranders 1995: 269)

Vetenskapen är alltså inte detsamma som verkligheten, utan det finns alltid en skillnad dem emellan som uppstår pga att vetenskapen observerar – inte lever – den verklighet som studeras. Alla vetenskapliga perspektiv förhåller sig till – är inte – den verklighet som studeras, alldeles oavsett om observatören är medveten om detta och t ex intar den extrema ståndpunkten att verkligheten uppstår i samma ögonblick vi observerar den eller den motsatta extrempositionen att verkligheten avbildas sanningsenligt om vissa metodologiska regler efterlevs. Vad gäller detta finns naturligtvis en viktig skillnad mellan viss naturvetenskap och samhälls- och humanvetenskap, eftersom forskaren inom det senare området på en och samma gång observerar och lever – åtminstone aspekter av – det som studeras.

Min uppfattning är att vetenskaplig forskning handlar om att *reducera tvetydigheter* mellan upplevelser av verkligheten och bilden av eller uppfattningen om det man tror är verkligheten. Det rör sig alltså inte om en relation mellan forskaren och något av henne oberoende, utan om en intern relation mellan olika aspekter av

hennes medvetande. Det som kallas sanning – alltså det som vi tror är sant – uppstår när relationen mellan det vi har bestämt oss för att kalla verkligheten utanför oss själva och vår mentala bild av den framstår som otvetydig. (Synsättet är inspirerat av Weicks (1979) syn på förhållandet mellan organisationen och omgivningen.)

När forskaren observerar verkligheten observerar han sin egen bild av och föreställning om verkligheten. När valforskarna bestämmer sig för att samla in data om klassröstning, beror det på att de har en aning om eller en förförståelse av att det politiska väljandet är socialt strukturerat, vilket det självfallet är till en viss grad och det är just graden av social strukturering som blir avgörande för om man anser att klassröstning existerar. Valforskningens observatörsrationalitet bestäms alltså av hur stora andelar som klassröstar eller röstar på annat sätt, vilket är detsamma för all statistiskt baserad forskning. Om en person i en population av 100 klassröstar, förekommer i statistisk mening ingen klassröstning värd att intressera sig för, trots att det förekommer klassröstning. Den singulära indikationen kan vara resultatet av slump och statistiken skall säkerställa att andra faktorer än slump påverkar. (Detta är för övrigt den statistiska analysens grundvillkor: den är besatt av slumpen eftersom den söker det generella, icke slumpmässiga.) Men i och med detta har aktörens handlande tillskrivits en mening: även om denna enda klassröstare faktiskt är en sådan är det inte värt att benämna hans handlande så. Den observatörsrationalitet som styr valforskningen leder således till att dess utsagor i princip styrs av enkla majoritetsförhållanden.

Valforskningens observatörsrationalitet kan nästan helt och hållet reduceras till den statistiska representationens språk, vilket vilar på övertygelsen om att en statistisk representation är en utsaga om verkligheten som äger giltighet för ett kollektiv av individer. Den behöver inte äga giltighet för alla men för en majoritet. Därmed blir den överindividuell. Den är således inriktad mot makrotillstånd, medan mikrotillstånd endast förefaller intressanta som bärare av slumpens smitta.

Överindividuell giltighet tycks väga tyngre än ett enskilt sub-

jekts självförståelse, verklighetsbeskrivning och motiv. Kanske beror det på att den förefaller avbilda en gemensam verklighet. Förutsättningen för den är åtminstone att man kan föreställa sig något sådant som en gemensam verklighet.

Observatörsrationalitet har att göra med villkoren för den utomstående betraktarens tolkning av ett handlande eller skeende som rationellt i förhållande till någon annan omständighet. Valforskningens tolkningar rör sig därvidlag inom ramen för en sammanhangsrationalitet där regler för statistisk representation är styrande. Statistiskt påvisade samband mellan olika fenomen är grundvalen för dess tolkningar.

Om valforskningens observatörsrationalitet innebär att enskilda individers självförståelse sidoordnas, ålägger sig teorin om det rationella valet en disciplin som går ut på att allt handlande reduceras till en viss typ av aktörsrationalitet. Som jag har försökt visa är detta ett slags forskningsideologi, som naturligtvis får kraft av själva mot-sättningen till den mera strukturellt orienterade valforskningen: utan strukturreduktionism ingen rational choice-reduktionism. De två är beroende av varandra genom att de ger varandra mening.

Som tidigare nämnts är rational choice-teorin en ekonomisk moralteori. Som sådan förenar den inte observatörs- och aktörsrationalitet, utan den förenar sin observatörsrationalitet med en viss typ av aktörsrationalitet: ekonomiskt nyttokalkylerande handlande. Andra former av "rationalitet" eller, snarare, andra former av handlande än det kalkylerande ses som romantik. Jag finner i detta avseende ingen principiell skillnad mellan rational choice-teorin och behaviorismen. Även Skinner tog upp kampen mot "det romantiska" och skrev:

"Vi kan gå samma väg som fysiken och biologin, och direkt ta itu med relationen mellan beteendet och omgivningen, utan att befatta oss med några föregivna mellanliggande själsliga instanser. Fysiken nådde inte sina framsteg genom att allt närmre betrakta den fallande kroppens jubel, och biologin nådde inte sina resultat genom att studera livsandarnas natur, så vi behöver inte heller försöka upptäcka vad personligheter, sinnesstämningar, känslor, karaktärsdrag, pla-

ner, syften, intentioner eller den autonoma människans övriga rekvisita egentligen är, för att kunna gå vidare med vår vetenskapliga analys." (1971: 17)

Metoderna för utövande av vetenskaplig imperialism skiljer sig emellertid åt. Medan Skinner helt enkelt sidordnar mänsklig självförståelse till förmån för beteendevetenskap, säger rational choice-teorin att allt handlande har en gemensam kärna: ekonomisk rationalitet.

Som nämnts tidigare finns det två teorier om rationellt val: den inskränkt ekonomiska respektive den som tänker sig att ett val på ett konsistent sätt svarar mot något annat förhållande, t ex livssituation. Detta har tidigare beskrivits med hänvisning till Korpi. I sammanhanget vill jag endast anföra att allt handlande kan i någon mening sägas vara rationellt, därför att det alltid går att finna orsaker till det i t ex livssituationen. Därför förefaller bestämningen "rationell" meningslös.

Det går att reducera merparten av det politiska handlandet till speglingar av sociala positioner, liksom det går att reducera politiskt handlande till en konsekvens av rationellt kalkylerande – poängen är att man inte bör göra det, eftersom man då blir blind för det dynamiska samspelet och motsättningarna mellan den sociala positionens förväntningar och individens intresse, förnuft och känsla, rationalitet och irrationalitet osv. Interaktionen mellan de nämnda perspektiven är säkerligen i sig själv en del av denna dynamik: i samma ögonblick som politiskt handlande förstås i termer av social position, känsla och/eller irrationalitet ges en anvisning om att söka en förståelse som baseras i det individuella intresset, i förnuftet och i den rationella kalkylen – och vice versa. Om man vill överskrida både valforskningen och rational choice-teorin bör man utveckla ett slags politisk fenomenologi. Jag har redan antytt innehållet i en sådan genom kritiken av de båda andra perspektiven och jag ska här inte tillföra mer än att återge Gorz kritik av Habermas föreställning om att systemvärldens pengar leder till livsvärldens insjuknande. Gorz säger att Habermas ställer sin diagnos genom att teoretiskt resonera sig fram till att de verksamheter

i samhället som egentligen är i motsättning till systemvärlden bidrar till funktionen att reproducera samhällssystemet:

"Men omöjligheten att reglera denna funktion med pengar är mycket mindre uppenbar än omöjligheten att köpa kärlek, vetande, ansvar, omsorgen om det sanna eller varje annat oegennyttigt beteckande. Med andra ord, omöjligheten att med pengar reglera 'den symboliska reproduktionen av livsvärlden', denna omöjlighet kan bara förstås i belysning av den egentliga betydelse de relationella och kulturella verksamheter som åstadkommer sagda 'symboliska reproduktion' har för individerna som är engagerade däri. Omöjligheten att reglera den sistnämnda med pengar är bara det bleka återskenet av omöjligheten att ekonomisera de förstnämnda. När det positiva tänkandet 'glömmer' fråga ut dessa verksamheter om dem själva, det vill säga om den upplevda betydelse de har för det individuella subjektet, 'glömmer' det den ursprungliga källan som självklarheterna det anstränger sig att grunda teoretiskt kommer ifrån, fast de i själva verket har föregått och motiverat denna ansträngning. ... Genom att undersöka verksamheterna som faktorer för samhällelig reproduktion låtsas det positivistiska sociologiska tänkandet som om dessa verksamheter uttömde sig i sin funktion och som om de handlande individerna inte hade annan realitet än den samhälleligt konstituerade. I själva verket överflyglar de denna med sin autonomi och sin sensibilitet (och blir överflyglade av den)." (Gorz 1990: 201f)

På motsvarande sätt är det med politiken och det politiska handlandet – för att förstå dess innebörd måste man fråga de politiskt handlande människorna om den mening de ger det.

Den personliga konstruktionen av det politiska väljandet

Valforskningens dynamik är i mycket hög grad den statistiska analysens dynamik, vilken etablerar två nivåer i förståelsen av det politiska väljandet där trots allt den strukturella nivån framstår som överordnad. Rational choice-teori tillämpad på politiska val är till

synes individualistisk och i opposition till valforskningens strukturalism, men bär drag av ett slags väljandets moralteori som gör utsagor om hur individen bör välja, dvs rationellt och utan romantik, och etablerar därmed också två nivåer i förståelsen av väljandet.

Den personliga konstruktionen av det politiska väljandet är något annat. Den handlar om politiskt väljande inom ramen för en personlig livssituation – vilken i och för sig kan delas med många andra – och ett personligt meningsuniversum – vilket också kan delas med många andra. För att komma den på spåren krävs studier av personers livssituationer och politiska meningskonstruktioner.

I Helsingborgsundersökningens enkät försökte vi finna indikatorer på personlig politisk meningskonstruktion genom att ställa olika självdefinierande och situationsdefinierande frågor som kunde kombineras med olika personliga, politiska och sociala fakta. Eftersom enkätmetoden syftar till och leder till generaliserande utsagor om hela populationer, ligger det i sakens natur att den tenderar att dölja själva objektet: det personliga. Men en del av våra resultat gör att man åtminstone kan peka på vissa tendenser.

Vi påstod att *Det viktigaste med att ha ett arbete är att det ger mig en fast inkomst* och svarsalternativen var ett starkt resp. ett svagt instämmande, ett starkt resp. ett svagt avståndstagande, ett varken eller-alternativ samt vet ej. Svaren säger dels något om graden av instrumentalism i svarspopulationen och dels något om behovet av trygghet. För att göra resultatredovisningen något mer tilltalande har jag tillverkat ett simpelt jämförelsetal genom att subtrahera andelen starkt avståndstagande från andelen starkt instämmande. På det viset uppstår en skala från -100 till 100, där det förra betyder att 100 % av de svarande tar starkt avstånd från påståendet, medan det senare betyder att 100 % av de svarande instämmer starkt i påståendet. Värdet 0 betyder att lika många tar starkt avstånd och instämmer starkt.

I populationen i sin helhet är värdet 23,4, vilket innebär att andelen instämmande är större än andelen avståndstagande. Detta värde kan sedan jämföras med andra kategoriers värde, t ex visar det

sig att män är mer instämmande (27,9) än kvinnor (20,7). Nu kan man anta att värderingen av inkomst varierar med faktisk inkomst, vilket också är fallet:

Tabell 4.1: Inställning till värdet av fast inkomst i förhållande till faktiskt inkomst

	<10.000 kr/mån	10-15.000 kr/mån	15-20.000 kr/mån	20-25.000 kr/mån	>25.000 kr/mån
Värdet av fast inkomst	24,7	24,2	10,5	3,6	-5,3

Här ser vi ett ganska tydligt samband mellan inkomst och värderingen av fast inkomst: ju högre inkomst desto mer tar man avstånd från påståendet att fast inkomst är det viktigaste med att ha ett arbete. Inställningen speglar alltså i någon mening graden av ekonomiskt beroende. Men den speglar förmodligen också synen på förhållandet mellan arbetsinnehåll, engagemang och inkomst, på det viset att man säkerligen i högre grad tar avstånd om man anser att innehåll och engagemang i arbetet är viktigt.

Sambandet mellan inställningen till fast inkomst och socioekonomisk skikttilhörighet är också tydligt: arbetare har värdet 40,0, medan tjänstemän har 12,2 och företagare 6,0.

Det ovanstående visar ett föga förvånande samband mellan en attityd och vissa aspekter av livssituationen. Det finns också ett samband mellan hur man definierar sig själv och attityder. Vi bad de respondenter att ange vilken grupp de tillhör i samhället. Nästan hälften ansåg sig tillhöra gruppen varken starka eller svaga, en tredjedel definierade sig som starka och en dryg tiondel som svaga. När dessa självdefinitioner korsas med attityderna till fast inkomst visar det sig att jämförelsetalet för de svaga är 38,6, för varken svaga eller starka 28,6 och för starka 11,6.

Låt oss nu studera hur den politiska sympatin inverkar. Inte helt oväntat har socialdemokratiska partisympatisörer det högsta jämförelsetalet, medan miljöpartister har det lägsta:

Tabell 4.2: Inställning till fast inkomst efter partisympati

<i>Partisympatisörer</i>	<i>Riksdagsvalet 1991</i>	<i>Riksdagsvalet 1988</i>	<i>Förstagångsvalet</i>
Moderater	21,6	21,9	8,7
Folkpartister	5,9	8,0	15,1
Centerpartister	6,0	11,9	10,0
Socialdemokrater	42,3	40,0	38,2
Vänsterpartister	2,7	17,0	18,2
Nydemokrater	20,2	()	()
Miljöpartister	-7,3	-12,3	()

Som synes är mönstret stabilt i valen 1991 och 1988. I förstagångsvalet – respektive svarandes förstagångsval – försvagas mönstret något. Man kan dock säga att attityden att fast inkomst är det viktigaste med att ha ett arbete är en påfallande socialdemokratisk attityd, medan motsatsen gäller för miljöpartiet.

Om vi nu kontrollerar hur faktisk inkomst och socioekonomisk skiktillhörighet inverkar så tycks det som om politisk sympati åtminstone stundtals spelar en självständig roll. När det gäller faktisk inkomst tillåter materialet jämförelser mellan partisympatisörer upp till en inkomst av 20.000 kr/mån (i inkomstlägena däröver är alla partisympatisörsgrupper utom moderater och folkpartister alldeles för små). I följande tabell har jag endast tagit med moderater och socialdemokrater och det vi ser är att det finns ett partipolitiskt mönster som tycks vara oberoende av inkomst:

Tabell 4.3: Moderaters och socialdemokraters attityder till fast inkomst efter inkomst

<i>Partisympatisörer</i>	<i><10.000 kr/mån</i>	<i>10-15.000 kr/mån</i>	<i>15-20.000 kr/mån</i>
Moderater	24,3	18,4	19,1
Socialdemokrater	36,6	36,4	27,3

Man har alltså en tendens att inta en för partiet snarare än livssituationen typisk attityd.

På åtminstone delvis motsvarande sätt förhåller det sig i de socioekonomiska skikten:

Tabell 4.4: Moderaters och socialdemokraters attityder till fast inkomst efter socioekonomisk skiktillhörighet

<i>Partisympatisörer</i>	<i>Arbetare</i>	<i>Tjänstemän</i>	<i>Företagare</i>
Moderater	26,5	18,8	11,6
Socialdemokrater	53,2	17,3	26,7

Som synes avviker de socialdemokratiska tjänstemännen från mönstret. Det kan bero på att de i hög grad är tjänstemän inom offentlig sektor, vilka ofta har låg inkomst och höga krav på anställning i arbetet (t ex inom barnomsorg och sjukvård). Detta faktiska arbetsvillkor kan få konsekvensen att man anser att inkomsten är mindre viktig än arbetsinnehållet.

Det ovanstående antyder att det finns ett slags personlig konstruktion av politisk mening, som hindrar genomslagskraften från annars starka samhällsstrukturer. Det finns också i våra data indikationer på att själva det politiska väljandet konstrueras personligt. Vi bad respondenterna beskriva hur de går tillväga när de bildar sig en uppfattning och gav sex svarsalternativ: 1. ett rationellt tillvägagångssätt där man väger för- och nackdelar mot varandra; 2. ett känslomässigt där man förlitar sig på känslor och intuition; 3. ett kommunikativt där man bildar uppfattning efter diskussion med andra; 4. ett konsistent där man jämför med andra av sina uppfattningar; 5. annat tillvägagångssätt; och 6. ett vet ej-alternativ.

Som framgår av tabellen nedan är de rationella och känslomässiga sätten att bilda uppfattning de mest utbredda:

Tabell 4.5: Sätt att bilda uppfattning efter partisympati (% av respektive sympatisörsgrupp)

	<i>Rationellt</i>	<i>Känslomässigt</i>	<i>Kommunikativt</i>	<i>Konsistent</i>	<i>Annat/Vet ej</i>
Moderater	44,0	39,5	8,4	6,0	2,1
Folkpartister	50,4	27,3	14,4	4,3	3,6
Centerpartister	59,4	31,3	9,4	0	0
Socialdemokrater	39,4	35,1	13,4	9,3	2,8
Vänsterpartister	42,1	44,7	7,9	2,6	2,6
Nydemokrater	45,1	34,1	12,2	4,9	3,6
Miljöpartister	36,6	48,8	2,4	2,4	9,7
Alla	43,0	36,4	10,9	6,1	3,6

Några tydliga partisympatiorelaterade mönster finns inte men vissa tendenser visar sig. I tabellen har jag markerat med fetstil vilket värde inom resp. beslutskategori som är högst. Folkpartisterna utmärks av en stor andel som anser sig vara rationella medan andelen känslomässiga är minst av alla, samtidigt som vi här finner den största andelen som bildar uppfattning efter diskussion med andra (kommunikativt). Man skulle kanske kunna kalla folkpartisternas profil rationellt-kommunikativ. Centerpartisternas profil är den mest rationella. Miljöpartisterna profil är den uttalat mest känslomässiga, samtidigt som andelen som svarat annat tillvägagångssätt eller vet ej är mycket större än i någon av de andra sympatisörsgrupperna. Miljöpartisterna tycks alltså inte riktigt passa in i systemet. Socialdemokraterna har ingen klar profil men det finns dock ett kommunikativt-konsistent drag som man lägger märke till.

Det kan också konstateras att alla de borgerliga sympatisörsgrupperna ligger högre än populationen i sin helhet vad gäller det rationella sättet att bilda uppfattning, medan övriga sympatisörer ligger under genomsnittet. Den borgerlige väljaren tycks alltså i högre grad definiera sitt väljande som rationellt. Om vi lägger in sätten att bilda uppfattning i den höger-vänsterdimension som uppstår när de svarande själva definierar sin politiska sympati, så framkommer att högersinnade resp. varken höger- eller vänster-

sinnade har en mer uttalat rationell uppfattning om hur de går tillväga när de bildar uppfattning. De vänstersinnade och de som inte vet hur de ska placera sig i höger-vänsterdimensionen definierar sig i mindre utsträckning som rationella. De vänstersinnade är emellertid i mindre grad känslomässiga och i högre grad än andra sociala och konsistenta i sitt sätt att bilda uppfattning.

Från klassröstning och rörelsepartier till åsiktsröstning och valmaskinerier

Inom den politiska forskningen står teorier som vilar på strukturell resp. individuell reduktionism mot varandra. De existerar jämsides och är, som nämnts, ömsesidigt definierande. Samtidigt visar valforskningen att den faktiska sociala struktureringen av politiskt väljande har försvagats under de senaste 40 åren. I denna mening kunde man påstå att politiken genomgår ett slags subjektiv förvandling.

Det finns en spänning mellan å ena sidan väljandets och politikens sociala strukturering och å andra sidan föreställningen om att väljarna träffar eller skall träffa "subjektiva" val. Väljare vars val är starkt socialt eller på annat sätt externt strukturerade, träffar strängt taget inga val. De väger inte olika politiska partier och budskap mot varandra, utan deras livssituation "väljer" åt dem. På samma sätt med väljare som röstar på ett visst parti av vana. Man kan kanske säga att i stället för att välja låter sådana väljare en eller annan subjektivt konstruerad nödvändighet välja åt dem. Sådant handlande framstår emellertid som omodernt då tendensen i det moderna samhällets utveckling är att det individuella utrymmet för väljande ökar.

Beck (1992) har som nämnts försökt fånga dessa utvecklingstendenser med begreppen reflexiv modernisering och individualisering. Tillämpade på politiken innebär de bl a att såväl partier som väljare tenderar att bli socialt lösgjorda eller friställda.

Under första halvan av 1900-talet var det svenska partiväsendet och väljaren mer socialt inbäddade än vad fallet är idag. Under efterkrigstiden har klassröstningen gått tillbaka till förmån för vad som kallas åsiktsröstning. Individualiseringens tendens att dra ut individen ur gruppens – i det här fallet i synnerhet sådana grupper som håller klasskulturer vid liv – inflytelsesfär gör sig alltså gällande på detta sätt inom politiken. För oss är det idag ganska självklart att val skall träffas självständigt, hur omöjligt det än i realiteten är då vi är sociala varelser beroende av varandra. Dessutom inramas väljandet av en kraftfull ideologi, som tycks ha samhällsutvecklingens hela tyngd bakom sig, om att val skall träffas rationellt, vad det egentligen innebär kan som sagt diskuteras, men i detta sammanhang innebär det att valet skall föregås av en kalkyl där valalternativens för- och nackdelar vägs mot varandra. Denna ideologi gör att föreställningar om att arbetare skall rösta på speciella partier, tjänstemän på andra osv. framstår som irrationella (de får rentav ett löjets skimmer kring sig), försåvitt det inte finns speciella arbetarpartier, tjänstemannapartier osv. som då väljs rationellt i förhållande till individuella intressen. Sådana partier finns knappast längre eftersom en annan, nästan samtidig moderniseringstendens berör partierna. Dessa har under efterkrigstiden blivit alltmer socialt lösgjorda och successivt utvecklats till valmaskinier.

Utvecklingstendensen berör emellertid inte alla partier lika starkt, utan varierar med deras utgångsläge. Främst av de etablerade partierna är det socialdemokraterna, centerpartiet och vänsterpartiet som utvecklats från entydig och stark klassförankring till valmaskinier som appellerar till alla. Därmed har de kommit att överensstämma mer med de borgerliga partierna, folkpartiet och moderaterna, som naturligtvis också har haft och har sitt stöd i speciella sociala skikt men som aldrig varit uttalat klassförankrade. De hade från början valsammanslutnings- snarare än rörelsekaraktär. Ser vi till de nya partierna, miljöpartiet och Ny Demokrati, är de svårare att ge en meningsfull social karakteristik. Det senare partiets utveckling – från missnöjesparti, över systemskiftesparti till

invandringsfientligt parti – symboliserar möjligen på ett övertydligt sätt den moderna politikens flyktighet.

Man kan säga att alla de gamla partier som nämnts – möjligen med undantag för centerpartiet – med lätthet har kunnat placeras i förhållande till varandra i höger-vänsterdimensionen. Utvecklingstendensen de senaste decennierna är att partierna frigör sig från sitt sociala ursprung och därmed från höger-vänsterdimensionen. De hamnar åtminstone i ett problematiskt förhållande till höger-vänsterdimensionen.

Orsakerna till denna utveckling är flera och sammansatta. Politikens egen demokratiskt-parlamentariska dynamik är säkerligen pådrivande i denna utveckling. Denna dynamik innebär att majoriteter måste bildas för att officiell och offentlig politisk handling skall bli verklighet, vilket ger det politiska mittfältet och den s k medianväljaren en stark ställning. Till samma familj får väl räknas de folkliga appeller som Fryklund & Peterson (1987) anser vara förutsättningar för politiskt regerande. Förankringen i mittfältet, beroendet av att vara medianväljaren till lags och folkligheten sätter partiernas klassförankring under press. En annan orsak är klassstrukturens förändring i och med utvecklingen mot postindustrialism. De "nya" politiska frågorna – som inte trivs i höger-vänsterdimensionen och som i en del fall tar plats i parlamentet genom särskilda partier – torde också utsätta de övriga partiernas klassförankring för tryck.

Sammantaget tenderar politiken att utvecklas från ett system som domineras av rörelsepartier (eller åtminstone socialt inbäddade partier) och i hög grad klassröstande väljare, till ett system där valmaskinerier konkurrerar om åsiktsröstande väljare. I det förra fallet blir politiken ett slags förlängning av mobiliseringen i klassorganisationer (inom den socialdemokratiska arbetarrörelsen fanns det t o m ett begrepp för detta: facklig-politisk samverkan). Det senare systemet antar snarare karaktären av åsiktsmarknad där partierna – understödda och beroende av valforskning, opinionsinstitut, reklambyråer och media – säljer utspel och löften till väljare som köper i förhållande till sina åsikter.

Man ska naturligtvis inte överdriva dessa utvecklingstendenser men de existerar. Poängen är att den subjektivistiska karaktär som politiken i allt högre grad antar, är i linje med själva det moderna samhällets och den moderna politikens karaktär, vilken tidigare har sammanfattats med föreställningen om att det finns ett val. Politikens aktuella motsägelsefullhet innebär att denna moderna karaktär hamnar i motsättning till alla de nödvändigheter som idag anses begränsa vårt handlingsutrymme: ekonomin, genen, könet, ekologin, nationaliteten, den etniska grupptillhörigheten. Om vi nu befinner oss i en ekonomisk kris som *kräver* ett visst handlande, vari består då vårt handlingsutrymme och vilket slags utspel kan partierna göra som ger utrymme åt olika åsikter? Om den ekologiska nödvändigheten *kräver* en annan livsstil, hur ska partierna då säkra det politiska handlingsutrymmet? Denna aktuella motsägelsefullhet, ja kanske rentav kris för den moderna politiken, måste partierna hantera. När de gör det uppstår en virtuell politisk verklighet som åtminstone delvis gör att föreställningen om valet kan leva vidare. I nästa kapitel ska jag ta upp ytterligare ett politiskt skeende som förefaller finna sig mitt i spänningen mellan val och nödvändighet: valfrihetsrevolutionen som i en politisk konjunktur av verkligt eller påstått minskande handlingsutrymme, försöker sätta den individuella valfriheten på politikens dagordning.

Valfrihetsrevolutionens motsägelser

Kunskapen om moderniteten och det moderna samhället har kommit att kretsa kring avmystifieringen av det besjälade, frigörelsen från traditionens makt och framväxten av det rationella förnuftet och dess långa marsch genom alla samhällets institutioner. Den moderna människan – individen – har blivit frigjord: från naturen, från traditionens band, från tvång och övernaturliga väsen. Det moderna samhället är ett i många avseenden differentierat samhälle, i vilket de lediga platser som naturen, traditionen, tvånget och det övernaturliga lämnat efter sig intagits av valet – valet av allt som hör det individuella och sociala livet till: partner, boendeform, bostadsort, barn, släkterelationer, utbildning, karriär, arbete, religion, livsstil, ambitionsnivå, uppfattning, mat, dygnsrytm, utseende, vikt, muskelmassa, kön, konsumtion, vilka som skall utöva politisk makt, smak och mycket annat.

Den moderna samhällsutvecklingen ökar utrymmet för individuella val, individen blir i högre grad självkonstruerande. Med det i minnet kunde man kanske tro att det individuella väljandet ger upphov till en rik flora av olikhet, men så är knappast fallet. Som tidigare nämnts beskärs det individuella handlingsutrymmet av ekonomiskt beroende i allmänhet och lönearbetsberoende i synnerhet, vilket för övrigt Beck berör under beteckningen standardisering. Individualisering betyder således i hans perspektiv knappast individuell mångfald, utan snarare "marknadsberoende i alla livets

dimensioner" (Beck 1992: 133). En annan aspekt av detta är att marknadens form för resursfördelning – valet – blir allmängiltig form på alla möjliga håll i det moderna samhället. Valet har helt enkelt kommit att bli det moderna samhällets kanske mest framträdande organiseringsprincip och en av de företeelser som för-enar samhällets olika sfärer: marknaden och politiken; familjen och arbetsmarknaden; utbildningen och arbetslösheten m fl.

Väljandet i det moderna samhället är inte endast samhälls-respektive självkonstruerande, utan handlar också om hur sambandet dem emellan ska se ut. Man kan förvisso säga att ett av politikens ramvillkor kommit att bli att individen konstruerar sig själv. Samtidigt är en av politikens viktigaste skiljelinjer just hur man föreställer sig att individen konstruerar sig själv och här trängs många av de viktigaste ideologiska signalorden: frihet, trygghet, jämlikhet, personligt ansvar, individuella utvecklingsmöjligheter. Inom det moderna samhällets politiska liv förhåller man sig till individens självkonstruktion på i princip två olika sätt: ett anti-modernt/konservativt och ett modernistiskt. Det senare kan i sin tur delas i åtminstone två riktningar: en som mest vill undanröja hinder för självkonstruktion oberoende av hur möjligheterna därtill är fördelade; och en annan som försöker göra fördelningen av möjligheter till självkonstruktion jämlik (och som för övrigt tenderar att på självkonstruktionens bekostnad utveckla en politiskt administrerad samhällelig konstruktion av individer).

Den socialdemokratiska folkhemspolitiken och reformismen handlade i mycket allmänna ordalag om att göra fördelningen av möjligheter till självkonstruktion jämlik. De senaste årens nyliberala privatiserings- och valfrihetspolitik har å andra sidan handlat om att undanröja – i synnerhet statliga och offentliga – hinder för självkonstruktion. I denna mening kan naturligtvis valfrihetsrevolutionen, som moderaterna döpte sin egen politik till under regeringsåren 1991-94, ses som ett led i det moderna samhällets successiva modernisering av sig självt. Den individuella valfriheten ställs då i motsats till statlig myndighetsutövning och olika bestämmningar av individernas livssituationer och väljande.

Som emellertid visats tidigare befinner sig politiken i ett slags kris som kan härledas ur motsägelsen mellan själva väljandets centrala ställning och en rad politiska frågor som kommit att prägla politiken med olika nödvändigheter: ekologisk, biologisk, etnisk, nationell, kulturell och extrem ekonomisk nödvändighet genom krismedvetandet. Man måste nog föreställa sig den politiska verkligheten som delad – i reell och virtuell – för att kunna begripa hur den förra, moderatledda regeringen på en och samma gång kunde tala om "den enda vägens ekonomiska politik" och valfrihetsrevolution. I alla händelser framstår valfrihetsrevolutionen som tvådelad: å ena sidan är den ett slags modern kvarleva i ett samhälle vars viktigaste inslag – väljandet – i praktiken antingen har kommit att bli kraftigt beskuret genom den ekonomiska krisen och krismedvetandet eller av nöden anses behöva beskäras av antingen ekologiska eller andra skäl; å andra sidan förebådar den ett starkt differentierat samhälle vad gäller just möjligheterna till självkonstruktion.

Samtidigt som valfrihetsrevolutionen kan uppfattas som modern därför att den betonar väljande, kan den placeras in i det politiska meningsuniversum som förefaller ha påverkat konservativt politiskt tänkande åtminstone sedan striderna kring den allmänna rösträtten. En av dåvarande högerens främsta invändningar mot allmän rösträtt var att folket inte var kapabelt att styra nationen (om detta se Fredriksson 1986; Hirschman 1996). I 1980-talets Sverige gör sig detta tänkande åter gällande i moderaternas politik, emellertid i mycket mjukare, anständigare, sociologiskt relevant och SIFO-underbyggd form. Nu heter det att verkligheten ska delas in i den "lilla" respektive. "stora" världen.

Valfrihetsrevolutionen skulle kunna placeras in i vår nuvarande motsägelsefulla politiska tid om man kan göra troligt att det just är den lilla världen som ska omfattas av valfrihet, medan den stora världen kan överlämnas åt andra krafter. På ytan kan denna rationella klyvning – som kanske kunde kallas differentierad demokrati – framstå som ganska förnuftig. Men så snart vi börjar begrunda de krafter som den förmenta nödvändigheten består av och som ska

vara förbehållna beslut av den stora världens män, så bleknar förnuftet. Karaktären hos dessa nödvändigheter, och det gäller i synnerhet den kanske starkaste: den ekonomiska nödvändigheten eller krismedvetandet, är på en och samma gång samhällelig och individuell. Krismedvetandet saknar mening om det inte får konsekvenser för individerna i deras "lilla" värld, det syftar väl rentav till att begränsa valfriheten. Det går alltså knappast att endast situera valfrihetsrevolutionen i "den lilla världen". Poängen är nog snarare att den påverkar både samhälls- och självkonstruktion, men på ett motsägelsefullt sätt.

Valfrihet som samhällskonstruktion

Den moderatledda regeringen 1991-94 ville förstå sin politik som en valfrihetsrevolution inom välfärdspolitiken därför att dess målsades vara att uppnå individuell valfrihet på en rad områden där den ansågs vara eftersatt. Valfrihetsrevolutionen iscensattes bl a genom att offentliga monopol avskaffades eller luckrades upp och i förlängningen därav att offentliga serviceorganisationer privatiserades och utsattes för konkurrens.

Helt oberoende av den förra regeringens politiska självförståelse kan man naturligtvis diskutera karaktären hos den politik som bedrevs och t ex diskutera om man började genomföra ett systemskifte eller ej. Jag ska be att få slippa ge mig in i den diskussionen eftersom oberoende av hur politiken värderas, bedrev regeringen en privatiseringspolitik som syftade till ökad individuell valfrihet och det är denna som skall diskuteras i det följande. På regeringsnivå genomfördes inte endast privatiseringar av statliga företag, utan förutsättningar skapades också för privatisering av offentlig service. Genom att luckra upp monopol och genom olika pengssystem bereddes vägen för sådan privatisering. Syftet med privatiseringspolitiken kan om man så vill sägas vara att reglera förhållandet mellan olika "samhällssfärers" inflytande till statens nackdel (Furåker 1994).

Syftet kan också sägas ha varit att öka den individuella valfriheten. Om politiken ska analyseras i den egenskapen finns det anledning att skilja mellan privatisering av statliga företag och av offentlig service. I båda fallen förekommer ett ägarskifte och åtminstone i princip en avmonopolisering, liksom det till båda knyts förhoppningar om smidigare och mer kostnadsmedveten förvaltning. Privatisering av statliga företag kan emellertid knappast oförmedlat förbindas med målsättningen att öka valfriheten. När det emellertid gäller privatisering av offentlig service utgör den ett direkt medel för en politik för individuell valfrihet.

Av de ca 250 privata grundskolor, ca 50 privata gymnasieskolor och ca 1.500 privata förskolor och fritidshem som 1994 fanns i Sverige, hade många tillkommit i hägnet av valfrihetsrevolutionens generösa bidragssystem. Många av de privata serviceföretagen inom de domäner som tidigare var obligatoriskt offentliga, har således tillkommit som en följd av en statlig subventionspolitik. Man får onekligen intrycket att den ideologiska efterfrågan på privata alternativ varit starkare än den effektiva. Mot den bakgrunden – och till följd av den höga hastigheten och målmedvetenheten i privatiseringspolitiken – är det inte förvånande att den mest kommit att diskuteras från utbudssidan. Diskussionen har kommit att handla om vilken ägarform som är effektivast och mest kostnadsmedveten. Starkt bidragande till detta har förmodligen också varit att privatiseringspolitiken bedrivits under en period av kraftiga besparingar inom offentlig sektor. Att försämra villkoren för den offentliga servicen tenderar att öka intresset för service i annan regi.

Socialiserad respektive privatiserad valfrihet

Redan efter 2/3 av den förra borgerliga regeringens mandatperiod kunde en del av resultaten av den i rasande takt iscensatta valfrihetsrevolutionen och privatiseringspolitiken avläsas. Ett av de mera uppenbara var att sådan politik gick hand i hand med en snabbt tilltagande segregation. En reaktion på detta var förvåning, vilket

säkert hade att göra med de nyliberala valfrihetsrevolutionärernas tro på den osynliga handens goda konsekvenser. (En annan reaktion var den missnöjesvåg på vilken socialdemokraterna 1994 surfade ända in i såväl kanslihuset som en rad stadshus runtom i landet.) Det är naturligtvis inte så att den individuella valfriheten av offentlig service ensam är skäl till den sociala segregationen. Undersökning efter undersökning i trettio-talet år har visat att den sociala segregationen är stark i fråga om t ex boende och skolgång. I synnerhet i storstadsområdena är det välkänt att det sedan länge finns socialt homogeniserade miljöer. *Storstadsutredningen* visade dessutom att den sociala boendesegregationen ökade ännu mer under 1980-talet och man konstaterar:

"Allmännyttans miljonprogramområden har haft en negativ utveckling under 1980-talet. Dessa områden byggdes i slutet av sextio- och början av sjuttio-talet som ett svar på den stora bostadsbristen. Områdena kännetecknas av ensidiga miljöer långt från centrum. Områdena karakteriserades redan från början av en överrepresentation av unga inflyttare – ofta arbetare – invandrare och låginkomsttagare. Områdena fick dålig status och hög omflyttning och genomgick också en negativ urvalsprocess. De som hade möjlighet flyttade ut och de som inte kunde eller ville flytta stannade kvar. Istället flyttade allt fler resurssvaga hushåll in. Allmännyttans miljonprogramområden med hyresrätt blir allt mer ensidigt sammansatta med en allt större överrepresentation av arbetare, låginkomsttagare, socialbidragstagare och invandrare." (SOU 1990:36: 139f)

Förklaringarna som utredningen anger till denna 80-talsutveckling är huvudsakligen ekonomiska: saneringen av stadskärnorna med högre hyror och större andel dyra bostadsrätter som följd, arbetsmarknadssituationen och inflationsutvecklingen. Denna utveckling är mest synlig i storstäderna, men om man anstränger sig kan den skönjas också i mycket små tätorter där i synnerhet inflationsutvecklingen på 1980-talet lett till sociala metamorfoser i enskilda stadsdelar och kvarter. För att illustrera detta behöver jag inte gå längre än till mitt eget kvarters historia.

Kvarteret är egentligen fyra små sammanhållna kvarter bestående av enskilt ägda enfamiljshus. Husen är med något undantag byggda under perioden 1920-1960. De är belägna vid Öresund och avståndet dit från dem som ligger längst från havet är ca 200 meter. Kommunen har drygt 20.000 invånare med en centralort omgiven av flera höginkomsttagartätorter och av landsbygd. Mitt kvarter ligger i centralortens utkant. Jag föddes där i mitten av 1950-talet, flyttade därifrån i mitten av 70-talet och återkom i slutet av 80-talet. Under den perioden har kvarteret genomgått en total social omvandling.

Under min barndomstid kunde man beskriva kvarterets sociala struktur med begreppet arbetararistokrati, närmare bestämt beboddes det till övervägande del av hantverksarbetare som var klart distanserade från den stora massa av fabriksarbetare som var anställda i stadens allt dominerande industri. Flera av dessa hantverksarbetare var egna företagare eller rörde sig mellan anställning och egenföretagande. Männen arbetade utanför hemmet och merparten av kvinnorna var hemarbetande. Barnantalet var stort.

Trettio år senare har den sociala strukturen förändrats totalt. Husen har successivt sålts och i takt med att det kommit att bli synnerligen attraktivt att bo vid havet har priserna stigit, vilket accentuerats av 80-talets inflation. Barnfamiljerna är numera få, vilket beror på att husen är dyra och i allmänhet små. Av de yrkesaktiva finns endast någon enstaka hemarbetande kvinna. Praktiskt taget alla familjer är dubbelarbetande. Däremot är det flera såväl män som kvinnor som sköter sitt arbete i hemmet.

Det går naturligtvis inte att generalisera utifrån detta fall men det illustrerar en social omvandling som har att göra med den typen av faktorer som anses vara kraftfullt socialt segregande i storstadsområdena. Dessa gör sig alltså också gällande i det lilla.

Parallellt med de ekonomiska krafter som under 80-talet åstadkom en kraftigare social boendesegregation, inleddes i början av 80-talet ett slags modernisering av den offentliga serviceproduktionen. Till en början handlade det om förvaltningsförnyelse och närmare bestämt om att tvätta bort myndighetsstämpeln från

offentlig tjänsteproduktion genom att renodla myndighetsutövningen. Sedan kom det mer och mer att handla om att erbjuda konkurrerande tjänster vilket antogs öka medborgarnas inflytande. Individuellt val på marknad med konkurrens, kom att bli den dominerande föreställningen om hur individuellt inflytande skulle säkras. Ett slags valfrihetsrevolution inom ramen för det offentliga genomfördes av 80-talets socialdemokratiska regeringar. Man ville "öka valfriheten genom institutionell konkurrens" (*SOU 1990:36: 245*). Det var alltså inte meningen att den offentliga sektorns tjänstemonopol inom vissa områden skulle avskaffas, utan att ett konkurrenssystem skulle skapas inom ramen för monopolet – ett slags socialiserad valfrihet med andra ord. Så här kunde det uttryckas vad gäller skolan:

"Vi tror alltså att valmöjligheten inom skolan är en viktig förutsättning både för elevernas och lärarnas engagemang. Vi tror att man på detta sätt kan medverka till att utveckla skolor till att bli så intressanta och attraktiva att ingen elev eller förälder på 'hemmaplan', dvs i närområdet, ska behöva välja bort dem." (*SOU 1990:36: 244f*)

Meningen var alltså att tvånget att gå i skola i närområdet och "tvånget" att flytta om närområdesskolan var dålig skulle avskaffas genom möjligheten att välja mellan olika offentliga alternativ och därmed utsätta skolan för ett förbättringstryck. Detta är ännu ett exempel på vad som kunde kallas reflexiv modernisering vilken får som konsekvens att väljandet breder ut sig. Tanken var dock att konkurrensen skulle leda till en sådan kvalitetsförbättring att ingen skulle behöva använda sin valfrihet. Dessutom kan ju känslan av att ha ett val (att utnyttja om det behövs) vara tillräcklig för att låta bli att faktiskt utnyttja valfriheten. Men meningen var nog också att kvalitetsförbättringen skulle motverka den sociala segregationen genom att den offentliga servicen skulle bli mer elastisk i förhållande till efterfrågan: människor med förutsättningar att flytta antogs bli mer benägna att stanna kvar även i lågstatusområden om kvaliteten på den offentliga servicen var hög.

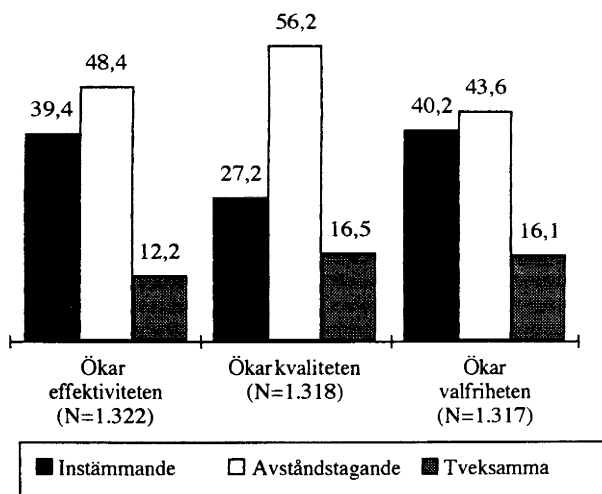
Den moderata valfrihetsrevolutionen kunde i princip bygga vidare på den grund som socialdemokraterna hade lagt. Genom att avskaffa offentliga monopol och införa generösa subventioner till privata alternativ, var det emellertid inte längre tal om modernisering och förnyelse av den offentliga tjänsteproduktionen. Valfrihetsrevolutionens ideologiska moment – antistatlighet, privatisering och marknadstro – kom att bli överbestämmande. Till sammans med åtstramnings- och besparingspolitiken, kom valfrihetsrevolutionen att skapa riktiga servicemarknader på områden som tidigare varit förbehållna i synnerhet kommunerna. Kort sagt: de offentliga servicealternativen försämrades till följd av åtstramningspolitiken och utsattes samtidigt för konkurrens från privata tjänsteproducenter som subventionerades av stat och kommun. I detta perspektiv handlade valfrihetsrevolutionen inte i första hand om valfrihet, utan om privatiserad valfrihet.

Privatisering från efterfrågesidan

I den enkätundersökning som genomfördes i Helsingborg mitt under det påstådda systemskiftet, närmare bestämt under våren 1993, besvarade 1.346 personer en mängd frågor om en rad olika politiska ämnen, däribland några om privatisering (om enkätundersökningens genomförande och resultat se Böök, Olofsson & Persson 1994). Som redan påvisades i denna rapport finns det en skillnad mellan de svarandes inställning till privatisering på ett abstrakt respektive ett konkret plan. Man kan t ex samtidigt anse att privatisering i princip medför fördelar, men vara negativ till att ett namngivet konkret sjukhus skall privatiseras. Denna skillnad mellan "i princip" och "i praktiken" är knappast ett särdrag hos denna politiska fråga. Här ska jag ägna mig åt privatisering "i princip".

Vi ställde tre principiella frågor om huruvida privatisering av kommunal service ökar effektivitet, kvalitet respektive valfrihet. I nedanstående diagram redovisas svaren:

Diagram 5.1: Inställning till att privatisering av kommunal service ökar effektiviteten, kvaliteten respektive valfriheten (%)

Intressant att notera är att de svarande differentierar mellan de tre meningar som frågorna lägger in i privatisering, vilka överensstämmer med dem som moderaterna använt i den politiska propagandan för privatisering. Minst andel (27,2 %) instämmer helt och hållet eller delvis i att privatisering ökar servicekvaliteten och störst andel tar avstånd. Detta kan mycket väl bero på att respektive respondenterna inser att privatisering i sig själv inte ökar, utan differentierar kvaliteten vilket väl för övrigt är själva meningen med privatisering om än den inte gör sig gällande i den politiska propagandan. I en situation av differentierad kvalitet kan det också tyckas rimligt med avmonopoliserad service och individuell valfrihet – att t ex vara tvungen att fullgöra skolplikt i en skola med låg kvalitet måste framstå som värre än att ha en valmöjlighet, oberoende av om den utnyttjas eller ej.

En betydligt större andel (39,4 %) instämmer helt och hållet eller delvis i att effektiviteten ökar genom privatisering och en mindre andel tar avstånd. Störst andel (40,2 %) anser att pri-

privatisering ökar valfriheten och minst andel tar avstånd från det. Detta beror säkerligen delvis på att just valfrihet haft en framträdande plats i den politiska propagandan kring privatisering. Men skillnaden förklaras förmodligen också av att de tre bestämmelserna av privatisering har olika karaktär: kvalitet och effektivitet är företeelser av mer objektiv natur, medan valfrihet är mer subjektiv. *Valfrihet kan existera även när kvaliteten och effektiviteten är låg.* Även i fall när vissa aktörer får nöja sig med att välja alternativ med lägre kvalitet, kan naturligtvis någon form av valfrihet sägas existera. I det perspektivet är det lätt att uppfatta valfrihetsrevolutionen som ett sätt att rättfärdiga såväl befintliga som successivt ökande sociala klyftor. Att betrakta privatisering från efterfrågesidan innebär att den individuella valfriheten antas medföra, sätts i fokus. I fortsättningen kommer jag därför huvudsakligen att diskutera enkätundersökningens frågor om privatisering i förbindelse med valfrihet.

Valfrihet är en del av en särskild politisk och social dynamik i betydelsen att valfriheten både har speciella förutsättningar och får bestämda konsekvenser. En förutsättning för valfrihet är således differentiering: ska det vara någon mening med valfrihet måste det finnas olika alternativ att välja mellan. Teoretiskt kan man tänka sig att differentieringen sker längs två dimensioner, för enkelhetens skull kan vi kalla den ena för horisontell differentiering och den andra för vertikal.

Den horisontella differentieringen innebär att i stort sett likvärdiga valalternativ erbjuds konsumenterna. Dessa alternativ konkurrerar då på basis av olikheter i karaktär och innehåll. Detta kan åskådliggöras genom att vi föreställer oss att det finns en rad olika skolor med olika pedagogisk inriktning och att det just är inriktningen som differentierar, inte priset eller övriga villkor för att vinna tillträde. Då är differentieringen horisontell. Dessutom kan sådana alternativ erbjudas helt oberoende av huvudman: de kan vara privatägda, personalkooperativ, föräldrakooperativ eller organiseras inom ramen för det offentliga skolsystemet. Horisontell differentiering innebär att det finns en uppsättning olika valalter-

nativ till vilka villkoren för tillträde är likvärdiga. I princip var det som nämnts så *Storstadsutredningen* föreställde sig det som kallades "institutionell konkurrens".

Differentieringen blir vertikal så snart konkurrensen sker på basis av olikheter i fråga om ekonomi, status, förmåga och liknande. Då begränsas tillträdet till och möjligheten att välja vissa av alternativen, andra öppnas pga att de t ex är lågprisalternativ. Vertikal differentiering uppstår när tillträdet till något av valalternativen är reglerat.

Det är självklart att det är den horisontella differentieringen som torgförs i den politiska propagandan för privatisering och individuell valfrihet, medan motståndarna mot privatisering lika visst tar sin utgångspunkt i den vertikala. Som kommer att framgå i det följande är privatisering i mycket hög grad de redan starkas politiska fråga eftersom den de facto medför ett stort inslag av vertikal differentiering till i synnerhet de ekonomiskt gynnades fördel. Men eftersom styrka inte enbart är pengar finns det för det första en hel del mer att säga om privatisering än detta. För det andra har den s k valfrihetsrevolutionen inneburit att privata alternativ till offentlig service subventionerats generöst med skattemedel, varför tendenserna till vertikal differentiering motverkats ekonomiskt.

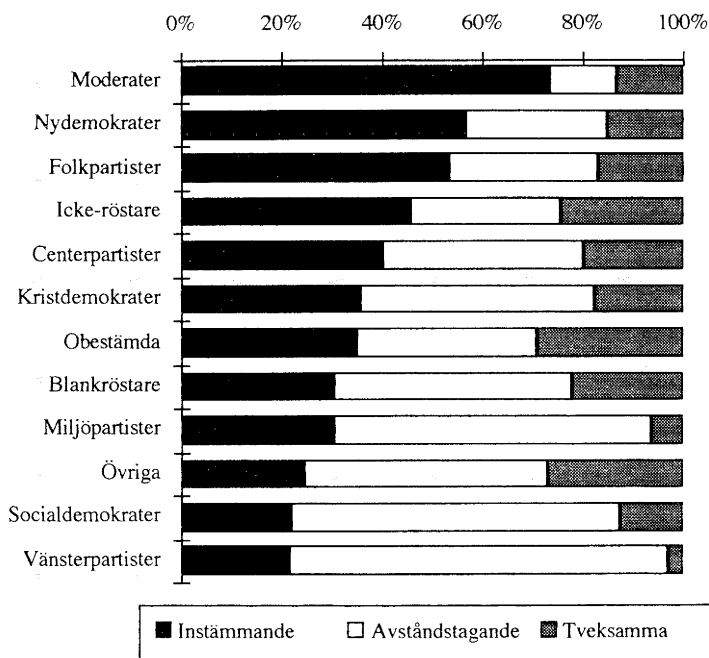
Som framgick tidigare var det 40 % av de svarande i Helsingborgsundersökningen som instämde starkt eller svagt i att privatisering ökar valfriheten. Man får mot den bakgrunden förmoda att en valfrihetsbefrämjande politik har ett ganska brett stöd, även bland personer som har intresse av en politik som motverkar social segregation.

Vilka vill ha privatiserad valfrihet?

Inställningen till privatisering är en partipolitiskt skiljande fråga, vilket avspeglas i de olika partisympatisörernas syn på privatisering. Helsingborgsundersökningens svarspopulation utgörs till drygt 20 % av moderater men när det gäller privatisering är

nästan 54 % av dem som instämmer helt och hållet i att privatisering ökar effektiviteten, 50 % av dem som instämmer helt och hållet i att valfriheten ökar och drygt 62 % av dem som helt och hållet instämmer i att privatisering ökar kvaliteten moderater. Övriga partisympatisörers andelar helt och hållet instämmande är i allmänhet inte mer än 5 % i någon av de tre frågorna (med undantag av socialdemokratiska partisympatisörer där 11-12 % instämmer helt och hållet i samtliga tre avseenden och nydemokrater bland vilka en ungefär lika stor andel helt och hållet instämmer). Av svaren på dessa frågor framgår alltså klart och tydligt att privatisering främst är en angelägenhet för moderater, samtidigt som de visar att själva valfrihetsfrågan är bredare förankrad än privatisering. Det ska dock sägas att långt ifrån alla moderater är positiva till privatisering: 17 % av dem tar delvis eller helt och hållet avstånd från att privatisering ökar effektiviteten; drygt en fjärdedel av dem tar starkt eller svagt avstånd från dess förmodat kvalitetshöjande inverkan; andelen moderater som tar delvis eller helt och hållet avstånd från att privatiseringen ökar valfriheten är emellertid ganska liten, endast 13 %. Motståndet mot privatisering finner vi på motsvarande sätt främst hos socialdemokraternas och vänsterpartiets sympatisörer. I nedanstående diagram återges olika partisympatisörers, blankröstares, icke-röstares och obestämdas inställning till att privatisering ökar valfriheten.

Diagram 5.2: Inställning till att privatisering ökar valfriheten bland olika partisympatisörer

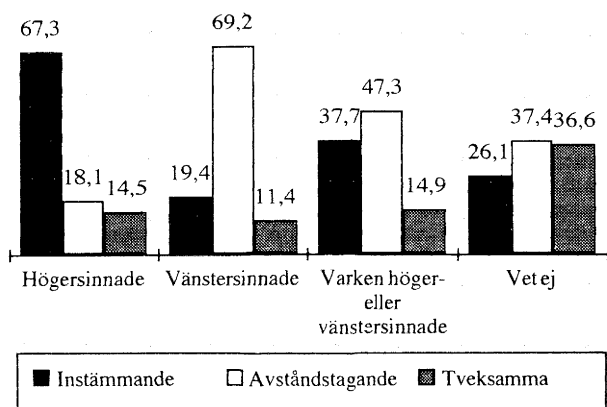
Som tydligt framgår är uppfattningen att privatisering ökar valfriheten klart borgerligt förankrad och denna partipolitiska inverkan slår naturligtvis igenom i alla andra frågor som redovisas i det följande. Notera dock att en femtedel av såväl socialdemokraternas som vänsterpartiets sympatisörer anser att privatisering ökar valfriheten och att en fjärdedel av miljöpartiets sympatisörer också har den uppfattningen.

Det är emellertid fullt möjligt att instämma i påståendena om privatiseringens positiva konsekvenser för effektivitet, kvalitet och valfrihet utan att fördensskull göra en positiv värdering av företeelsen. Man kan t ex instämma helt och hållet i att privatisering ökar valfriheten men samtidigt förmoda att denna valfrihet blir ojämnt

fördelad och av det skälet vara motståndare till privatisering. Med ledning av de frågor vi ställde är det svårt att bedöma om respektive öndenterna har sådana differentierade och analytiska uppfattningar. Jag förmodar dock att så inte är fallet i någon högre utsträckning, utan antar att de som anser att privatisering ökar kvaliteten, effektiviteten och valfriheten också värderar privatisering positivt. En indikation på detta är naturligtvis att privatisering främst attraherar moderater, det parti som är mest positivt till privatisering, och mest repellerar socialdemokrater och vänsterpartister.

Inställningen till privatisering bestäms också i mycket hög grad av ideologiska skillnader. I enkätundersökningen bad vi de svarande att definiera sig själva med utgångspunkt från höger-vänsterskalan och detta visade sig naturligtvis vara en starkt differentierande faktor, vilket framgår av diagrammet nedan:

Diagram 5.3: Inställning till att privatisering ökar valfriheten efter ideologisk självdefinition (% inom respektive kategori)

Bland dem som faktiskt placerar sig på höger-vänsterskalans ytterpunkter (drygt hälften av populationen) är som synes skillnaderna i inställning till privatiserad valfrihet starkast. Detta visar att privatiserad valfrihet är en fråga som låter sig placeras i höger-vän-

sterdimensionen, vilket långt ifrån är fallet med alla politiska frågor.

Överensstämmelsen mellan ideologisk självdefinition och partisympati är stor i betydelsen att moderata partisympatisörer består av störst andel högersinnade (ca 80 %) och vänsterpartisterna av störst andel vänstersinnade (nästan 100 %). Övriga grupper av partisympatisörer utgörs av mer eller mindre spännande blandningar. De grupper av partisympatisörer som har störst andel varken-höger-eller-vänstersinnade i sina led är centerpartister (drygt 60 %), miljöpartister (ca 60 %) och folkpartister (drygt 50 %).

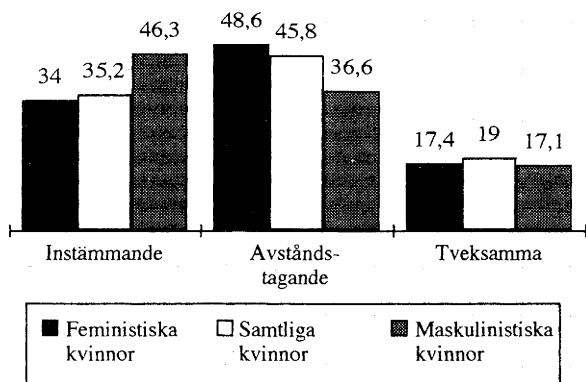
När det gäller ålder så har de yngsta en markant mer positiv inställning till privatisering. Detta kan illustreras med svaren på frågan om privatiseringens inverkan på servicekvaliteten, där alltså drygt 27 % av alla svarande instämmer helt och hållet eller delvis i att privatisering ökar kvaliteten. Bland de allra äldsta – födda 1914-18 – är andelen densamma, men bland de allra yngsta – födda 1969-73 – är andelen över 41 %.

Inställningen till privatisering struktureras också av kön. Medan det i svarspopulationen i sin helhet är drygt 51 % kvinnor, är det övervikt av män som helt och hållet instämmer i att privatisering ökar effektivitet, kvalitet och valfrihet. Skillnaderna är inte så stora när det gäller kvalitet och valfrihet som i fråga om effektivitet där endast knappt 38 % av dem som instämmer helt och hållet är kvinnor. Privatisering förefaller således attrahera män i högre grad än kvinnor. Men alla män attraheras inte av privatisering. En indikation på vilka män och kvinnor som är positiva till privatisering får vi om vi delar in dem efter inställning till kvinnors inflytande i politiken.

I de två följande diagrammen uppträder tre kategorier kvinnor och män: samtliga kvinnor och män; feministiska kvinnor och män, betecknade så därför att de svarat ja på frågan: *Anser du att kvinnor bör ha ett betydligt större inflytande i politiken?*; samt maskulinistiska kvinnor och män, vilka svarat nej på ovan nämnda fråga.

Samma könsstrukturerade mönster som återgavs ovan reproduceras i de olika kvinnokategorierna. Skillnaden är att andelarna är olika: minst andelar instämmande och störst andelar avståndstagande är det i fråga om inställningen till att privatisering ökar kvaliteten och vice versa när det gäller valfriheten.

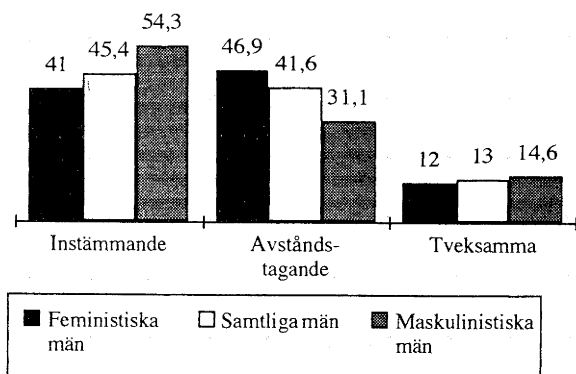
Diagram 5.4: Inställning bland kvinnor till att privatisering ökar valfriheten (% inom respektive kategori)

Drygt 35 % av kvinnorna instämmer helt och hållet eller delvis i att privatisering ökar valfriheten. Bland kvinnor som anser att kvinnors inflytande bör öka i politiken är andelen litet mindre, medan den är mycket större bland kvinnor som anser att kvinnors inflytande inte bör öka i politiken. Samma mönster återskapas bland kvinnor som tar avstånd från att privatisering ökar valfriheten.

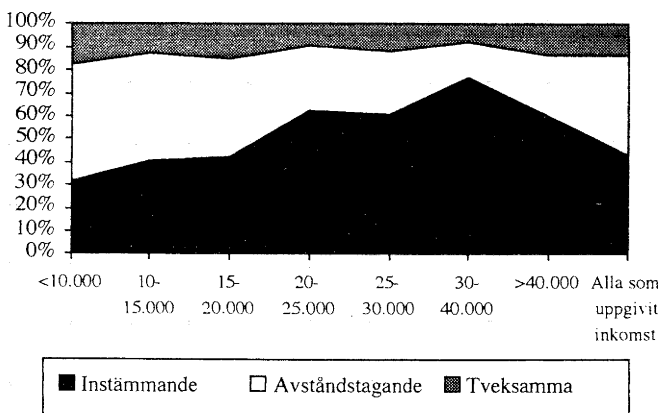
Mönstret reproduceras likaledes när det gäller männen om än på en högre nivå när det gäller instämmande och lägre i fråga om avståndstagande.

Diagram 5.5: Inställning bland män till att privatisering ökar valfriheten (% inom respektive kategori)

Privatiserad valfrihet är som nämnts i hög grad de redan gynnades politiska fråga, vilket till att börja med kan illustreras genom att de svarande delas in i inkomstgrupper:

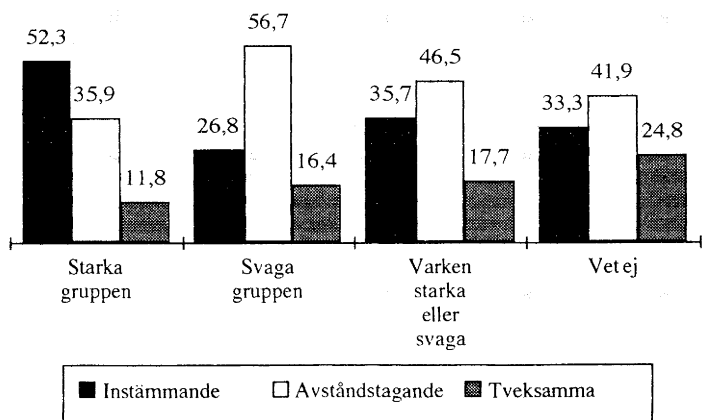
Diagram 5.6: Inställning till att privatisering ökar valfriheten efter månadsinkomst

Vi bad också respondenterna att definiera sig själva med avseende på inkomstgrupp och det visar sig då att i den grupp som definierar sig som låginkomsttagare fördelar sig attityderna till privatiserad valfrihet på ett sätt som liknar den grupp som uppger att de tjänar mindre än 10.000 kr per månad. Höginkomsttagarna liknar den grupp som tjänar 25.000 per månad och däröver, medan mellaninkomsttagarnas profil mest svarar mot dem vars inkomst är runt 20.000 per månad.

De svarande ombads också definiera sig i förhållande till den "starka" respektive "svaga" gruppen i samhället och utfallet blev då följande:

Diagram 5.7: Inställning till att privatisering ökar valfriheten efter subjektiv grupptillhörighet (% inom resp kategori)

Samma mönster – att de redan gynnade är mer positiva till privatiserad valfrihet – slår igenom i hur inställningen till privatiserad valfrihet varierar med ställningen på arbetsmarknaden i termer av SCBs socioekonomiska indelning (SCB 1989). Drygt 60 % av företagarna och de högre tjänstemännen instämmer helt och hållet eller delvis i att privatisering ökar valfriheten, vilket kan jämföras med 30 % bland arbetare. Av arbetarna är det ca 50 % som helt och

hållet eller delvis tar avstånd medan motsvarande andel bland företagare är knappt och bland högre tjänstemän drygt 25 %. Det är således personer som redan kan förmodas ha större valfrihet – åtminstone i ekonomiskt avseende och i fråga om inflytande över de nära arbetsvillkoren – som anser att den ökar genom privatisering.

Flera indikationer på detta får vi om vi studerar de arbetslösas inställning – 52,3 % av dem tar delvis eller helt och hållet avstånd från att privatisering ökar valfriheten – och inställningen bland människor med olika facktillhörighet, där andelen instämmande är följande för medlemmar i: LO 27,3 %; TCO 40,7 %; SACO 50,9 % och företagarorganisation 52,6 %. Utfallet är på sätt och vis en aspekt av de skillnader i inställning till privatiserad valfrihet som sammanhänger med ställning på arbetsmarknaden, partipolitik och ideologi. De fackliga organisationerna organiserar ju segment av anställda som skiljs åt hierarkiskt, politiskt och ideologiskt enligt, förvisso grova men dock, relativt tydliga mönster. Till detta kommer att de som står helt utanför de fackliga organisationernas inflytande är mer positiva till privatiserad valfrihet. Hela 57,2 % av de ej fackanslutna instämmer starkt eller svagt i att privatisering ökar valfriheten. Denna tendens kvarstår när man delar in de ej fackanslutna i socioekonomiska grupper. Oberoende av ställning på arbetsmarknaden har de ej fackanslutna en mer positiv inställning till att privatiseringen ökar valfriheten. Man kan här t ex jämföra gruppen LO-medlemmar, inom vilken alltså drygt 27 % instämmer helt och hållet eller delvis i att valfriheten ökar genom privatisering, med arbetare som inte är fackligt anslutna men som om de hade varit det skulle ha varit med i LO. Andelen instämmande bland dem är 53 % i gruppen ej facklärd och 57 % bland de facklärd arbetarna.

Det är emellertid inte endast den egna ställningen på arbetsmarknaden som har betydelse för inställningen till privatiserad valfrihet, utan också personens bakgrund. För 1.300 av de totalt 1.346 i svarspopulationen finns uppgift om faderns yrke, vilket är ett om än otillräckligt så dock någorlunda tillförlitligt mått på bakgrun-

den. Av dessa 1.300 har 43,6% arbetarbakgrund, medan 40,9% har annan bakgrund och 15,5 % har oklassificerbar bakgrund med utgångspunkt från SCBs socioekonomiska indelning. I tabellen nedan illustreras bakgrundens betydelse för inställningen till att privatisering ökar valfriheten:

Tabell 5.1: Inställning till att privatisering ökar valfriheten efter egen ställning på arbetsmarknaden och social bakgrund (% inom respektive kategori)

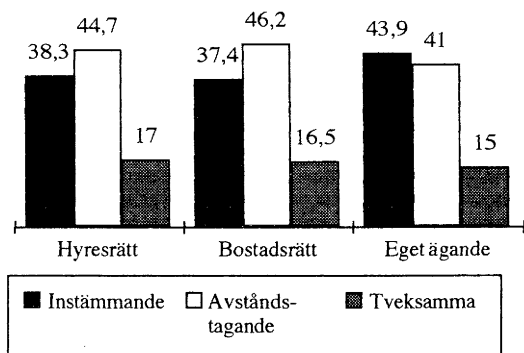
	<i>Instämmande</i>	<i>Avståndstagande</i>	<i>Tveksamma</i>
Samtliga	40,2	43,6	16,1
Personer med arbetarbakgrund	33,0	50,6	16,4
Arbetare	31,3	51,8	16,8
Arbetare med arbetarbakgrund	30,1	53,4	16,4
Arb. m högre tj.m.- och föret.bakgr.	50,0	15,0	35,0
Personer som inte har arbetarbakgrund	48,1	36,3	15,6
Högre tjänstemän och företagare med högre tj.manna- och företagarbakgrund	57,8	22,2	20,0
Högre tj.m. och föret. med arb.bakgr	55,2	41,4	3,4

Mönstret att de redan gynnade är mer positiva till privatiserad valfrihet slår också igenom när man tittar på attityderna inom olika utbildningskategorier. Inom kategorin med högre utbildning är man något mer positiv till privatiseringens inverkan på valfriheten – och mindre negativ. Dessutom är de som uppger sig vara studerande mer positiva till privatiserad valfrihet (51,3 % instämmer starkt eller svagt), vilket naturligtvis delvis kan förklaras av att studerande i allmänhet är unga och dessa är, som visats, mer positiva till privatisering. Kategorin universitetsutbildade avviker emellertid något från detta mönster, vilket möjligen kan förklaras av att det inom den offentliga sektorn finns en rad yrkeskategorier som uppgraderades utbildningsmässigt under 1960- och 70-talen – t ex barnomsorgspersonal, lärare och sjuksköterskor – och som förlorar på privatiseringspolitiken. Detta bekräftas för övrigt av att svarspopulationens offentliganställda är mer avståndstagande, 52,8 %

av dem tar helt och hållet eller delvis avstånd från att privatisering ökar valfriheten, vilket kan jämföras med privatanställda där motsvarande andel är 39,2 % och företagare där andelen är 13,0 %.

Slutligen slår samma mönster igenom också när det gäller boendeform, vilket framgår av diagrammet nedan.

Diagram 5.8: Inställningen till att privatisering ökar valfriheten efter boendeform (%)

Inom den kategori där man själv äger sin bostad är man mer positiv till att privatisering ökar valfriheten, medan det omvända gäller i kategorin hyresrättsboende.

Sammantaget ger helsingborgsenkätens data stöd för slutsatsen att de som redan har större valfrihet – i betydelsen större frihet på marknaden och åtminstone hypotetiskt större ekonomiskt inflytande över sin livssituation – värderar privatiseringens bidrag till valfriheten mer positivt än andra. Det finns således ett slags konsistens mellan inslag i livssituationen och inställningen till privatiserad valfrihet. Sannolikheten för att man ska ha en positiv inställning till att privatisering ökar valfriheten är större om man är ung, är man, är moderat, har arbete, har hög ställning på arbetsmarknaden, är privatanställd, har hög utbildning och bor i villa.

Valfrihet som självkonstruktion

När vi betraktar valfrihetsrevolutionen som samhällskonstruktion blir den som visats i hög grad ett socialt nollsummespel. Den låter sig lätt definieras i termer av det industriella samhällets klass- och skiktuppdelningar. Den låter sig vidare smidigt placeras in i det industriella klassamhällets politiska höger-vänsterdimension. Som samhällskonstruerande fråga kan man förvänta sig att valfrihetsrevolutionen får ett begränsat politiskt stöd eftersom den i just detta avseende inte överskrider klass- och skiktgränser.

Valforskare som försökt mäta sambandet mellan höger-vänsterposition och inställningen till olika frågor har funnit att sambandet främst gör sig gällande i inställningen till jämlikhet och minst i inställningen till frihet (se t ex Åberg 1991). Om detta är sant skulle ovan återgivna resultat tyda på att frågan om privatiserad valfrihet är överbestämd av jämlikhetsfrågan. Kanske är det så att när valfrihetsfrågan lösgörs från denna överbestämning, och framstår som en frihetsfråga, kan den bli ett politiskt budskap som överskrider jämlikhetsfrågans sociala bestämningar? Den politiska situationen skulle säkerligen vara betydligt lättare att begripa om valfrihetsrevolutionen vore en renodlat ideologisk fråga, en överklasspolitik som helt enkelt ställdes mot en tidigare underklasspolitik. Så enkelt är det inte. För det första föregicks den moderata valfrihetsrevolutionen som nämnts av ett socialdemokratiskt valfrihetsarbete som i likhet med valfrihetsrevolutionen försökte ändra relationen mellan staten och medborgarna. Viktiga skillnader finns naturligtvis: socialdemokraterna föreställde sig ett slags socialiserad valfrihet, moderaterna en privatiserad. Grundtanken att medborgarna skulle transformeras till kunder och servicen bjudas ut på ett slags marknad var emellertid densamma och därmed kom serviceutbudet att förflyttas från den politiska till den ekonomiska sfären.

För det andra utformades den moderata valfrihetsrevolutionen som en klass- och skiktöverskridande politik. Politiska teoretiker har hävdat att ett sätt att göra det är via ett slags folkliga appeller,

folkhemmet är ett exempel på en sådan (Fryklund & Peterson 1987). I valfrihetsrevolutionen finns förvisso konnotationer till folkliga temata, t ex byråkratiförakt men poängen är nog att *dess budskap är klass- och skiktöverskridande utan att ha en specifikt folklig appell*. Den överskrider i stället klasser och skikt genom att den är alltigenom *individualistisk*. Valfrihetsrevolutionen är en politik som anropar individen som subjekt, för att använda en formulering av Althusser tagen ur sitt sammanhang. Den hänvisar inte till någon överindividuell kategori (nationen, folkhemmet etc), hämtar inte stöd ur något överindividuellt eller moraliskt ansvarstagande, utan sätter sin lit till marknaden, dess osynliga hand och individuella aktörer. Valfrihetsrevolutionen handlar om privatiserad valfrihet och proklamerar rätten att välja sådant som tidigare varit monopoliserat. Valfrihetsrevolutionen vänder sig till individen i den "lilla" världen. Ökningen av utrymmet för privatiserad valfrihet kan emellertid få som avsedd eller icke avsedd konsekvens att samhället förändras enligt det sociala nollsummespelets förutsägbara krafter.

Valfrihetsrevolutionen skapade emellertid också ett ekonomiskt stödssystem så att individer som saknar ekonomiska förutsättningar att välja ur det alltmer differentierade utbudet också kan uppträda som subjekt eller, rättare, som aktörer på servicemarknaden. Således kan valfrihetsrevolutionen just därför attrahera andra än redan gynnade individer.

Dess konstruktörer var naturligtvis medvetna om att politisk framgång följer av breda budskap som är klass- och skiktöverskridande. Detta förklarar varför valfrihetsrevolutionen iscensattes med hjälp av generösa statliga subventioner till privata servicealternativ. Därmed uppstår en motsägelse mellan valfrihetsrevolutionens ideologiska stödtrupper (i princip de redan gynnade, om generaliseringen tillåts) och dess praktiska stödtrupper (mindre gynnade som ser effektiv valfrihet som ett medel att förbättra sin livssituation). Mot den bakgrunden kan man säga att valfrihetsopinionen är sammansatt av i synnerhet två motiv: ett ideologiskt och ett praktiskt. Det ideologiska motivet i opinionen förbinder valfrihet med

(ny)liberalism, medan det praktiska har att göra med ökningen av individuellt handlingsutrymme i syfte att skapa ett bättre vardagsliv.

En del menar att privatisering, minskning av den offentliga sektorn och skattesänkingspolitik är ett uttryck för "eliternas" uppror mot välfärdsstaten. Lasch formulerar detta tema så här:

"I skrämmande omfattning har de privilegierade klasserna, ..., gjort sig oberoende både av de sönderfallande industristäderna och av offentliga tjänster i allmänhet. De sätter sina barn i privatskolor, ansluter sig till företagets sjukförsäkring och lejer privata säkerhetsvakter till skydd mot det tilltagande våldet. De har alltså avlägsnat sig från samhället. De har inte lust att betala för offentliga tjänster som de inte längre utnyttjar..." (1995: 40)

Välfärdsstaten håller enligt detta synsätt på att bli den fattiges fallskärm och detta försöker den nuvarande socialdemokratiska regeringen, åtminstone enligt den själv, undvika genom att bibehålla den generella välfärdspolitik. Om valfrihetsrevolutionen ska bli något annat än en mekanism för skapandet av en differentierad välfärdspolitik och vinna stöd från en liten välbärgad elitgrupp i samhället, måste den alltså ha en karaktär som framför allt ger den ett bredare stöd. Valfrihetsrevolutionen försökte mot denna bakgrund på en och samma gång mobilisera väljargrupper som inte vill betala för en socialiserad valfrihet de inte behöver och väljare som länkar in privatiserad valfrihet i en självkonstruerande handlingsstrategi.

Valfrihetsrevolutionens självkonstruktiva drag avspeglar det individualiserade moderna samhället. Man kan därför anta att ju mer socialt lösgjord individen är, desto mer måste hon konstruera sig själv. I ett sådant perspektiv – som gör gällande att individen är lös och ledig, flyktig och rörlig – är det lätt att föreställa sig privatiserad valfrihet som medel i individers självkonstruktion och därmed också förklara det starka politiska stöd som privatiserad valfrihet tycks ha. Å andra sidan kan man också tänka sig att ju mer inbäddad en individ är i en social miljö som hon ogillar, desto mer intressant kan privatiserad valfrihet framstå eftersom den erbjuder

ett medel att komma bort från den sociala miljön i fråga.

Den politik som ville öka valfriheten genom privatisering hade ett ganska brett politiskt stöd av skälet att politiken kan ges olika mening. I det följande ska jag därför diskutera några av de innebörder som den privatiserade valfriheten som självkonstruktionsstrategi kan ha.

Social blandning, exit och voice

Den moderna samhällsutvecklingen innebär ett framsteg för sociala blandningar, det ligger i själva dess natur. Om vi för ett ögonblick tänker på utvecklingen från en i hög grad självförsörjande släktskapsenhet eller månggenerationsfamilj i tidiga förmoderna samhällen, till dagens intimfamilj eller rentav individ som är fullkomligt beroende av andras tjänster förmedlade via marknaden, det politiska systemet och släkt- och vänskapssystemet, så får vi också en uppfattning om alla de sociala möten och interaktioner som krävs för att få det moderna vardagslivet att fungera. Den moderna individens livssituation är ett fascinerande samordningsföretag.

Vardagen upprätthålls genom en rad sociala interaktioner av mycket varierande slag. Även om det naturligtvis är olika kvaliteter i dessa interaktioner, och många av dem bäst beskrivs som reserverade (Simmel 1981) eller med begreppet *civil inattention* (Goffman 1966), är trots allt varje individ mittpunkt i ett omfattande och fascinerande nät av sociala relationer och möten. Dessa måste samordnas vardagligen. Det vardagliga relationsarbetet innebär att det uppstår en rad sociala blandningar.

Det moderna samhällets sociala blandningar är i allmänhet inte en följd av överlagda val, utan de uppstår som en icke avsedd konsekvens av andra val, vilka i sin tur väsentligen dikteras av den högt utvecklade differentieringen i det moderna samhället (den "organiska solidariteten" med Durkheims begrepp). När jag t ex inhandlar mitt rödvin på Systembolaget hamnar jag i en fascinerande mötesplats för individer ur samhällets alla klasser och skikt, men mitt syfte var inte att bli del av denna sociala blandning utan att

skaffa vin. Däremot finns mer eller mindre starka politiska jämlikhetsambitioner som bl a tar sig uttryck i ett medvetet arbete för social blandning, t ex socialt blandade skolklasser i den obligatoriska skolan och förbättring av arbetarungdomars inträdesmöjligheter till universiteten. Eftersom sådant jämlikhetsarbete varit föga framgångsrikt är dock på det hela taget social blandning en icke avsedd konsekvens av annat handlande.

Den sociala homogeniseringen är emellertid en konsekvens av såväl överlagda val som icke avsedda konsekvenser av andra val. Om jag t ex väljer att bo i villa är sannolikheten stor att jag hamnar i en annan social miljö än om jag väljer att bo i lägenhet. Pengarna är naturligtvis här sociala vattendelare, som nämnts tidigare. Möjligheten finns att köpa en social miljö, vilken många utnyttjar i vårt samhälle. På arbetsplatserna konstrueras också socialt homogena grupper som är informella speglingar av den officiella hierarkin. I umgänget på fritiden är också socialt homogeniserande krafter i verksamhet, vilka ofta selekterar med hänvisning till livsstil och livssituation. Därmed uppstår ett samhälle som abstrakt kan beskrivas som sammansatt av *å ena sidan relativt socialt homogena bo-, arbets- och umgängesplatser och å andra sidan socialt heterogena mötesplatser* för konsumtion, service och utbyte av tjänster.

Utbudet av offentliga tjänster i Sverige har varit knutet till boplatserna, t ex var det tidigare reglerat var man fick gå i skola om man bodde på en viss plats. Rektorsområdena konstituerades alltså av ett visst geografiskt elevupptagningsområde. Då kunde skolans sociala segregation nästan helt och hållet synliggöras med hänvisning till boendesegregationen och den geografiska närhetsprincipen (se t ex Arnman & Jönsson 1983). Samma närhetsprincip var också tidigare förhärskande inom en rad andra offentliga serviceområden: barnomsorg, social omsorg, sjukvård. I princip tog alltså den sociala homogeniseringen vägen via boplatserna. Genom att välja bostad fick man på köpet en viss kvalitet på den offentliga servicen (detta betyder inte att den utbudna servicen var varierande, utan att variationen uppstod pga karaktären hos den grupp som efterfrågade den).

I det valfrihetsarbete som inleddes av de socialdemokratiska 80-talsregeringarna och följdes upp och skärptes inom ramen för den nyliberala valfrihetsrevolutionen, kom både den geografiska närhetsprincipen och de offentliga tjänstemonopolen att luckras upp. Bakom denna utveckling ligger en mängd olika tendenser — t ex övergången från myndighets- till servicekultur, administrativa och organisationsteoretiska trender innefattande ekonomistyrning och decentralisering, åtstramningar och besparingar inom offentlig sektor, "förnyarideologi" inom socialdemokratien och nyliberal ideologi — som jag inte ska ta upp ytterligare. Allmänt kan man dock säga att valfrihetsrevolutionen har sin grund i en megatrend som innebär att politik ersätts av ekonomi, vilket får bestämda konsekvenser för sättet som individer kan utöva inflytande.

En aktör på en marknad, en medborgare i en stat eller en medlem i en organisation kan artikulera sitt intresse antingen genom att försöka ändra praxis eller genom att fly. Hirschman (1981) har jämfört dessa två metoder att uttrycka sitt intresse. Jämförelsen har som förutsättning att en organisations prestationskvalitet sjunkit och att medlemmarna reagerar på förändringen enligt det förra (voice) eller senare (exit) sättet. Exit kan enkelt översättas med utträde, medan voice är betydligt mer komplicerat men refererar till alla de försök att utöva inflytande som inte är att betrakta som utträde.

Hirschman intresserar sig för exit och voice som återställningsmekanismer. Han tänker sig att ett företag eller en organisation kan få information från missnöjda kunder eller medlemmar genom antingen exit (t ex att kunder slutar köpa en vara, slutar rösta på ett parti eller begär utträde ur en organisation) eller voice (t ex påtalar felaktigheter hos en vara, försöker påverka ett partis politik genom arbete inom partiet). Han diskuterar vidare konsekvenser av att olika kunder/medlemmar reagerar med exit respektive voice på en och samma försämring, vilka det är som använder det ena respektive andra alternativet, vilken sammansättning av exit och voice som är gynnsam respektive ogynnsam för en organisation. Han frågar sig också hur exit och voice är relaterade och finner då att exit kan

vara en sista utväg sedan voice prövats, att de kan utgöra alternativ, att närvaron av exitmöjligheten kan hålla tillbaka utvecklingen av voicekonsten och att exit kan försvaga voice genom att de som är bäst lämpade för voice också begär sitt utträde först. Vad Hirschman således intresserar sig för är en organisations återhämtning på kort sikt och i det enskilda fallet, till skillnad från återhämtning på aggregerad nivå – t ex det som Schumpeter (1978) kallade kreativ destruktion som ju innebär att vissa enskilda företag inte återhämtar sig utan likvideras, vilket enligt honom möjliggör systemets överlevnad på längre sikt.

En aspekt som har stor betydelse i sammanhanget är förekomsten av lojalitet bland kunder eller medlemmar. Lojaliteten påverkar både deras benägenhet att reagera på försämringar och deras val mellan exit och voice. En annan faktor som påverkar är det självbedrägeri som bl a fångas med begreppet kognitiv dissonans (Festinger 1957) och som i detta fall innebär att en individ som investerat i sitt köp eller medlemskap, i vissa fall kan hålla tillbaka medvetenheten om att köpet eller medlemskapet varit dåligt.

Hirschman finner också att exit och voice speglar skillnader mellan ekonomi – där exit, rösta med fötterna som det ibland kallas, är mer framträdande – och politik, där voice står i centrum. Ekonomin (marknadsekonomin, borde man tillägga) vilar helt enkelt på exit, säger han och fortsätter:

”Det hela är mycket enkelt – antingen undandrar man sitt stöd eller också gör man det inte. Det är opersonligt – varje direkt konfrontation mellan kund och företag med de oförutsägbara element som ingår undviks och organisationens framgång eller bristande prestationsförmåga framgår av statistiken. Det är indirekt – varje återhämtning hos ett företag som är på nedåtgående kommer som en vänlig gest av den ’osynliga handen’, som en oavsiktlig biprodukt av kundens beslut att byta. I alla dessa avseenden är voice precis det motsatta till exit. Det är ett mycket vagare begrepp eftersom det kan graderas utefter hela skalan från svagt knot till våldsam protest. Det kräver att man uttrycker sina kritiska åsikter snarare än att man avlägger en privat hemlig röst i snabbköpets anonymitet och slutligen är den direkt och rättfram snarare än indirekt. Voice är den fun-

damentala politiska handlingen.” (Hirschman 1972: 27 f ändrad översättning)

Mot denna bakgrund kan sägas att valfrihetsrevolutionen i mycket hög grad handlar om att skapa möjligheter för en exitstrategi i den offentliga servicen (jfr Forsberg 1993 som just diskuterar valfrihetsbegreppet med utgångspunkt i exit/voice). Eftersom serviceutbudet tidigare varit monopoliserat måste utbudet differentieras, alternativ måste skapas.

Självva meningen med att skapa privata alternativ till offentlig service är just att differentiera serviceutbudet och därmed har grunden också lagts för segregation. Ett differentierat utbud är inte i sig detsamma som segregation, utan det är efterfrågans differentiering som kan få segregationseffekter. Man kan alltså säga att den aggregerade konsekvensen av individuell valfrihet ofta blir segregation. Men all segregation är inte socialt oacceptabel – att t ex barn med musikintresse och -begåvning samlas i musikskolor och andra med hockeyintresse och -begåvning samlas i hockeyskolor är inte oacceptabelt så länge tillträdet till sådana skolor är någorlunda rättvist, dvs så länge de som har musik- eller hockeyintresse/begåvning kan söka sig dit och inte hindras av förhållanden som inte har med musik eller hockey att göra.

Det är emellertid mycket svårt att tala om social segregation i liknande termer, det är helt enkelt svårt att finna argument som får det att framstå som rättvist att t ex barn får sämre skolgång därför att deras föräldrar inte har råd att betala bättre eller saknar andra förutsättningar att söka sig till reellt existerande alternativ. Här ska jag absolut inte försöka finna sådana argument, snarare ska jag försöka begripa vad det är i den sociala segregationen som är så tilltalande att till och med rättviseargument kan sidoordnas. Och då kommer jag inte att försöka begripa segregationen i ekonomiska eller effektivitetstermer, utan i sociala termer. Vilka är, kort sagt, de sociala fördelarna med social segregation?

Utestängning, flykt, distinktion

Dagens situation är att medborgarna blivit kunder som kan välja offentliga och privata servicetjänster. I praktiken inskränks självklart denna valfrihet på en rad olika sätt. Valfrihet är alltid en sak i teorin och en annan sak i praktiken eller, annorlunda uttryckt, en sak som rättighet och en annan som reell möjlighet. Exitstrategin som politiskt program kommer förr eller senare in under rättvisesfärens inflytande. Frågan blir då: Hur tillförsäkra alla exitmöjlighet eller valfrihet? Som framgått tidigare har det här funnits två olika koncept: det ena kallat institutionell konkurrens inom ramen för ett offentligt serviceutbud; det andra innebärande att privata alternativ till offentlig service subventioneras ekonomiskt av stat och kommun. Valfrihetsrevolutionen innebar att det andra konceptet kom att tillämpas och fick därmed en individualistisk slagsida: inom ramen för ett konkurrenssystem utövar individer alltid sin valfrihet med ett inskränkt om ens något kollektivt ansvarstagande. Exit har en tendens att osynliggöra moraliska aspekter på det egna handlandet. När A tar sitt barn ur den dåliga skolan B, bryr han sig inte om konsekvenserna för skolan (liksom han inte bryr sig särskilt mycket om konsekvenserna för affären som förlorar honom som kund). Valfrihetsrevolutionen tillhandahåller alltså en flyktmekanism som bl a ger möjlighet att undkomma de andra men också en distinktionsmekanism som – givet vissa förutsättningar – ger möjlighet för individen att komma till de andra man själv önskar. På individnivå är det svårt att ha några invändningar mot detta: denna sorts valfrihet vill nog var och en av oss ha, vi ser den rentav som en mänsklig rättighet. Den är en viktig förutsättning för självkonstruktion men har en tendens att få bedrägliga konsekvenser för samhällskonstruktionen.

Som framgått av data från Helsingborgsundersökningen är valfrihet ett tilltalande politiskt koncept som gav moderaterna ett stort stöd i valet 1991. Valfrihetsrevolutionen kom, som visats, att tilltala de redan gynnade – moderaternas traditionella väljargrupp. Men den förra borgerliga regeringen skulle förmodligen inte ha fått

det starka stöd den fick 1991 om inte också andra än de redan gynnade hade tilltalats av parollerna om privatisering och valfrihet. Det framgår också av Helsingborgsundersökningen att även bland de grupper som på olika sätt är missgynnade – gamla, kvinnor, personer med låg ställning på arbetsmarknaden och med kort utbildning och personer som bor i lägenhet – finns en andel som är positiv till privatisering, i synnerhet till dess förmodat positiva konsekvenser för valfriheten. Denna grupp som "objektivt" sett är missgynnad men som "subjektivt" ger stöd åt en politik som till övervägande del annars stöds av gynnade, är intressant när det gäller att begripa hur ett ganska slentrianmässigt borgerligt valfrihetstema kunde förvandlas till en valfrihetsrevolution.

En valfrihetspolitik kan utvecklas både så att den befäster de redan gynnades positioner respektive så att den skapar möjligheter för icke-gynnade att välja, utan att för den skull ha en uttalad eller åsyftad jämlikhetsambition. Den förra politiken är en proklamerad individuell valfrihet rätt och slätt, medan den senare är en t ex statligt subventionerad valfrihetspolitik som ökar möjligheterna att välja. Det fanns ett sådant subventionsinslag i valfrihetsrevolutionen och i det följande ska jag visa att den både svarade mot en önskan hos vissa att befästa uppnådda positioner och mot en önskan hos andra att förbättra sin position. Valfrihetsrevolutionen gav kort sagt medel åt olika individuella handlingsstrategier vad gäller offentlig och privat service och i det följande ska jag spekulera över tre sådana handlingsstrategier. Den första kan kallas en utestängningsstrategi, den andra en flyktstrategi, medan den tredje är en distinktionsstrategi.

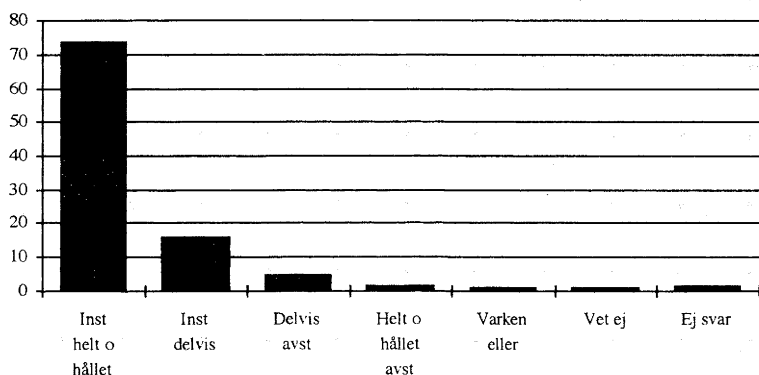
Privatiserad valfrihet som utestängningsmekanism

Den individuella valfriheten kan vara ett medel i en utestängningsstrategi som syftar till att bibehålla en redan gynnad position. Som framgått av Helsingborgsundersökningen är de redan gynnade en av valfrihetsrevolutionens stödtrupper. Utestängningsstrate-

gin är i mycket hög grad en överklasstrategi. En viktig drivkraft bakom utestängningsstrategin (men också bakom flyktstrategin) är ett slags social rädsla.

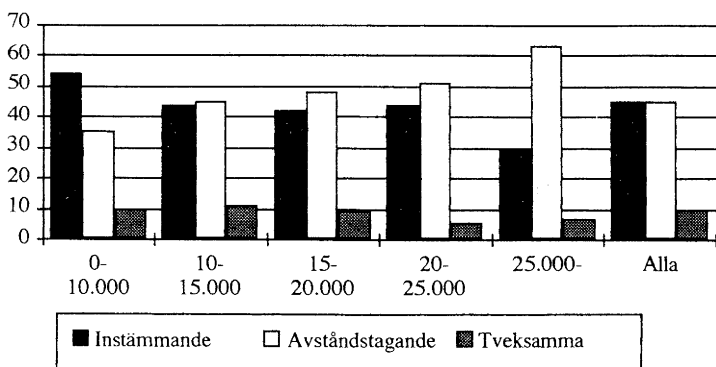
Många förefaller reagera på den nuvarande samhällssituationen med rädsla eftersom deras trygghet blir direkt eller indirekt hotad, vilket i sin tur kan förmodas leda till ett starkare stöd för en i olika avseenden hård och oförsonlig politik – t ex hårdare straff, minskade bidrag, mindre invandring, mer normer, mer sköt-dig-självoch-skit-i-andra-mentalitet. I enkätundersökningen avspeglas detta på olika sätt, t ex i inställningen till straff:

Diagram 5.9: Straffen borde skärpas för att minska brottslingarnas möjlighet att hota och skada vanligt folk (%)

En annan indikator i Helsingborgsundersökningen är attityderna till påståendet: *När man träffar en obekant person är det klokast att vara litet misstänksam*. Sådan misstänksamhet förefaller vara mer utbredd i lägre inkomstskikt:

Diagram 5.10: Misstänksamhet mot obekanta efter månadsinkomst (%)

Utfallet ovan kan naturligtvis förklaras av andra faktorerers inverkan, t ex att äldre personer som möjligen har större benägenhet att vara misstänksamma i umgänget med främmande personer har lägre inkomst. Om vi emellertid korsar misstänksamhetsfrågan med attityderna till påståendet: *Det viktigaste med att ha ett arbete är att det ger mig en fast inkomst*, som kan ses som en grov indikator på inställningen till trygghet, framgår att bland personer som anser att fast inkomst är det viktigaste med ett arbete är också misstänksamheten mot obekanta mer utbredd: drygt 78 % av dem som instämmer i att man bör vara litet misstänksam mot obekanta anser att fast inkomst är det viktigaste med ett arbete, medan 18 % av dem inte anser att fast inkomst är det viktigaste. Bland dem som tar avstånd från behovet av misstänksamhet är andelarna knappt 62 % respektive 37 %. Min slutsats av det ovanstående är att det finns en utbredd social rädsla i samhället. Rädslan torde dock variera beroende på livssituation och det verkar rimligt att skilja mellan två slags social rädsla: överklassens rädsla för underklassen respektive rädsla som utvecklas mellan personer eller skikt inom underklassen.

Överklassens rädsla för underklassen kan illustreras på en rad

olika sätt. I *Röda Rummet* beskriver Strindberg två överklassdamer som i syfte att idka välgörenhet kommer på besök i ett fattigt hem i Vita Bergen. Snickaren som bor där, beskriver på ett utmanande sätt familjens elände och damerna vill inte lyssna då de tycker att det blir olidligt:

"Jag försäkrar er, mina damer, att det här redan är olidligt, sade snickaren. Och det kommer en dag, då det blir än värre, men då, då komma vi ner från Vita Bergen, från Skinnarviksbergen, från Tyskbagarbergen, och vi komma med stort dån som ett vattenfall, och vi ska begära igen våra sängar. Begära? Nej, ta! och ni ska få ligga på hyvelbänkar som jag har fått, och ni ska få äta potatis så att era magar ska stå som trumskinn..." (1957: 190)

Vattenfallet som med stort dån kommer ned från berget är en skrämmande metafor för folkets massa, fullt i paritet med dagens beskrivning av de invandrantäta miljonprogrambostadsområdena som "en tickande bomb" (uttalande av Gullan Lindblad, moderat vice ordförande i riksdagens socialförsäkringsutskott, enligt referat i *Från Riksdag & Departement* nr 11/1995). Förutsättningen för att sådana metaforer skall äga retorisk kraft är att det existerar en social rädsla: vattenfallet och bomben hotar något som man har. Här kan nämnas att Göran Palm (1972) beskriver hur sådan rädsla bl a tagit sig uttryck i fördomar mot arbetande människor. En aspekt av sådan rädsla kan också vara den som Helldén har diskuterat i termer av ett slags "fruktan för massan, en rädsla för nivellering" och bl a tillskrivit John Stuart Mills "aristokratiska individualism" (1994: 77) och sett den som ett skäl till social arrogans. Men sådan arrogans förekommer säkert i alla socialt skiktade samhällen, utan att den alltid går hand i hand med fruktan för massan. Politisk betydelse får nog den sortens social rädsla först i bestämda sociala situationer.

Överklassens rädsla för underklassen är det slags sociala rädsla som ligger bakom vad som tidigare kallades politisk stress. Den situation som framkallar politisk stress är att det existerar sociala skillnader som upplevs som illegitima eller orättvisa och att det samtidigt finns rimliga politiska uttrycksmedel för dem som

önskar uppnå rättvisa, vilka får dem som drar nytta av den att känna att den håller på att gå förlorad.

"I Europa och hela Västvärlden råder 'fästningsandan'", säger den spanske filosofen Argullol, vilket innebär att de rikaste länderna drar sig undan "för att försvara sitt välstånd" (Argullol & Trías 1993: 18). På motsvarande sätt kan det europeiska unionsprojektet beskrivas som det europeiska fortet (se t ex Mitchell & Russell 1994) som både låser in det materiella välståndet och stänger ute icke-europeiska hot mot det:

"Det är tydligt att den verkliga gränsen idag är den som skiljer den lyckliga världen från den andra, den mörka och ohyggliga världen, som är förvisad till att stå utanför, i kylan så att säga. ... Men ibland finns den mörka världen på den egna kontinenten, i det egna landet, i den egna staden, och då representerar den ett hot mot den förmenta lyckan. Därför är den lyckliga världen i grund och botten en avskärmad värld." "I stora drag är den där lyckliga världen en värld instängd i sin egen fästning och ohyggligt rädd för mörkret utanför, för hotet. Och hotet finns på många fronter, i Afrika, Asien och Latinamerika, hotet från de fattiga. Men givetvis finns det även i det omedelbara grannskapet, i samhällets utkanter." (Argullol & Trías 1993: 31 respektive 32)

Utestängningsstrategin utövas genom olika former av utestängning av de andra. Detta kan ske på en rad olika sätt: med fysiskt påtagliga medel eller via förmedling av pengar och inträdeskrav. Det handlar då om "...avsiktlig ... social differentiering av tillgänglighet":

"Ett subtilt exempel är de vägbroar som byggts i vissa amerikanska förstäder. Dessa har så låg höjd att bussar inte kan passera under dem för att därigenom fysiskt garantera att den billösa underklassen inte skulle få tillträde till bostadsområdet." (Beckman 1990: 23)

I detta avseende utgör strategin en reaktion mot social blandning som sådan och är därför tendentiellt antimodern. Å andra sidan kan den också ses som ett slags skydd mot antimoderna krafter. Den muromgärdade medeltida staden skyddade fröna till en senare spi-

rande modernitet både från naturens och landsbygdens förkvävande antimodernism. Nu tycks det som om moderniteten ånyo drar sig in i fästningen, nu för att skydda sig mot de antimoderna nödvändigheter som härskar där ute.

Jag tror att rädslan och fästningsandan kan förklara det relativt starka stöd som valfrihetsrevolutionen trots allt hade i Sverige för några år sedan. Utestängningsstrategin som samhällets redan gynnade kan tillämpa med hjälp av individuell valfrihet, är helt klart färgad av rädslan och fästningsandan. Förutsättningen för detta är dock att det rör sig om en inskränkt och i synnerhet socialt strukturerad valfrihet.

Privatiserad valfrihet som flyktmekanism

Data från Helsingborgsundersökningen visar alltså å ena sidan att det främst är de redan gynnade som attraheras av privatiserad valfrihet. Det är således de som redan kan antas ha ett större mått av, åtminstone ekonomisk, valfrihet som tilltalas av privatiserad valfrihet. Å andra sidan framgår det också att det finns en annan kategori som efterfrågar en sådan politik. Denna kategori skiljer sig från privatiseringspolitikens huvudsakliga stödtrupp genom att den inte redan gynnas av de existerande ekonomiska och sociala förhållandena. Mot den bakgrunden får man förmoda att privatiseringspolitiken uppfattas på två helt olika sätt: å ena sidan kan den uppfattas som ett medel att vidmakthålla redan uppnådda sociala positioner och blir därigenom ett sätt att öka de redan gynnades sociala trygghet; å andra sidan kan privatiseringspolitiken också uppfattas som ett sätt att förändra livssituationen och som sådan knyter vissa personer bestämda förhoppningar om förändringar av de egna förhållandena till den. Detta torde i synnerhet vara fallet om den privatiserade valfriheten är ekonomiskt understödd av stat och kommun.

Privatiseringspolitikens valfrihetsaspekt kan nog ses som ett medel i en exitstrategi. Avgörande här är de meningar man lägger in i den sociala omgivningen: för det första ses valfrihet genom pri-

vatisering som ett medel att välja bort en viss social omgivning och grundvalen för sådana val är en social riskkalkyl; för det andra har man en speciell uppfattning om den sociala omgivning man önskar leva i.

Drivkraften bakom den handlingsstrategi som väljer bort en viss social omgivning kan förmodas vara den andra sortens social rädsla. Den uppstår som en följd av söndring inom underklassen, resulterande i att olika skikt inom den ställs mot varandra. Detta är alltså vad som tidigare kallades ekonomisk stress inom underklassen. Sådan finns i princip alltid i en kapitalistisk marknadsekonomi, vi kallar den normalt konkurrens, men den utvecklas till social rädsla i en situation där dels många människor har gjorts överflödiga både som lönearbetare och konsumenter och dels en långtgående politisk alienation eller rentav apati hindrar utvecklingen av samarbete inom underklassen. Situationen framkallar ett slags desperation med både rationella och irrationella inslag som ifrågasätter själva det moderna samhällets mening.

Den handlingsstrategi som gör valfriheten till en flyktmekanism syftar till att undkomma de andra, snarare än att utestänga dem. Den är ett led i försöket att uppnå, snarare än att bibehålla, en bättre position. Den blir till en handlingsstrategi för underklassens litet bättre ställda i ett samhälle som håller på att bli ett tvåtredjedelssamhälle. Den är inte tendentiellt antimodern som utestängningsstrategin, vilken tycks ifrågasätta social blandning överhuvudtaget, utan snarare modern i det att den utgör resultatet av väljande mellan olika konkreta sociala blandningars karaktär.

Utgångspunkten för denna strategi är en social riskkalkyl, vilken vägleds av strävan att undvika oönskade sociala interaktioner och influenser. Ett exempel på detta är att svenskar som bor i lägenhet i de stora miljonprogramområdena i allmänhet flyttar därifrån så snart de får råd till det, vilket invandrare som har råd till det inte alls gör i samma utsträckning. Svenskarna väljer alltså bort en viss sorts sociala influenser till förmån för andra.

Den sociala riskkalkylen ligger inbäddad i ett slags social kompetens, vilken alla förfogar över i varierande grad men vars praktiska utövande formas och begränsas av den konkreta valfriheten eller

handlingsutrymmet. Redan bakom valet att köra bil eller åka taxi i stället för att resa kollektivt – former av privatisering av resandet – kan ligga en kalkyl som inte enbart är praktisk med avseende på tid, flexibilitet och bekvämlighet, utan som också syftar till att minimera risken för oönskade sociala interaktioner.

Valfrihetsrevolutionen syftade ju till att skapa alternativ till olika offentliga tjänster, vilka i flera fall tidigare var monopoliserade. Därmed erbjöd valfrihetsrevolutionen medel åt dem som ville välja bort offentlig service därför att den ansågs socialt riskfylld. Ett dagis eller en skola med många i olika avseenden besvärliga barn och ungdomar kan naturligtvis ge upphov till att föräldrar till mindre besvärliga barn upplever frekvensen av oönskade sociala interaktioner och influenser som alltför hög. Här tror jag att valfrihetsrevolutionens andra stödtrupp avtecknar sig: de som ser valfriheten som en flyktmekanism. (Det kan tilläggas att sådan dränering av t ex dagis ofta innebär att problemen förvärras och därmed ytterligare ökar behovet av en flyktmekanism.)

Privatiserad valfrihet som distinktionsmekanism

Den negativa aspekten av exitstrategin – att man söker sig bort ifrån något – föregås således av en social riskkalkyl. Den positiva sidan utgörs av ett socialt distinktionsarbete vars bärande element är tillskriven social status. Man ser det som att omgivningen smittar och att man genom att söka sig till vissa sociala miljöer kan dra nytta av dess fördelar, trots att man i en rad avseenden kanske inte delar de livsvillkor som är utmärkande för miljöerna. Enligt Bourdieu är distinktioner särskiljande tecken som överför påtagliga klasskillnader till ett symboliskt sammanhang, vilket sedan frigörs och blir till ett självständigt kapital som kan ansamlas. Som i alla kapitalsammanhang är det differensen som är det centrala:

”Med andra ord definieras en betingelse av allt som särskiljer den från det den inte är, och särskilt från det den står i motsättning till: i skillnaden definieras och bekräftas den sociala identiteten.” (Bourdieu 1993: 300)

Med distinktionsstrategi menar jag, i detta sammanhang, ett handlande som syftar till att upprätthålla en social identitet genom bibehållande av skillnader. Just den sortens individuella valfrihet som valfrihetsrevolutionen syftade till att skapa kan länkas in i en sådan strategi – t ex ett visst särskiljande konsumtionsmönster av tjänster, såsom privata alternativ till offentliga tjänster, ett visst särskiljande boende eller bostadsområde.

Ett drag i valfrihetsrevolutionen var att i viss utsträckning ekonomiskt subventionera individuell valfrihet, som i fallet med friskolorna som generellt gavs bättre villkor än och av allt att döma dessutom inte ålades samma krav på t ex specialundervisning som kommunala skolor. Därmed behövde inte friskolorna finansiera sin verksamhet med elevavgifter och på sätt och vis öppnade därmed valfrihetsrevolutionen friskolorna för andra än dem som annars skulle ha haft råd med privat skolgång.

Vad gäller detta kan man nog säga att "de övergående effekterna kan ... vara överlägsna de stadigvarande effekterna", för att använda en formulering av Elster (1991: 306) från ett helt annat sammanhang. De övergående effekterna är en initial valfrihetsökning – valalternativen ökar i antal och alternativen är under en övergångsperiod likvärdiga – som med tiden övergår i en valfrihetsminskning för dem som stannar kvar i den kommunala skolan, eftersom den både dräneras ekonomiskt och elevmässigt. Den kommunala skolan måste t ex ta hand om en ökande andel elever med särskilda behov samtidigt som resurserna minskar till följd bl a av att ett ökande antal väljer bort den.

Bourdieu (1993) skiljer mellan olika sorters kapital, väsentligen ekonomiskt och kulturellt, och mellan olika kapitalstrukturer. En symmetrisk kapitalstruktur innebär att stora mängder ekonomiskt och kulturellt kapital är ansamlade på samma händer, medan en asymmetrisk kapitalstruktur betyder att ansamlingen av ekonomiskt kapital t ex kan vara omvänt proportionell i förhållande till det kulturella kapitalet. Bourdieu menar också att det görs rationella placeringar inom båda kapitalsfärerna.

Att göra placeringar i den kulturella kapitalsfären innebär t ex

att investera i en särskiljande livsstil. I hägnet av valfrihetsrevolutionens subventioner av friskoleval, kan t ex en arbetarfamilj placera sitt barn i en friskola som domineras av barn från överklassfamiljer och därmed komma i åtnjutande av ett distinktionserande kapital. Den sociala omgivningen tillskriver personerna en viss social status och valfrihet som distinktionsmekanism handlar i detta sammanhang om att utvälja andra som man vill influeras av. Mot bakgrund av utestängningsstrategin bildas här en motsättning eftersom när distinktionsstrategin utövas på detta sätt åstadkoms social blandning. Subventionerad valfrihet kan alltså vara medlet att ta sig in i den fästning som byggts av den privatiserade valfrihetens främsta förespråkare.

Den motsägelsefulla valfrihetsrevolutionen

I en rad avseenden har vi valfrihet. Vi kan t ex välja vilken tidning vi vill läsa m fl liknande val. Samtidigt är naturligtvis sådan valfrihet i olika avseenden inskränkt: man väljer i allmänhet mellan olika färdiga alternativ och kan nästan aldrig få exakt det man vill ha. En tidning eller något annat liknande ska tilltala många och av det skälet är valfriheten förknippad med individuellt jämkande.

Den moderata valfrihetsrevolutionen handlade om medborgarnas relationer till staten och det offentliga serviceutbudet. Det senare har som nämnts varit reglerat av statlig och kommunal monopolisering. Som medborgare har man således inte haft samma individuella valfrihet som man haft som konsument. Valfrihetsrevolutionen syftade i det perspektivet till att medborgarna skulle kunna välja mellan tjänster som tidigare var monopoliserade av stat och kommun och privata alternativ.

Situationen med monopoliserad offentlig tjänstproduktion innebär att medborgarna måste tillämpa antingen en voicestrategi eller en ställföreträdande exitstrategi. Voicestrategin går då ut på att man på olika sätt försöker förbättra den offentliga service man är tvungen att efterfråga. Man har alltså inte möjlighet att välja

alternativ service. Den ställföreträdande exitstrategin går ut på att man utnyttjar differenser i det offentliga serviceutbudet genom att flytta. Nyckeln i en sådan strategi var tidigare bostadens geografiska belägenhet: genom att köpa en bostad belägen på en viss plats fick man på köpet också service av viss kvalitet.

Denna stela serviceorganisation började som nämnts mjukas upp under 1980-talet och valfrihetsrevolutionen föregick av en modell av s k institutionell konkurrens och socialiserad valfrihet. Denna innebar att det offentliga monopolet bibehölls men att konkurrens mellan olika offentliga institutioner tilläts. Om man alltså var missnöjd med t ex dagis i närområdet, kunde man flytta till ett annat dagis, utan att behöva tillämpa den ställföreträdande exitstrategin. Ett motiv för denna valfrihet inom det offentliga monopolets ram, var att dämpa ökade tendenser till boendesegregation. Det är inte utan att man kommer att tänka på Berlinmurens fall. Månaderna före fallet flyttade en strid ström av östtyskar till väst. Ett sätt att hålla kvar dem i öst var att riva muren. Med fri rörlighet mellan de båda zonerna kunde man bo kvar i öst men ändå få tillgång till det man ansåg var bra i väst. Dessutom finns en socialpsykologisk mekanism i detta: man vill fly när man är inlåst, inte när man är fri.

Valfrihetsrevolutionen är en spegel i vilken man kan betrakta samhällets motsättningar och intressekonflikter. Dess förskjutning av medborgarnas inflytande till "det lilla samhället" skapar emellertid också en rad nya motsägelser. I sammanfattning kan sägas att den privatiserade valfriheten på en och samma gång ger ett bidrag till det s k tvåttredjedelssamhällets framväxt och erbjuder medel åt sådana individuella handlingsstrategier som krävs för att hantera det, handlingsstrategier som tenderar att cementera skillnaderna mellan samhällets olika delar.

Om valfrihetsrevolutionen bedöms som jämlikhetsreform är den ett gigantiskt misslyckande, men om de statliga och kommunala subventionerna till privata alternativ hade saknats skulle förmodligen konsekvenserna varit än värre. Om valfrihetsrevolutionen på skolans område avvecklas genom att statsbidragen sänks och om

besparingarna inom den offentliga skolan samtidigt fortsätter, kan segregationskonsekvenserna av valfrihetsrevolutionens avveckling bli minst lika allvarliga som av dess införande. Detta leder till ett slags utpressningssituation. Detta illustrerades synnerligen tydligt i riksdagens debatt om friskolor i juni 1995 (*Riksdagens snabbprotokoll* 1994/95:113).

Debatten visade för det första hur den traditionella uppfattningen om partiernas placering på höger-vänsterskalan kan spela oss spratt. Med utgångspunkt i ideologier kunde den naturligtvis kallas en skendebatt. Socialdemokraterna vill knappast ha ett system med privatiserad valfrihet eftersom det leder till orättvisor, detta tycktes man emellertid inte kunna säga öppet utan man deklarerade sitt stöd för individuell valfrihet samtidigt som man drev igenom förslag som försämrade den. Moderaterna hade lyckats göra den privatiserade valfriheten till en bred fråga genom att subventionera valfriheten ekonomiskt men man ville uppenbarligen inte ta äran åt sig för detta i debatten. Valfrihetsrevolutionen var så individualiserad att det knappast ens gick att argumentera för den i klasstermer.

Debatten var dessutom otroligt inskränkt eftersom segregation endast föreföll handla om pengar, trots att det finns en rad andra utestängningsmekanismer i t ex privatskolor: t ex avsaknad av skolskjuts, arbetsplikt, social miljö, självförtroende.

Vad debatten emellertid främst visade var ett av politikens små underverk. Trots att krismedvetandet blivit ett slags metapolitik i Sverige och att moderaterna är det parti som starkast framhållit behovet av krismedvetande, ville de slösa med statens annars så snålt omhuldade pengar i syfte att ge fler möjlighet att utöva valfrihet när det gäller skolan. Socialdemokraterna ville spara och skära ned de orättvisa subventionerna till privata servicealternativ med sannolik konsekvens att segregationen ökar, tvärtemot vad man alltså sade sig vilja uppnå. Det är bl a om sådana politiska underverk de följande kapitlen ska handla.

Politikens retoriska differentiering

Allt sedan franska revolutionen har politiken differentierats enligt uppdelningen i höger och vänster. Orienteringsvärdet hos höger-vänsterskalan tycks emellertid vara i starkt avtagande, vilket inte endast beror på att nya frågor differentierar politiken på nya sätt utan också – och under senare tid främst – ifrågasätter den politiska differentieringen över huvud taget. Flera av de nu aktuella politiska frågorna – av vilka jag behandlat krismedvetandet, miljöfrågan och etniciteten – har det gemensamt att de hänvisar till nödvändigheter som inskränker våra valmöjligheter. Vi anses inte längre ha något val i miljöfrågan, utan den ekologiska nödvändigheten kräver ett visst individuellt och samhälleligt handlande om vi inte ska gå under. Valet av nationalitet ifrågasätts med hänvisning till etnisk och/eller "biologisk" nödvändighet. Krismedvetandet skall övertyga oss om "den enda vägens ekonomiska politik".

Denna politikens "objektivering" hamnar i motsättning till den politiska differentieringen och väljandet men också till en annan sentida utvecklingstendens, nämligen politikens "subjektivering" som under de senaste årtiondena i allt högre grad lösgjort såväl de politiska partierna som väljarna ur de sociala bestämningarnas grepp. Vi befinner oss därför i en mycket motsägelsefull politisk situation – en politikens kris – där partierna blivit valmaskinerier som producerar politisk mening och anropar individuella politiska åsiktskonsumenter samtidigt som såväl de förra som de senare anses ha ringa val-

möjligheter med hänvisning till en rad olika nödvändigheter, under senare år i synnerhet ekonomisk nödvändighet. Samtidig valfrihetsrevolution och "enda vägens politik" är mycket illustrativa retoriska uttryck för denna motsägelsefulla politiska situation.

Kanske är vi åskådare till en övergång från modern till postmodern politik? Manifestationer av den är i så fall, som vi ska se, att differentieringen mellan realpolitik och retorik blir än mer accentuerad, en tendentiell upplösning av sambandet mellan referenten och det refererade samt av kraven på sådant samband. Med andra ord: en representationens kris (om detta se t ex Dickens & Fontana (eds) 1994) inom politiken. Uttrycket refererar till förhållandet mellan verkliga objekt och begreppens representation av dem, men tillämpat på politiken får uttrycket också en annan innebörd – som inte är oavsiktlig – nämligen att politiken alltmer avskiljs från väljarna och väljandet.

I detta kapitel ska jag göra vad som kan kallas en rumslig analys av den politiska höger-vänsterdimensionen. Avsikten är att visa att denna fortfarande verkningfulla och dominerande differentiering av politiken i allt högre grad lever sitt liv i retoriken och i politikens virtuella verklighet.

Höger-vänsterskalan och väljandets politiska rum

Höger-vänsterdimensionen inom politiken innebär att vi föreställer oss att det finns ett val mellan minst två relativt väldefinierade handlingsalternativ: det ena till höger, det andra till vänster (och kanske ett tredje däremellan). Varje sådan generell föreställning hamnar med nödvändighet i motsättning till olika konkreta förhållanden, vilket inte alls behöver indikera höger-vänsterstruktureringens kris utan mycket väl kan antyda dess styrka och dominans.

Som form för politisk strukturering existerade höger-vänsteruppdelningen före det industriella genombrottet i Sverige. Industriproduktionens båda klasser – arbetare och kapitalister – kom på den politiska arenan att utan större svårigheter finna

uttryck på ömse håll av höger-vänsterdimensionen. Svenskt politiskt liv har varit osedvanligt klasspräglad med såväl ett stort klassorganisationsinflytande på politiken som en mycket stark klasstrukturering av individuella politiska val. I förhållande till det moderna samhällets valkultur – innebärande att människan realiserar sig själv genom val – representerar denna klasstrukturering en faktisk tröghet. När sambandet mellan klasstillhörighet och politiskt val börjar att försvagas under efterkrigstiden och den s k åsiktsröstningen blir, åtminstone tendentiellt, allt viktigare på klassröstningens bekostnad, kan man se detta som en illustration av vad Beck menar med reflexiv modernisering. För Beck består modernismen av två moment: modernisering av förmoderna traditioner respektive modernisering av det moderna samhället. Den senare, reflexiva, moderniseringen åstadkommer en "modernitet bortom dess klassiska industriella utförande" (Beck 1992: 10). Åsiktsröstningen kan mot den bakgrunden ses som ett slags *dis-embedding* (Beck 1992; Giddens 1991) av den individuella politiska orienteringen, innebärande att den politiska sympatin frikopplas från sitt samband med den sociala kontext som individen befinner sig i. Den åsiktsröstande politiska individen är ett slags politikens *economic man*, en rationellt kalkylerande och väljande politisk aktör. De för väljandet viktiga förutsättningarna, kalkylering (hushållning) och differentiering, får sina politiska uttryck genom en kalkylerande politisk aktör respektive ett differentierat politiskt liv.

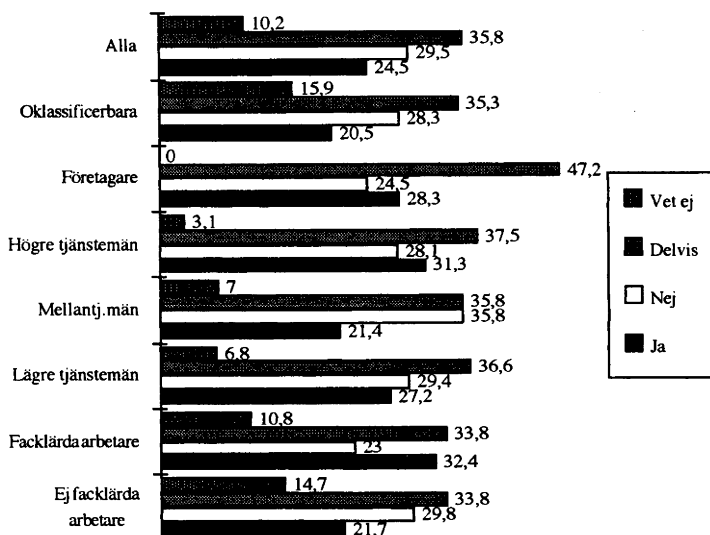
Moderniseringen kommer alltså tendentiellt i konflikt med den klassförankrade höger-vänsterstruktureringen av politiken. Höger-vänsterdimensionen har emellertid på senare tid upplevts som alltmer problematisk också av andra skäl. I synnerhet har nya eller nyaktualiserade politiska frågor, vilka inte riktigt låter sig placeras på höger-vänsterskalan, blivit allt viktigare. I den tidigare nämnda enkätundersökningen ställdes frågor om höger-vänsterskalan som ger en empirisk belysning av detta.

Det är endast en knapp fjärdedel av svarspopulationen som anser att höger-vänsterskalan är relevant, medan en dryg fjärdedel anser den icke relevant. Nästan 35 % anser att den är delvis relevant.

Resten vet ej eller har inte besvarat frågan. Höger-vänsterskalan har alltså inget överväldigande orienteringsvärde bland dessa slumpmässigt utvalda väljare.

Eftersom höger-vänsterdimensionen är kopplad till en speciell klassuppdelning av samhället, kunde man hävda att förändringar av klasstrukturen förklarar dess ringa orienteringsvärde: väljarna lever i en värld som inte speglas av skalan. Detta kunde vidare betyda att höger-vänsterskalan skulle ha större värde för dem som tillhör de klasser den avspeglar. Om vi tittar på svaren från personer med olika klasstillhörighet, finns det åtminstone en tendens till klasskiktning av attityderna till höger-vänsterskalan.

Diagram 6.1: Anser du att höger-vänsterskalan passar för att beskriva politiska åsikter i dag? (%)

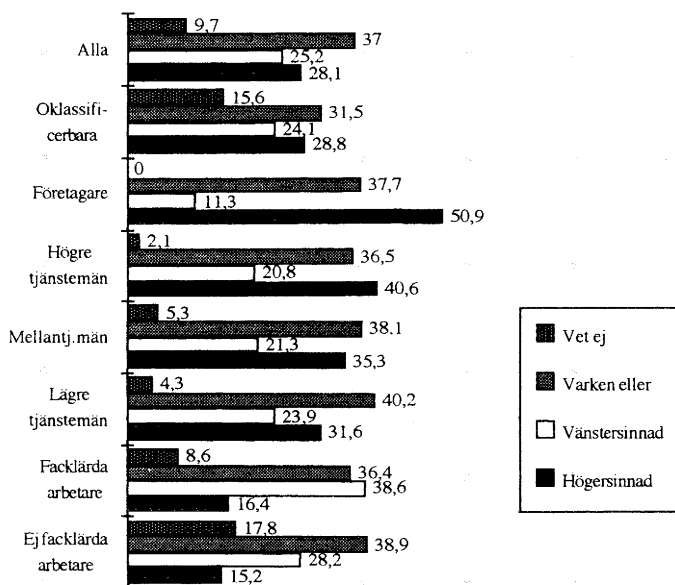

Störst anslutning får skalan bland facklärd arbetare, högre tjänstemän och företagare. Bland dessa är också andelarna som anser att skalan är delvis relevant stora och andelarna som anser den icke relevant små. Minst anslutning får den, som man kanske kunde vänta

sig, bland dem som inte kan klassificeras och bland mellantjänstemän men också bland ej facklärda arbetare. Man kan hävda att de som anser att höger-vänsterskalan är relevant upplever att de har politisk representation i ett politiskt system som väsentligen är präglad av höger-vänsterdimensionen – de upplever en överensstämmelse mellan den egna livssituationen och politiken. De som befinner sig i mellanpositioner, de som ej kan klassificeras och ej facklärda arbetare kan tänkas uppleva samma förhållande som dissonant, varför de också i högre grad ifrågasätter höger-vänsterskalans relevans.

När man ber respektive respondenterna klassificera sig själva med utgångspunkt från höger-vänsterskalan ger sig för det första ett tydligt socialt samband tillkänna men det är också, för det andra, en stor andel i varje socialskikt som menar att de är varken höger- eller vänstersinnade. Facklärda arbetare, högre tjänstemän och företagare förefaller ha litet lättare att definiera sig som höger- respektive vänstersinnade.

Diagram 6.2: Placering på höger-vänsterskalan (%)

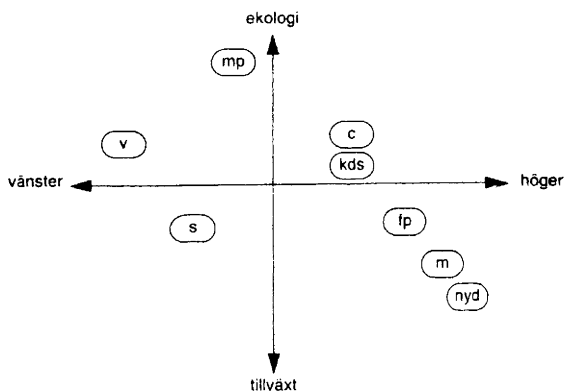
Mot den bakgrunden kan man gå vidare och se hur de olika politiska partiernas sympatisörer definierar sig själva i höger-vänstertermer. Det visar sig då att de moderata partisympatisörerna består av störst andel högersinnade, medan vi bland vänsterpartisterna som väntat finner störst andel vänstersinnade. Bland socialdemokraterna definierar sig hälften som vänstersinnade, medan den andra hälften ser sig som varken höger- eller vänstersinnade eller inte vet. Folkpartister och centerpartister definierar sig i hög utsträckning som "mittenpartister" om man med det menar mittemellan höger och vänster. Men bland dem finns också en stark dragning mot höger. Kds och ny demokrati har liknande mönster bland sina sympatisörer även om högerdragningen är betydligt mer markerad. Miljöpartisterna är i 6 fall av 10 varken höger- eller vänstersinnade och i övrigt mer vänstersinnade. Intressant är att bland blankröstarna definierar sig över 60 % som varken höger eller vänster, vilket antyder att de just har svårt att orientera sig längs höger-vänsterskalan samtidigt som de förmodligen upplever – vilket blankröstandet antyder – att partierna orienterar med hjälp av den.

Slutsatsen av dessa data är inte entydig men det är tydligt att etiketterna höger och vänster åtminstone delvis är relevanta för att beskriva socialt strukturerade politiska sympatier på ett sådant sätt att beskrivningen överensstämmer med gängse uppfattningar om det politiska rummets positioner, samtidigt som det finns både en motvilja mot att använda dem och en oförmåga att spegla den egna politiska positionen i höger-vänstertermer. Motviljan och oförmågan kan vara en viktig grogrund för de partier som inte placerar sig på höger-vänsterskalan men inte desto mindre definierar sig i förhållande till den.

Det finns alltså platser i det politiska rummet som både förbinds med vissa uppfattningar, vissa sociala skikt och vissa partier. De platser vi tydligast förnimmer är de till vänster, höger och i mitten, inte minst som höger-vänsterdimensionen är det politiska rummets dominerande organiseringsprincip. Andra dimensioner som också har betydelse för de politiska partiernas relation till varandra är t ex

kön, små och storskalighet, generation, miljö, religion och etnicitet. Till viss del överlagrar dimensionerna varandra och kan i viss utsträckning översättas i höger-vänstertermer. Om vi frånsett detta låter ovannämnda dimensioner samtidigt genomkorsa det politiska rummet och placerar de politiska partierna i dem, uppstår platser och tomrum och vi kan erfara avstånd mellan olika platser. Som nämnts finns det platser, där höger-vänsterdimensionen har ringa orienteringsvärde. Miljöfrågan är den nya fråga som under de senaste 20 åren kommit att inta en plats i det politiska rummet och som har exponenter på flera olika håll längs höger-vänsterdimensionen – både i mitten och på vänsterkanten – men också en helt egen plats på en helt annan skala, vilken i mycket hög grad definieras av just miljöpartiet som framgår av figuren nedan.

Figur 6.1: Partiernas placering i höger-vänster- respektive tillväxt-ekologidimensionen (efter Bennulf & Johnsson 1993: 42)

Som framgår är höger-vänsterdimensionen användbar när det gäller att beskriva *parti*-politiken, ekologi-tillväxtdimensionen är emellertid knappast det. Den dimensionen definieras förvisso nästan helt av förekomsten av ett miljöparti och visar därmed den traditionella partipolitikens beroende av ekonomisk tillväxt.

Kanske är en annan ny dimension etikfrågan, som kds försökt ge

en egen plats oberoende av höger-vänsterindelningen, och flyktingfrågan som ny demokrati exploaterade och med vars hjälp partiet vann röster från alla håll.

Platsernas tyranni

Platserna i det politiska rummet tenderar att reproduceras i en hel rad politiska sakfrågor. Rummets traditionella platser kan vara så bestämmande att det är de, inte sakfrågan, som avgör ett partis ställningstagande. Ett gammalt men illustrativt exempel är löntagarfondsfrågan där det dröjde flera år innan partierna formerades i enlighet med höger-vänsterdimensionen.

Debatten kring löntagarfonderna, från början av 1970-talet när LO-ekonomen Rudolf Meidner fick uppdraget att utforma ett förslag till löntagarfondssystem till 1983 när fonderna infördes av riksdagen, var märklig. Den präglades såväl av samförstånd och polarisering som av en urvattningsprocess av de konkreta fondförslagen och en rad ideologiska omkastningar bland och mellan de olika partierna. Man skulle kunna uttrycka det så att inte förrän 1980 – när de borgerliga partierna och näringslivet enas i gemensamt motstånd mot löntagarfonderna – blev det traditionell ordning på platserna i det politiska rummet.

En utvecklingslinje i löntagarfondsdebatten var fackföreningsrörelsens och socialdemokratins. Den utvecklades enligt ett välkänt mönster när det gäller relativt radikala reformförslag: från en ursprunglig radikalitet, över en successiv urvattning till ett reformförslag som kunde få ett bredare stöd, vilket för övrigt illustrerar Przeworskis (1991: 126) tes om att ett socialistiskt parti som vill nå framgång i parlamentariska val kan göra det på bekostnad av sin klasskaraktär. När löntagarfonderna infördes av riksdagen 1983 nåddes slutpunkten av en utveckling som innehöll tillväxt av fondsystemets målsättningar och samtidig urvattning av jämförelsevis radikala krav. Sammantaget innebar dessa processer en utveckling från förslag med jämförelsevis stark till svag betoning av demokrati i arbetslivet, vilket var ett av löntagarfondernas

ursprungsmål, och samtidigt från förslag med svagare till starkare betoning av fondernas kapitalförsörjningsbidrag. Detta motsvaras av det som löntagarfondsutredaren Erland Waldenström en gång kallade "ofarlighetskampanjen" kring fonderna (1982: 75).

En annan utvecklingslinje representerades av det privata s k näringslivet som ursprungligen och i jämförelse med PHM-retoriken inom den 4 oktoberrörelse som bildades 1983, hade ett på det hela taget sakligt förhållande till löntagarfonderna som idé. Till en början var "näringslivet" inte särskilt oroat av fonderna, utan visade ett avvaktande intresse, främst för deras tänkta bidrag till kapitalförsörjningen.

En tredje utvecklingslinje går att finna i den splittring som kännetecknade de borgerliga partiernas uppfattningar om löntagarfonderna. Under fondernas utveckling från tidigt 70-tal sker en rad ideologiska omkastningar inom det borgerliga lägret, där partierna ömsom är för och mot fonderna. Folkpartiet hade t ex förutsättningar att se det rimliga i 70-talets kritik av kapitalkoncentrationen ur en demokratiaspekt, vilket för övrigt också gällde för den utredning av fonderna som gjordes av "näringslivet" och som nämnde Waldenström ledde. En av de konkreta åtgärder som den borgerliga regeringen 1976 mot denna bakgrund sedermera vidtog var att införa individuella aktiesparfonder.

Själva löntagarfondsdebatten kan delas in i tre faser. Under den första fasen fördes en i huvudsak saklig diskussion om löntagarfonderna. Under den andra fasen härskade den negativa bestämningen av löntagarfonderna: "näringslivet" och delar av det borgerliga partilägret stämplade då fonderna som socialistiska, farliga för privategendom och demokrati och annat liknande. Under den fasen bedrev socialdemokraterna också sin ofarlighetskampanj som ledde till en urvattning av löntagarfondsförslagen. En märklig dynamik präglade då debatten: ju mer ofarliga socialdemokraterna gjorde sina fonder, desto mer urvattning krävde motståndarna. Motståndets karaktär bestämdes således inte av fondförslagets faktiska karaktär, utan av socialdemokraternas reträtt. Under den tredje fasen, som inleddes omkring 1980, började det politiska rummet

organiseras på traditionellt sätt även när det gällde löntagarfondsfrågan. Under denna fas enades "näringslivet" och de borgerliga i ett gemensamt och hårt motstånd mot fonderna, manifesterat bl a i 4-oktoberrörelsens demonstration 1983 när "näringslivet" repeterade (det ekonomiska) upproret inför öppen ridå. Helt avgörande för detta motstånd var inte det urvattnade vinstdelningsförslag som riksdagen var i färd med att fatta beslut om 1983, utan förslag som socialdemokraterna för länge sedan hade övergivit. (Motståndarna hade självfallet ett politiskt intresse av att måla vinstdelningsförslaget i så svart nyans som möjligt, samtidigt som de många turerna i löntagarfondsfrågan under mer än tio år gjorde att det kunde vara svårt att hålla reda på det just för tillfället aktuella löntagarfondsförslagets utformning. Till och med Elsters (1991: 317f) redogörelse för löntagarfonderna innehåller ett allvarligt sakfel rörande fondernas mest vitala punkt: han påstår att tvångsmässiga aktieemissioner fanns i det fondsystem riksdagen införde 1983 men i verkligheten hade sådana försvunnit långt tidigare.)

Paralleller till det ovanstående finner man hela tiden i det politiska rummet. Platserna utövar ett slags tyranni över dem som befolkar det politiska rummet. Det gäller att hålla sig på sin plats och se till att de andra håller sig på sina platser eftersom platserna har en ömsesidigt definierande roll. Den decennielånga löntagarfondsdebatten visade bl a att även när ett parti överger en position, kunde motståndarna i retoriken med framgång definiera partiet som om det inte hade övergivit den. Men det gäller också att se till att ett visst avstånd bibehålles mellan den egna och de andra platserna.

Det uppfordrande tomrummet

Det politiska rummets lediga platser – i alla fall de som tidigare varit besatta – blir ibland till uppfordrande tomrum. Hålet är, som Sartre skriver, "...en vädjan att få vara" (1984: 86). Hålet är ett intet att fylla ut och visar därför "...den tomma bilden av mig själv" (1984: 85). Ett hål i det politiska rummet kan mot den bakgrun-

den beskrivas både som en nisch som kan fyllas och en bild av vad de positioner som intagits *inte* är.

Nu kan detta resonemang tillämpas på konkret politik på olika sätt. För det första kan det tillämpas på partiernas positioner i rummet. Om vi t ex igen föreställer oss höger-vänsterskalan har denna åtminstone tre positioner: vänster, mittemellan och höger. Vid en stark höger-vänsterpolarisering, kan t ex mittpositionen bli ett tomrum som fordrar att bli fyllt. Det är just det vi ser drabba folkpartiet om och om igen. För övrigt försökte socialdemokraterna hösten 1995 ta mittpositionen mellan högerens systemskiftesretorik och vänsterns och miljöpartiets folkhemsretorik. På motsvarande sätt kan starka höger- eller vänstervågor skapa tomrum på flankerna. En analys av politiken längs dessa riktlinjer kan åtminstone i princip förklara oväntade kast och omkastningar i politiken, t ex att partier under en period av stark polarisering plötsligt söker en tredje väg i mitten eller att ett parti oväntat radikaliseras.

För det andra kan resonemanget om politiska tomrum tillämpas på de politiska frågorna. Bra illustrationer kan hämtas från 1988 års s.k. sälval där miljöfrågan, med Sartres ord, visade den tomma bilden av de etablerade partierna (döende sälar satte miljöfrågan på dagordningen). Detta resulterade i att partierna försökte fylla miljöhålet i det politiska rummet men också att ett miljöparti, med anspråk på permanent hemortsrätt i just det hålet, gjorde entré i parlamentet. På liknande sätt förhöll det sig med frågan om kvinnorepresentation i valet 1994. Här täppte emellertid de etablerade partierna till tomrummet så väl, att utrymmet blev alltför litet för ett särskilt kvinnoparti. På motsvarande sätt med flyktingfrågan där en stramare regeringspolitik för tillfället tycks ha fyllt det hål som ny demokrati kanske inte riktigt trivdes i men inte desto mindre försökte täppa till.

Nu kan man gå vidare och lägga de två kartorna – parti- respektive frågekartan – ovanpå varandra och studera överensstämmelsen dem emellan. Man finner då både spänningar och samspel, t ex kan partier med en väl etablerad och definierad plats i rummet i vissa frågor placera sig i oväntade tomrum. Ofta rör det sig då om retoriska manövrar som representerar kortsiktiga försök att teckna in

en fråga för att vinna väljarsympatier. Ett bra exempel är moderatledaren Bildts retorik riktad till barnfamiljerna i slutskedet av valrörelsen 1994. Efter flera års moderatledd besparings- och privatiseringspolitik – vilken kan förmodas ha drabbat barnfamiljer med låg inkomst allra hårdast – anklagade Bildt socialdemokraterna för att, i och med förslaget om karensdag i föräldraförsäkringen, ta från barnfamiljerna för att kunna finansiera en betong- och motorvägspolitik. Anklagelsen var av allt att döma rättvis men det hör inte hit, utan poängen är att Bildt påverkades av dragningskraften från ett politiskt hål som flera försökte fylla och hamnade därmed i sällskap med miljöpartiet och vänsterpartiet.

Retoriska avstånd och retoriska val

Det är viktigt att bibehålla avståndet till de andra – även när avståndet sakligt sett är litet. Detta blev tydligt i 1994 års valrörelse.

Valrörelser kräver avstånd, kräver differentiering och olika politiska alternativ, annars framstår väljandet som en illusion. Under de 20 år som det ekonomiska krismedvetandet praktiskt taget varit överbestämmande i politiken har emellertid den politiska retorikens struktur förändrats på ett sådant sätt, att väljandet kommit att handla om frågor av allt mindre dignitet. I det perspektivet är det nog ingen tillfällighet att det görs försök att införa personval i svenska valrörelser – personvalet upprätthåller fiktionen om det politiska avståndet, upprätthåller föreställningen om att det finns något att välja mellan. Som bekant beskrev den förra regeringen sin politik som "den enda vägens politik", vilket just antyder att regeringen hade uppfattningen att det inte finns så stort handlingsutrymme som de demokratiska valen gör gällande.

Valen lockar oss att tro att politiken är – eller kan vara – föremål för snabba och abrupta skiftningar. Så tycks emellertid inte alls vara fallet, i stället är det långa trender i politiken som påverkar alla partier. Två sådana trender är – för att nu ytterligare ett ögonblick stanna kvar inom den dominerande rumsliga organiseringsprincipens ram – högervåg och vänstervåg. En högervåg innebär

inte endast att högerpartierna får större stöd bland väljarna, utan att hela det politiska fältet flyttas höger ut. På motsvarande sätt med vänstervågen. Poängen i detta sammanhang är att denna rörelse till trots, finns det möjlighet för varje parti att finna nischer som bibehåller avståndet till de andra.

I valet 1994 stod till synes två alternativ mot varandra: fortsatt systemskiftespolitik under borgerlig ledning eller socialdemokratisk regering. Vad denna regering skulle komma att bedriva för slags politik kunde man tvista om i valrörelsen. Vad som står helt klart är att den i sak skiljer sig en del från systemskiftespolitiken – det finns alltså i olika sakfrågor ett avstånd mellan de borgerliga och socialdemokratiska regeringsalternativen – men båda alternativen delar en gemensam verklighetsuppfattning av i synnerhet den ekonomiska krisens natur. Även om de borgerliga vill lita till marknadens påstått självreglerande krafter och socialdemokraterna möjligen vill (eller skulle vilja) bedriva en efterfrågestimulerande politik, ser båda statsskulden och den offentliga sektorns finanser som det stora problemet – och om man definierar problemet så, omöjliggörs för närvarande en efterfrågestimulerande politik. I valrörelsen kom denna grundläggande samsyn att döljas av oenighet i en rad sakfrågor men också av, och kanske främst, behovet att bibehålla ett behörigt avstånd dem emellan i den politiska valrörelsen. (I förbigående kan nämnas att i den andra valrörelsen – den ekonomiska som ständigt pågår på penning- och kapitalmarknaderna – belönas för tillfället ett litet avstånd mellan partierna, här betonas värdet av blocköverskridande samförstånd i den ekonomiska politiken. Måhända hade räntorna sjunkit och kronan stigit i värde om oppositionen hade tystnat helt? Eller hade möjligen det omvända inträffat eftersom fiktionen om att vi underkastat oss den ekonomiska nödvändigheten frivilligt, då kanske helt hade upplösts?)

Vad som stod helt klart i valrörelsen var att de två huvudalternativen i svensk politik delar en till sina huvuddrag gemensam problembeskrivning. Mot den bakgrunden fanns också en överensstämmelse vad gäller behovet av besparingar i statens utgifter. Valet handlade således inte om dessa frågor, eftersom väljarna på

dessa punkter inte hade ett val att träffa. Valet kom i stället att handla om vilken anda som ska prägla samhället: den samarbetsanda som socialdemokraterna vill prägla samhället med eller den anda av ekonomisk stress som blev resultatet av den moderatledda regeringens besparings- och privatiseringspolitik. Socialdemokraternas valrörelse handlade om att vinna brett stöd för en hård besparingspolitik. Instrumenten framför andra för att vinna detta stöd var den s k värnskatten och höjd kapitalbeskattning, ekonomiskt närmast betydelselösa inkomstförstärkningar av statsbudgeten men symboliskt otroligt viktiga rättvisefrågor.

Socialdemokraternas valrörelse var ett retoriskt konststycke genom att man samtidigt lyckades kritisera orättvisan i den borgerliga systemskiftespolitiken och vann stöd för en besparingspolitik som på många punkter skulle komma att drabba de fattiga. Genom att kritisera orättvisan svarade det socialdemokratiska budskapet mot de förväntningar som fanns bland dem som drabbats värst – ekonomiskt och moraliskt – av systemskiftespolitiken. Valresultatet – en stor framgång för socialdemokraterna, vänsterpartiet och miljöpartiet – kan förklaras med hänvisning till missnöje med systemskiftet, vilket inte minst illustreras av att dess arkitekter moderaterna gick kraftigt tillbaka i ca 90 % av Sveriges 288 kommuner och i landstingsvalet, till skillnad från i riksdagsvalet där partiet försvarade sin position (vilket skulle kunna förklaras av EU-frågan). Systemskiftet är ju i praktiken och till sina konkreta konsekvenser en kommunal angelägenhet, och endast samordnat av riksdagen genom t ex kommunala skatte-stopp.

Socialdemokraternas besparingsprogram presenterades före valet som ett försök att dämpa förväntningarna på en ny välfärdspolitik av gammalt märke. Samtidigt var sparprogrammet ett budskap i den ekonomiska valrörelsen. Det socialdemokratiska konststycket var således att man lyckades driva en valrörelse som på en och samma gång svarade mot systemskiftesförslorarnas förväntningar, dämpade deras konkreta reformförväntningar och ökade förväntningarna hos penning- och kapitalmarknadernas aktörer. Detta

politiska hantverk skulle knappast ha varit möjligt utan en långtgående åtskillnad mellan realpolitik och retorik.

Resultatet av 1994 års val var följden av socialdemokratins budskap om att stora samhällsförändringar skall ske i en anda av samförstånd, vilket antas skapa en samarbetsanda i samhället. Detta är en mycket konkret illustration av den rättvisans instrumentalisering som man kunnat bevittna i den socialdemokratiska retoriken under senare tid. Medan socialdemokratin tidigare gjorde skapandet av det rättvisa samhället till sitt program, har rättvisan nu blivit ett instrument för att vinna stöd för en politik som knappast resulterar i att sociala och ekonomiska klyftor utjämnas. Detta är en aspekt av att politikens fokus flyttats från mål till medel. På det viset kunde i alla händelser rättvisan tecknas in retoriskt och därigenom bibehålls avståndet till de borgerliga, utan att några verkligt grundläggande skillnader existerar i den förda politiken.

Nu är inte detta en uppfinning i valrörelsen 1994, utan vi kan se detta instrumentella rättvisebudskap utlagt i regeringens direktiv till den statliga maktutredningen, för vilka just Ingvar Carlsson, då framtidsminister, var ansvarig.

I maktutredningsdirektiven beskrivs bl a hur det svenska samhället utvecklats och de centrala positiva omdömena är "ekonomisk trygghet" och "social stabilitet":

"Lika litet som en stagnerande ekonomi kan garantera en ekonomisk trygghet kan en stagnerande demokrati garantera den sociala stabilitet som både är ett värde i sig och en förutsättning för den ekonomiska utvecklingen." (*Kommittédirektiv* 1985:36: 2)

Trygghet för individerna och stabilitet i samhället tänks dessutom vara kopplade till varandra så att ekonomisk trygghet ökar förutsättningarna för social stabilitet, vilken alltså i sin tur antas ge goda förutsättningar för ekonomisk utveckling. (Som synes har nuvarande statsministerns kinesiska reflektioner hösten 1996 en resonansbotten av tilltro till den sociala stabilitetens egenvärde.) Samtidigt är den moderna samhällsutvecklingen komplex och de demokratiska risker som är förknippade med den ekonomiska utvecklingen,

utmålas i direktiven som "något av det demokratiska samhällets existentiella dilemma". (Det var bl a mot den bakgrunden som maktutredningen ansågs behövlig.)

Den bild som på detta sätt framkallas beskriver relationen mellan individ och samhälle, i synnerhet hur individens delaktighet i samhällsutvecklingen regleras i form av ekonomiskt utbyte och politiskt inflytande. Om individen upplever ekonomisk trygghet och möjlighet att påverka samhällsutvecklingen tänks social stabilitet uppstå. I ljuset av dessa föreställningar beskrivs "den svenska demokratis utveckling":

"...att solidaritet medborgarna emellan är en nödvändig förutsättning för att ett modernt samhälle inte skall brytas sönder i inbördes strider mellan olika grupper:" (*Kommittédirektiv* 1985:36: 8)

Detta är ett slags efterkonstruktion av den svenska samhällsutvecklingen som innebär ett perspektivskifte från en underifrånsyn till en värdering av demokrati ovanifrån. Solidaritet blir genom detta perspektivbyte medel snarare än mål. Det är alltså rättvisans instrumentalisering. Arbetarrörelsens drivkraft för 75 år sedan var bl a att skapa ett rättvist samhälle – det var ett mål i sig. När socialdemokraterna idag blickar tillbaka framställs intentionen bakom dess strävanden på ett annat sätt: meningen med att skapa ett rättvist samhälle var att skapa en social stabiliseringsmekanism. I valet 1994 var just rättvisan som social stabiliseringsmekanism socialdemokraternas huvudbudskap.

Genom valet 1994 har socialdemokraterna återigen etablerat det behöriga avståndet till de borgerliga, det avstånd som i alltför hög grad hade krympt 1990 då socialdemokraterna hamnade i regeringskris. Regeringskrisen var konsekvensen av en övervärdering av socialdemokratins förtroendekapital. Detta förtroendekapital och det tillfälliga tärandet på det var det bärande elementet i den tredje vägens ekonomiska politik (socialdemokraternas 80-talspolitik). I valet 1991 framgick det att socialdemokraterna hade förbrukat sitt förtroendekapital hos alla utom de mest trogna kärnväljarna. Kapitalet har emellertid snabbt byggts upp igen

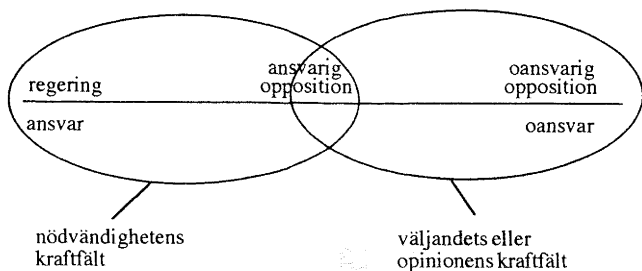
genom att den borgerliga regeringsperioden visat att det finns avskräckande politiska alternativ. Under mandatperioden 1994-98 ser vi återigen en socialdemokrati som tvingas leva högt på sitt av de borgerliga återuppbyggda förtroendekapital och opinionsmätningar visar att tärandet på förtroendekapitalet har börjat.

Regering-opposition, ansvar-oansvar

Detta aktualiserar ytterligare en rumslig aspekt av politiken: nämligen de två positionerna "regeringsinnehav" och "opposition". Dessa förefaller ha blivit mer och mer frigjorda dels från partipolitiken och dels från opinionen och har sitt eget liv som roller som partierna har att ikläda sig. Ett slags ny politisk skala har uppstått som är helt skild från höger-vänsterdimensionen och som skulle kunna kallas ansvar-oansvarsdimensionen. Denna förefaller vara en direkt följd av nödvändighetsbestämningen av politiken.

Rentav skulle man kunna säga att de två olika dimensionerna svarar mot två olika politiska situationer. Höger-vänsterdimensionen svarar mot en politisk situation där väljandet har större inflytande över politiken än nödvändigheten, medan ansvar-oansvarsdimensionen svarar mot den motsatta situationen. Den kan beskrivas så här:

Figur 6.2: Ansvar-oansvarsdimensionen

Denna dimension påverkas av två kraftfält: nödvändigheten och väljandet eller opinionen, vilka kan sammanfalla eller vara i mot-

sättning. Regeringsrollen är mest känslig för nödvändigheten, medan oppositionsrollen mest utformas i förhållande till de politiska valen, väljarna, opinionen.

Ansvar-oansvarsdimensionen erbjuder helt andra partipositioner än höger-vänsterdimensionen. Regeringsrollen är som nämnts en position, en annan är rollen som stödparti till regeringspartiet, vidare ikläder sig partier som pretenderar på regeringsrollen en mer ansvarstagande oppositionsroll än partier som inte gör det. Detta ger alltså upphov till ett helt annat politiskt rum än höger-vänsterdimensionen. Dimensionerna kan naturligtvis i vissa situationer sammanfalla men i andra kan de divergera helt, här kan vi t ex tänka på centerpartiets och vänsterpartiets roller sedan valet 1994. Vänsterpartiet agerade först ansvarigt stödparti åt socialdemokraterna och blev sedan oansvarigt oppositionsparti när centern tog rollen som stödparti. Det är för övrigt värt att understryka vilken brydsam situation vänsterpartiet och miljöpartiet befinner sig i: de förefaller ha framgång i opinionen endast när de bedriver en "oansvarig politik", följaktligen gör de stora relativa framsteg när nästan 60 % av väljarna skolkar som i valet till EU-parlamentet 1995.

Ansvar/oansvar används inte här som absoluta begrepp, utan de är relativa i förhållande till den ekonomiska nödvändigheten. De är delvis inspirerade av Marx analys (1971) av skeendet kring Louis Bonapartes statskupp 1851. Han skiljer där mellan ordningens respektive anarkins parti och analyserar i detalj hur dessa konstrueras i den politiska situation som var förhanden 1848-51. Styrkan i denna analys är att den strikt knyts till just ordning respektive anarki, vilka representerar den existerande samhällsordningens fortlevnad respektive upplösning. Samtidigt är naturligtvis analysen präglad av den tidens klassuppdelning och politiska motsättningar, varför det finns anledning att modifiera begreppen om de ska användas idag. Ansvar respektive oansvar i förhållande till den ekonomiska nödvändigheten är t ex idag helt frigjorda från den partipolitiska höger-vänsterdimensionen, varför naturligtvis analysen också bör vara det.

Regeringsrollen har under de 20 år som krismedvetandet domi-

nerat politiken i mycket hög grad kommit att definieras av den ekonomiska nödvändigheten. Det mest centrala i rollen synes vara att ikläda sig ansvar för den ekonomiska nödvändigheten, vilket är förknippat med mycket stora risker i opinionen. Retoriken kring regeringsrollen får därför sin färg av nödvändighet och risktagande: ansvaret, fastheten, styrkan osv ges ett slags egenvärde som förefaller kunna växlas mot stöd i synnerhet från dominerande ekonomiska aktörer, ett stöd som regeringen sedan kan använda i sitt opinionsarbete där den också kan berömma sig av de risker den utsätter sitt opinionsstöd för till följd av sin hårda politik. Genom att riskera sitt mandat understryker regeringsretoriken hur nödvändig nödvändigheten är.

Retorisk differentiering

Den senaste svenska valrörelsen, som nästan uteslutande handlade om systemskiftet och den ekonomiska krisen, visade att ett sätt att åstadkomma politisk differentiering och därmed avsiktligt eller oavsiktligt dölja dess kris, är att konstruera den retoriskt. Trots att partierna i sak var överens om de viktigaste ekonomiska frågorna – den verkliga eller påstådda ekonomiska krisens natur och delvis också dess "lösning" – skapades ett behörigt avstånd dem emellan i den politiska retorik som utvecklades kring några viktiga symbolfrågor. Två politiska verkligheter skapades därigenom: nödvändighetens sfär inom vilken politikerna i allt väsentligt står enade och där valet avskaffats; väljandets sfär där politiska avstånd och skillnader konstrueras retoriskt och där valet vårdas likt en relik i ett kyrkorum.

Nödvändighetsbestämningen förvandlar politiken därför att väljandet sidoordnas (vilket alltså som nämnts är vänsterpartiets och miljöpartiets öde för närvarande: de har stort stöd i opinionen men det tycks sakna betydelse eftersom deras politik definieras som oansvarig i förhållande till den ekonomiska nödvändigheten). Samtidigt kan, som också nämnts, vår möjlighet att fortfarande

göra fria demokratiska val skapa avsevärda problem för en ansvarig regeringspolitik. Det är av det skälet som den ekonomiska nödvändigheten tar sig uttryck i den opinionspåverkan som kallas krismedvetande. Demokratin kan vara ett hinder för den ekonomiska nödvändigheten, vilket Tson Söderström fångar med följande ord: "Statsskuldutvecklingen spelar ... idag en viktig pedagogisk roll som indikator på den fara som ligger i dröjsmål med det ekonomisk-politiska reformarbetet. Endast under hotet om statsbankrutt förefaller Sveriges riksdag förmögen att fatta beslut om begränsningar av statens utgiftsåtaganden." (1995: 200).

Men nödvändighetsbestämningen skapar också en ledarproblematik, vilken inte minst kom till uttryck inom socialdemokratin hösten 1995. Ledarskap förutsätter handlingsutrymme. I dagens situation gör det politiska etablissemanget gällande att ett sådant saknas, varför ledarskapet degraderas. Propåer görs om att det politiska handlingsutrymmet ska inskränkas ytterligare vad gäller just ekonomin. Riksbanksfullmäktige föreslog t ex under hösten 1995 att riksdagen skulle lagstifta om att låg inflation är penningpolitikens huvudmål: "...lagstiftning om målet för penningpolitiken skulle göra det onödigt och dessutom omöjligt för riksdag och regering att ingripa i penningpolitiken – ingrepp som kunde vara skadliga för inflationsbekämpningen." (*Från riksdag & departement* nr 32/1995). Med sådan sk normpolitik vill man alltså i realiteten mekanisera ledningen på samma sätt som trafikljusen en gång mekaniserade trafikpolisens ledningsarbete. Att mekanisera ledningen helt och göra om centrala delar av den ekonomiska politiken till en administrativ automat skulle emellertid svårligen låta sig förenas med demokrati, varför nödvändighetsbestämningen erbjuder helt nya utmaningar för den politiska retoriken, i fråga om krismedvetandet som visats men också när det gäller ledarfrågan. När socialdemokraterna till slut löste sitt ledarproblem så var lösningen inte oväntat ett slags retorisk sammanfogning av nödvändighet och val.

Jag skulle alltså vilja påstå att valet av ny partiordförande och partisekreterare inom socialdemokratin på ett personifierat sätt

bekräftar de analyser av val och nödvändighet som gjorts i detta och de föregående kapitlen.

Inom det socialdemokratiska partiet finns idag huvudsakligen två fraktioner – vilka naturligtvis inte är så renodlade som fraktionsbegreppet antyder – nämligen "traditionalister" och "förnyare". Traditionalisterna har sin förankring inom traditionell socialdemokratisk folkhemspolitik, medan förnyarna vurmar för ett systemskifte genomfört av en socialdemokratisk regering. Den förre partisekreteraren var närmast en förnyare, medan den partisekreterarkandidat som valdes av kongressen i mars 1996 ligger närmare traditionalistfraktionen. Frågan är varför det var nödvändigt att byta ut förre partisekreteraren när nuvarande finansministern Göran Persson föreslogs som partiordförande? Som jag ser det beror det på att Göran Persson knappast kan placeras i någotdera läger: han var tidigare en mycket traditionell socialdemokrat men har som finansminister spelat rollen som personifierad ekonomisk nödvändighet. Detta är närmast hans retoriska image. Han tilltalar av det skälet inte traditionalisterna inom partiet, till skillnad från Ingvar Carlsson som försökte överbrygga klyftan mellan "fraktionerna" inte minst retoriskt. För att Göran Persson ska kunna fungera som partiordförande måste han alltså kompletteras av en traditionalist. På det sättet personifierar det nya socialdemokratiska ledarskapet ekonomisk nödvändighet och traditionell folkhemspolitik, den senare i den nuvarande situationen en symbol för föreställningen att vi fortfarande har valmöjligheter. Eftersom folkhemspolitiken numera mest lever sitt liv i retoriken, kan man säga att partiordförande och partisekreterare befinner sig i två olika politiska verkligheter: den förre i den reella politiska verklighet som förknippas med nödvändighet och ansvar, den senare i den virtuella politiska verklighet som antyder valmöjligheter och framställs som oansvarig.

Politik är att vänta

Vid flera tillfällen i framställningen har jag ganska allmänt hänvisat till den politiska retoriken. Det är nu dags att på allvar gå in i den retoriska verkligheten och det gör jag genom att studera den politiska retorikens organisering av och förhållande till tid. I föreliggande kapitel görs en allmän inledning om tid och politisk retorik som en bakgrund till de tre följande kapitlens analyser av såväl reformistisk som liberal retorik samt av den nya retorik som växer fram i krissamhället.

Väntan och modern civilisation

Det finns flera olika sätt att markera skillnaden i tidsorganisering mellan förmodernt och modernt samhälle. Thompson (1983) gör t ex skillnad mellan olika temporal organisationer av arbetet: det uppgiftsorienterade och det klockorganiserade. Asplund (1983) skiljer mellan allmogetid respektive borgerlig tid och fäster uppmärksamheten på kulturellt bestämda skillnader i tidsorganisering mellan olika samhällsformer. Ett annat sätt att fånga skillnaden – vilken antingen görs till huvud- eller bisak men som nästan alltid nämns – är att skilja mellan cirkulär och rak tidsuppfattning och då betraktas tiden mer ur en teknisk aspekt med avseende på hur människan föreställer sig och ordnar tiden: i det förmoderna samhället som en cirkel med utgångspunkt i naturens rytm och i det moderna som en linje med utgångspunkt från klocktiden.

Det finns anledning att vara försiktig och inte historisera uppdelningen i cirkulär och rak tidsuppfattning. Det moderna samhällets tidsorganisering har nämligen också cirkulära eller cykliska inslag. Young (1988) visar t ex att det finns både fysiologiska och astronomiska cykler som påverkar oss. Men det finns också sociala cykler eller rytmer, t ex solåret, det religiösa året, sportkalendern, den akademiska kalendern och veckan och, kan tilläggas i detta sammanhang, det politiska året med olika ständigt återkommande inslag som t ex budgetpropositionen vid en bestämd tidpunkt, den allmänna motionstiden samt valperioderna.

Den tidsorganisation som dominerade jordbrukssamhället och allmogelivet och som hade uttalat cirkulära drag, kan kallas *naturtid* eftersom den främst utgör ett resultat av människans relation till naturen. Ett samhälle som är beroende av djur och växter – antingen genom att jaga, samla eller odla dem – blir beroende av naturens rytm. Människan i det förmoderna samhället reglerar sitt förhållande till naturen genom att "lära sig" leva med naturen. (Eftersom denna människa är i naturen behöver hon egentligen inte lära sig, utan hon befinner sig automatiskt i ett ständigt samspel med naturen.) Odlingsåret speglar därvidlag främst naturliga variationer i fråga om temperatur, nederbörd, vind och växtlighet under en längre tidsperiod, vilken upprepas om och om igen. Jordbrukssamhället anpassas till den cirkel som årstidsvariationerna men också dygnsvariationerna utgör, men i mitt perspektiv är det inte cirkeln som är det centrala utan själva beroendet av eller, rättare sagt, överensstämmelsen med naturen.

Jordbrukssamhällets tidsorganisering är en naturtid bara i så måtto att människan reglerar sitt förhållande till naturen genom att anpassa sig till den. I denna anpassning finns självfallet en variationsbredd som följer av speciella naturliga och tekniska förutsättningar i kombination med mänsklig förmåga och uppfinningsrikedom. En viss tidsorganisation följer således inte automatiskt av naturen, utan den växer fram ur det sätt varpå människan med till buds stående medel reglerar sitt förhållande till naturen. Oberoende av samhällsform eller tidsuppfattning är tid alltid ett abstrakt

begrepp med vars hjälp människan speglar varaktigheten i sin existens. Utan detta begrepp hade människan inte kunnat föreställa sig något annat än nuet, vilket för övrigt inte heller hade haft någon innebörd eftersom föreställningen om "nu" förutsätter "då" och "sedan". Strängt taget hade alltså människan under sådana förhållanden endast kunna *leva* nuet, hennes existens hade varit vegetativ i betydelsen oreflekterad. Tidsbegreppet är således en viktig aspekt av att människan är en (själv)reflekterande varelse.

Det moderna samhällets utveckling och således också dess tidsorganisering, återspeglar en successiv frigörelse från beroendet av och anpassningen till naturen. Tiden blir därmed mycket mer av en *socialtid*, genom att människan frigjort sig från ett inskränkt naturberoende och tiden därigenom i mycket högre grad blir socialt definierad och konstruerad. I stället för att tidsorganiseringen uttrycker människans relation till naturen, uttrycker den människors relation till varandra. Den moderna tiden, ofta kallad klocktid, är en social uppfinning som i mycket högre grad än den förmoderna reglerar, samordnar och synkroniserar sociala relationer. Utmärkande för socialtiden är att den syftar till effektivisering av tidsanvändningen och förmodligen är det just därför som den försöker organisera väntan. Väntan är nämligen ett centralt inslag i den moderna civilisationen.

Ett framträdande drag i det moderna samhället är, för att låna ett begrepp av Durkheim, dess moraliska täthet. Begreppet beskriver interaktions- och kommunikationsintensiteten i samhället och Durkheim föreställde sig den stegrade intensiteten som en av orsakerna till det moderna samhällets arbetsdelning och differentiering (1964: 256 ff). Frånsett detta utgör en hög grad av sociala interaktioner och kommunikationer ett levnadsvillkor för människan i det moderna samhället, innebärande att hon liksom ständigt trängs – för det mesta inte i bokstavlig mening – med andra. En aspekt av att den moderna människan trängs, är att hon egentligen aldrig är ensam. (Då menar jag inte ensamhet i betydelsen att vara utan varaktiga och nära relationer, utan mera i betydelsen "vara för sig själv".) Detta moderna civilisationsvillkor kan vi närma oss med

hjälp av Sartre, som en gång skrev: "Om Gud inte existerade skulle allt vara tillåtet." (1986: 48).

Detta kan tolkas som att om samhället inte existerade, skulle allt vara tillåtet. Samhället kan då för det första betyda "de andra". Att leva i samhället innebär mot den bakgrunden att ta ett varierande mått av hänsyn till de andra – fri- eller motvilligt. Det går knappast att vara vid sidan av den sociala världen, som Bourdieu (1992) har påmint oss om i ett annat sammanhang. För det andra skulle samhället också kunna ges en innebörd som är i linje med Sartres begrepp serialitet, vilket i princip innebär att enskilt handlande alieneras i samma ögonblick som det aggregeras. Att vara en del av samhället blir i det perspektivet detsamma som att samordna sig eller bli samordnad med andra samhällsmedlemmar. Samhällets mest grundläggande levnadsvillkor skulle alltså kunna uttryckas som att människan inte är ensam. Konsekvenserna av detta är att samhället erbjuder t ex skydd och hjälp och att enskilda kan dra nytta av olika former av samarbete, men också att individerna måste ta hänsyn, kompromissa och vänta.

Det moderna samhället är vidare i hög grad ett stads- för att inte säga storstadssamhälle, vilket vill säga att dess vitala aktiviteter är koncentrerade till städerna men också att människorna i stor utsträckning bor i städer. På detta stadium kan vi vända oss till Simmel och ta del av hans beskrivning av den hektiska storstaden med dess mångfald av aktiviteter och reserverade invånare som av psykiska överlevnadsskäl utvecklar en distanserad hållning till sina många medmänniskor och det stora utbudet av aktiviteter. I denna miljö utvecklas den blaserade attityd som innebär "att reagera lagom starkt på nya retningar" (Simmel 1981: 214) och den förståndets dominans över känslan som krävs för att stå ut i storstadens höga interaktions- och kommunikationsintensitet.

Under sådana förhållanden behöver varje människa en klocka:

"Den typiska storstadsmänniskans relationer och angelägenheter brukar vara så varierande och komplicerade, och framför allt gör anhopningen av så många människor med så differentierade intressen, att deras relationer och verksamheter griper in i varandra och

bildar en så månglemmad organism, att helheten skulle falla samman i ett outredbart kaos, om man inte iakttog den mest noggranna punktlighet i samband med avtal och prestationer. ... Storstadslivets teknik är överhuvudtaget inte tänkbar, utan att alla verksamheter och ömsesidiga relationer så punktligt som möjligt inordnas i ett fast översubjektivt tidsschema." (Simmel 1981: 212 f)

En aspekt av det moderna samhällets tidsorganisering, socialtiden, är således effektivisering av tidsanvändningen. Syftet med den tidsmässiga samordningen av relationer är att så mycket som möjligt undvika väntan. Just detta är mycket påtagligt inom det moderna samhällets ekonomiska verksamheter, t ex arbetslivets tidsrationalisering allt från scientific management med sina tidsstudier till det japanska just-in-time-systemet för produktionsorganisering och lagerhållning. Men inte ens den bästa tidsplanering gör att väntan helt kan undvikas, utan väntan blir jämsides med klockan ett av sätten att samordna det moderna samhällets interagerande och kommunicerande människomassor. Här kan vi tänka på städernas trafiksystem och marknadens sätt att organisera väntan – kösystemet.

Kösystemet är ett slags institutionalisering av väntan. Det finns andra former av institutionaliserad väntan som har det gemensamt att de meningsfyller väntan i termer av uppskjuten tillfredsställelse. Investering, sparande och ränta är sådana institutioner inom det ekonomiska systemet. Humankapitalteori, som är en del av det jag i andra sammanhang kallat utvecklingsrationalism (Persson 1991; 1994), bygger också på den uppskjutna tillfredsställelsen. Försäkringar kan också göra det, för att inte tala om välfärdssamhällets socialförsäkringar. Kort sagt: väntan är ett centralt inslag i det moderna samhället både i termer av något vi av effektivitetsskäl försöker undvika och i termer av något som institutionaliserats i kösystemet och i den uppskjutna tillfredsställelsen. Det är väl därför ingen tillfällighet att ett centralt inslag i modern barnuppfostran, i synnerhet den av skolan organiserade, just är att barnen får lära sig att vänta. Konsten att vänta är ett mycket viktigt inslag i skolans dolda läroplan (Jackson 1968; Broady 1981).

Att kunna vänta såväl som att kunna tidsplanera så att onödig väntan undviks, är viktiga villkor för livet i det moderna samhället. Tid är pengar och pengar är tid, båda är föremål för hushållning. Samtidigt måste man kunna kalkylera, vänta till det rätta tillfället och skjuta upp tillfredsställelse. Det som jag i det följande kallar politisk väntan kan ses som en aspekt av en modern civilisation som vilar på uppskjuten tillfredsställelse och tidsmässig samordning av människomassor.

Väntan och politisk retorik

Tidens tre samtidiga kvaliteter, vilka Augustinus beskrev som minnet, direkt varseblivning och förväntningar, är viktiga inslag i alla former av mänsklig existens. Inom politiken finns ett starkt behov av att konkret förbinda dessa tidskvaliteter: historien, nu-situationen och framtiden. I synnerhet är denna förbindelse ett ämne för den politiska retoriken, vilken ganska obehindrat rör sig mellan varat (den politiska nu-situationen) och intet (historien och framtiden). Den politiska retoriken försöker helt enkelt integrera intet i det politiska varat, förbinda det med nuet genom tolkningar av då och sedan i termer av sannolikhet. Denna integration av intet i varat tar sig uttryck i kontrollerade differenser mellan varat och intet, antingen faktiska eller tolkade skillnader mellan då och nu – "vi" har åstadkommit en ökning av den ekonomiska tillväxten; "dom" har skapat högre arbetslöshet – eller förväntade skillnader mellan nu och sedan – "vår" politik kommer att leda till sänkt arbetslöshet. Politisk meningsproduktion handlar överhuvudtaget i mycket hög grad om temporal organisering av den politiska verkligheten.

Den politiska situationen färgar naturligtvis den politiska retoriken och avgör t ex om den huvudsakligen ska röra sig bakåt eller framåt. Det vore en överdrift att påstå att politiken är handlingsinriktad, däremot är den politiska retoriken det. Den laborerar med sannolikheterna för att det vi gör idag skall få den ena eller andra

samhälleliga konsekvensen i framtiden. Politiken står därigenom i omedelbar kontakt med människors förväntningar – vilka kan utgöras av förhoppningar och/eller oro – inför den framtida samhällsutvecklingen och den egna rollen däri. När det gäller historien, representeras denna inom den politiska retoriken av de politiska erfarenheter och tolkningar som gjorts av den tidigare samhällsutvecklingen.

Om vi för ett ögonblick dröjer vid den politiska retorikens mest koncentrerade uttryck, de politiska partiernas valbudskap och slogans, tycks en bestämmande faktor för hur dessa utformas just vara referenser till tid. Det ska dock tilläggas att i och med att det etablerats en form kan det vara fördelaktigt att bryta mot den och, i detta fall, formulera budskap utan tidsreferens. Efter en snabb titt på partiernas budskap i 1994 års riksdagsval bekräftas detta åtminstone i någon mån. Till att börja med kan nämnas att fyra av de åtta huvudkonkurrenterna i valet använde sig av mycket traditionella tidsreferenser, ungefär: rösta på oss så bidrar vi till den ena eller andra förändringen i framtiden. Det gällde ny demokrati, kristdemokraterna, vänsterpartiet och miljöpartiet. Två av partierna bröt, åtminstone att döma av valaffischerna, helt med formen: centerpartiet som trodde sig dra uppmärksamhet med ironiska skämt samt folkpartiet som återgick till ett tidigare framgångsrikt koncept, nämligen fixeringen vid partiledarens person och utseende. Moderaternas brott mot den tidsrefererande formen var inte totalt men innebar en orientering bort från referenser till tidigare framgångar och framtida segrar. Budskapet var helt nu-fixerat – "Vi stärker familjen!", "Vi inför betyg!", "Vi straffar brott!" – och skulle illustrera handlingskraft samtidigt som det nog var en eftergift till det politikmissnöje som brännmärker yvigt löftesutställande. Budskapet ifråga om EU avvek emellertid och gick i välkända, tidsrefererande retoriska banor: "JA till Europa JA till framtiden". Socialdemokraternas budskap hade en tydligare inriktning mot framtiden – naturligtvis mot en tänkt socialdemokratisk regeringsperiod men också mot ett Sverige som avviker från det nuvarande – kombinerat med ett subjektivt tilltal. Huvudparollen

var "Sverige kan bättre", vilket emellertid inte endast ansågs avhängigt politikens riktning utan också väljarnas kunskaper, som i t ex följande paroll: "När du vet att Sverige mår bättre av omtanke än av egoism". Här gjordes således två samtidiga tidsreferenser: för det första till den individuella lärdomsprocess som behövs för att inse vad som sker i Sverige under moderaternas politiska ledning; för det andra till den politiska omorientering som behövs om det ska kunna ske någon förbättring.

Det finns anledning att här klargöra vad som kan menas med retorik. Enligt Johannesson började den klassiska retoriken – i betydelsen talandets konst – komma i vanrykte på 1800-talet och fick till slut den betydelse den har idag: "en massa tomma fraser eller försök att vilseleda, bedra och manipulera människor" (1994: 9). I det s k informationssamhället får emellertid retoriken en renässans, menar Johannesson, och då i betydelsen konsten att övertyga. Sådan övertygandekonst förenar flera annars åtskilda sfärer i samhället såsom t ex politik, reklam och management. Jag tror emellertid att det vore fel att anta att "tomma fraser" nödvändigtvis står i motsättning till övertygandekonsten. Tomma fraser kan också vara övertygande! I den politiska situation vi nu befinner oss är, som vi ska se, den politiska retoriken i hög grad tomma fraser, vilket beror på den spänning mellan nödvändighet och väljande som jag tidigare diskuterat. Syftet med dessa tomma fraser är emellertid att övertyga. I andra politiska situationer, där t ex nödvändighetsbestämningen inte är lika stark som idag, behöver retorikens övertygande fraser inte vara lika tomma. Övertygande eller ej kommer jag i det följande att studera politisk retorik som fenomen, på i princip samma sätt som Hirschman (1996) gör i sin studie av den reaktionära retoriken. Jag koncentrerar mig dock främst på hur framtiden ges mening i den politiska retoriken.

Det sägs ibland att politiken är handlingsorienterad och pragmatisk: prestation är viktigare än princip, kompromiss är viktigare än ideologi. Detta äger säkert sin riktighet i vissa situationer. Samtidigt tycks också motsatsen gälla, vilken t ex formuleras av Brunsson vid en jämförelse av ekonomi och politik: "Ekonomi

avser handling och det faktiska medan politik står för ideologi och det normativa." (1986: 9). Politik handlar nämligen också om förmågan att rättfärdiga icke-handling, vilket t ex illustreras av det myckna utredandet inom politiken, även av sådant som förefaller vara välkänt, och av annat förhalande handlande. Nämnde Brunsson har för övrigt undersökt detta i ett arbete med den talande undertiteln "Rättfärdigande och hyckleri som alternativ till styrning". Utgångspunkten är de krav demokratin ställer på förhållandet mellan opinionen bland medborgarna och statens handlande, nämligen att det ska finnas en överensstämmelse dem emellan och att opinionen skall styra handlandet. Brunsson visar bl a olika sätt att undkomma dessa besvärliga krav. Det han kallar rättfärdigande betyder att opinionen anpassas till handlandet och inte tvärtom. Hyckleri innebär att opinionen isoleras från handlandet, vilket skapar utrymme för handlande som inte överensstämmer med opinionen. (1991: 167) I sammanhanget pekar Brunsson på mycket av vikt för framställningen av vad som här kallas den politiska retoriken, t ex följande:

"En förutsättning för att hyckleri ska möjliggöra handling och bevara stödet för politikerna och förvaltningen är att medborgarna inte bara är intresserade av vilka handlingar som vidtas utan också av vilka beslut som fattas och vilka åsikter som uttrycks av politiker eller förvaltning. Inte bara det materiella utan också det ideella måste framstå som viktigt." (1991: 168)

Politik är således inte endast faktiskt, utan också tänkt handlande. Utan möjligheten att förlägga det tänkta handlandet till *framtiden* äger det emellertid knappast någon mening.

Vad betyder det att den politiska retoriken är handlingsinriktad eller, uttryckt på ett annat sätt, att politiken äger en retorisk handlingskraft? Svaret på den frågan avgörs i hög grad av två förhållanden. För det första att politiskt handlande är svårt att åstadkomma. Den statliga politikens strukturella inplacering i det moderna samhället är av en sådan art att politiken tendentiellt handlingsförlä-

mas eller åtminstone görs oförmögen till handlande som inte är systemkonsonant. Framför allt administrerar den ett system: reglerar relationer inom dess ram, kodifierar sådant som redan sker och manipulerar formella regelverk. Politiskt handlande som inte är i takt med, inte inom ramen för eller rentav systemdissonant är problematiskt, vilket t ex politikens svårigheter att hantera miljöfrågan, jämställdheten, den ekonomiska brottsligheten och barnpornografin visar. Politiken leder inte utvecklingen i samhället, utan försöker balansera olika utvecklingstendenser inom samhället till fromma för det system den administrerar. Relationen mellan ekonomin och politiken – närmare bestämt politikens beroende av ekonomin (vilket påpekats av Block 1984; Lindblom 1977; Przeworski 1991) – har här en speciell roll för att ange de ramar inom vilka politiken kan verka. För det andra är den politiska retoriken handlingsinriktad därför att det ständigt riktas krav på att politiken skall åstadkomma handlande – systemkonsonant såväl som systemdissonant.

Mot denna bakgrund kan nu sägas att den politiska retoriken försöker överbrygga den breda och djupa klyfta som existerar mellan förväntningarna på politiken och dess faktiska handlingsutrymme.

Meningsfylld politisk väntan

Korstrycket som uppstår till följd av förväntningarna som riktas mot politiken och dess begränsade handlingsutrymme aktualiserar ett drag hos politiken som jag försöker fånga med uttrycket *politik är att vänta*. Den politiska retoriken får en mycket speciell roll i det sammanhanget, nämligen att meningsfylla väntan på politiskt handlande eller på resultat av vidtagna politiska åtgärder. Retoriken försöker således överbrygga klyftan mellan förväntningarna på politiken och dess handlingsutrymme genom att anropa väljare, och andra som riktar förväntningar mot politiken, som meningskonstruerande subjekt. Betydelsen av att politiken är retoriskt hand-

lingsinriktad är således, mot den bakgrunden, att den äger förmågan att förvandla krav på politiskt *handlande nu* till förväntningar på och förhoppningar om politiskt *handlande i framtiden*.

Det framgångsrika politiska budskapet får på tolkningsplanet makt över såväl historien som framtiden. Den politiska retoriken är med andra ord beroende av att det samhälleliga intet (dvs det som ännu inte är eller inte längre är) koloniseras. I de följande tre kapitlen ska jag peka på tre mer eller mindre skilda sätt att kolonisera framtiden, som förekommer inom politiken – tre olika sätt att ge framtiden en mening i nuet som samtidigt är tre olika retoriska tekniker för att meningsfylla politisk väntan. Om framtiden kan ingen veta något säkert. Framtiden är något som det faller sig naturligt att ha olika uppfattningar om. Den ena uppfattningen om framtiden är lika sann, om än inte lika sannolik, som den andra. Detta villkor är viktigt när den politiska retoriken anropar väljarna som meningskonstruerande subjekt.

Det första sättet att ge mening åt politisk väntan handlar om att medvetet och genom successiva politiska åtgärder försöka åstadkomma ett på förhand uttränkt samhällstillstånd som befrämjar vad som uppfattas som allmänintresset. Detta kallar jag *reformism*, och har möjligen kommit att bli själva politikens sinnebild. Det andra sättet innebär att ålägga det politiska systemet en disciplin som kan kallas icke-handling i förvisningen om att det spontant ur allas handlande i eget intresse uppstår en framtida ordning som befrämjar vad som uppfattas som allmänintresset. I förhållande till reformismen är det senare sättet att meningsfylla väntan en icke-politik som jag här ska kalla *den osynliga handens politik*. Det tredje sättet innebär en strävan att på längre sikt förändra de förhållanden man just nu är i färd med att åstadkomma, att på kort sikt göra just det man på längre sikt säger sig vilja undvika – ett sätt att ge väntan mening som jag kommer att kalla *den osynliga reformismen* och som i det korta perspektivet, i förhållande till politiken och icke-politiken framstår som en icke-politikens politik.

I de följande tre kapitlen kommer jag i tur och ordning att ta upp dessa tre sätt att meningsfylla politisk väntan.

Det politiska kösystemet

– reformismen

Ordet reform härrör från det latinska *reformare*, vilket betyder återställa. I engelskan kan reform användas i just den betydelsen i militära sammanhang: återformering av en trupp. Denna betydelse finns inte i svenskan, utan här har ordet kommit att betyda omdana och förbättra (vilket också är ordets vanligaste betydelse i engelskan).

Man kan således välja mellan en positivt laddad respektive en neutral betydelse av reform. Att med reform mena förbättra innebär en värdering av förändringens resultat, medan omdana inte värderar resultatet utan rätt och slätt betyder förändring. Men reform används knappast om alla förändringar, ordet förutsätter att det finns en intention bakom förändringen. Vi säger knappast att blixten reformerade trädet som den slog ned i – trots att trädet blev förändrat – däremot kan vi säga att det blev deformerat. (Om vi däremot skulle lyckas med att återställa trädet i ursprungligt skick, kunde man möjligen tala om reform.) Vi använder inte heller ordet reform eller reformation för att beskriva en klimatförbättring. När vi använder ordet reform föreställer vi oss ett subjekt som medvetet åstadkommit eller försöker åstadkomma en förändring.

Nu kan vi fråga i vilka sammanhang den neutrala betydelsen förändring respektive den positiva betydelsen förbättring används. Det första som kan sägas är då att den neutrala betydelsen sällan

används för sig själv, den tenderar alltid att övergå i den positiva betydelsen. Det förekommer dock ibland att reform används helt eller huvudsakligen deskriptivt som t ex i ordet reformjudendom, vilken i motsats till ortodox judendom försöker anpassa sig till det moderna samhället. Det vanliga är dock att reform avser förbättring.

I de organisations- och institutionsteoretiska analyser som Brunsson & Olsen m fl gör, präglas analysmetoden dels av den ganska vanliga tekniken att skilja mellan avsedd och icke avsedd förändring men dels också av åtskillnaden mellan ordet reforms två betydelser "förbättra" och "förändra".

Syftet med reformer är ofta "att göra organisationer till bättre instrument för dess ledning", skriver Brunsson & Olsen (1990: 261). Betoningen ligger här på syftet, eftersom reformer ofta inte leder till önskat resultat eller till något resultat alls. Om man får tro dessa författare borde nog organisationsledningar avhålla sig från att reformera om de önskar förbättringar. Reformverksamhet pågår emellertid ständigt: "reformer är rutiner snarare än brytpunkter i organisationers liv" (Brunsson 1990: 27). Man kan naturligtvis diskutera om ständig förändring verkligen är förändring. Det finns också andra – rentav motsatta – skäl för att diskutera det:

"Vi vill också ifrågasätta om reformer har så mycket med förändring att göra. Om reformer har sitt ursprung i allmänt omfattade idéer och till resultat att flera övertygas eller låtsas bli övertygade om att samma idéer är bra och dessutom riktiga beskrivningar av en viss organisation så är ju resultatet stabilitet snarare än förändring. Reformer bidrar till att förstärka rådande föreställningar." (Brunsson & Olsen 1990: 264)

Organisationsledningar kan således göra reformerandet till en med jämna mellanrum återkommande organisationsritual för att reformera medarbetarna snarare än organisationen. Man kan tänka sig att organisationsledningar lär sig värdet av återkommande förändring, alldeles oavsett om den innebär förbättring av det som avsågs bli förbättrat, utan snarare därför att medarbetarna förbättras. Genom ständig förändring kan ett slags stress uppstå, som om

den kan kontrolleras kan leda till en höjd beredskap, höjd aktivitetsnivå och höjd medvetenhetsnivå. Det var väl för övrigt just vad som hände i det välkända Hawthorne-experimentet.

Min slutsats av detta, vilken senare kommer att bli det bärande elementet när det gäller att se reformer som medel att kolonisera framtiden, är för det första att man naturligtvis först i efterhand kan bedöma hur reformer faktiskt realiserar sina uttalade långsiktiga målsättningar men för det andra kan man också dessförinnan bedöma hur de formar synen på framtiden. Brunsson & Olsen skriver att: "Reformidén väcker frågan om det är möjligt (och önskvärt) att styra utvecklingen genom medvetna val och planer." (1990: 253). Alldeles oavsett detta anser jag att reformers konsekvenser i nuet är en annan sak som kan diskuteras för sig. *Oberoende av reformers faktiska resultat i framtiden*, påverkar de vårt sätt att meningsfylla framtiden och – därmed – orientera oss och handla i nuet. Reformerna kan, oberoende av resultat, reformera fram tidsuppfattningen.

Reformism, social ingenjörskonst, utopism

Reformism är den successiva och långsiktiga förändringens politiska strategi och uppfattas för det mesta som en motsats till en revolutionär politisk strategi. Reformism löper risken, som jag ska visa senare, att rättfärdiga snarare än förändra den existerande ordningen. Revolutionen löper risken att bli en ytlig formförändring som inte har någon varaktig betydelse. I mitt tycke är skillnaden mellan reformism och revolutionism överdriven och retorisk eftersom revolutioner som inte reformerar respektive reformer som inte revolutionerar är meningslösa – under förutsättning att vi bedömer dem som framtidsinriktade förändringsstrategier. Den viktigaste skillnaden mellan dem är en annan, nämligen tidsfaktorn och vad man kunde kalla timingen. Reformism är successiv och långsam, medan revolutionen är direkt och snabb. Ser vi till resultaten kan en reformistisk strategi innebära en revolutionär för-

ändring på längre sikt, medan en revolution på längre sikt inte behöver innebära så omfattande förändringar.

Utvecklingen i de moderna samhällena tycks ha överskridit uppdelningen i revolution och reform. I välfärdsstater tycks all politik vara mer eller mindre reformistisk, inte då i betydelsen "demokratiskt socialistisk" utan i betydelsen successiv och långsiktig politisk förändring. Från 1960-talet – med föreställningen om "det starka samhället" och liknande i Sverige, USA och andra länder – förefaller politikens reformistiska karaktär ha betonats:

"I en modern välfärdsstat kan offentlig politik inte ha karaktären av kortsiktigt knåpande och stegvist klåpande. Den måste vara långsiktig och övergripande. Och den måste baseras på ett systematiskt tänkande som undersöker ett samhällsproblem 'i dess helhet, utforskar målsättningar och alternativ'..." (Wittrock & Lindström 1984: 11)

Om man alltså tidigare mest förband reformism med "demokratisk socialism", kan man nog nu säga att reformismen blev stilbildande i politiken i betydelsen att den "...ger uttryck för en helhetsinriktad rationalitet. Politik och förvaltning blir då en fråga om medvetet och ansvarsfullt handlande med en långsiktig viljeinriktning, inte ett kortsiktigt spel mellan intressegrupperingar som med hjälp av enkla tumregler försöker 'trassla sig igenom' de samhällsproblem de stöter på." (Wittrock & Lindström 1984: 11. De kallar denna politik policyanalys men beskrivningen av den passar också reformismen.) Det reformistiska sättet att bedriva politik kan ha blivit stilbildande pga politikens speciella relation till ekonomin i det moderna samhället. Om politiken ses som systemadministratör hamnar den i en återställande (vilket alltså är ordet reforms egentliga betydelse) relation till ekonomin. Politiken återställer ständigt systemets ordning och balans, vilken ekonomins aktörer och marknadskrafter ständigt tenderar att bryta ned.

Reformism har tre inslag: övergripande och långsiktiga mål, medel som ibland antar karaktären av kortsiktiga delmål och ett

kraftfullt inslag av planeringstänkande som bygger på föreställningen om att det går att styra samhällsutvecklingen på ett rationellt och förutsägbart sätt. Detta delar den med både utopismen – vilken dock har en mycket större politisk drömkraft (den begränsas inte av politisk realism) – och den sociala ingenjörskonsten – som ersätter politisk med teknokratisk drömkraft. Reformismen är således mer realistisk än utopismen och mer ideologisk än den sociala ingenjörskonsten.

Utopismen sätter som mål att skapa social och individuell lycka och har en stor politisk drömkraft. Som Asplund har visat i sin analys av utopisten Fourier kan indignation över rådande samhällsförhållanden förvandlas till stor social optimism, vilket kan förklara utopismens "bristande sinne för social tröghet" (1985: 189).

I Sverige kom såväl lyckoidealet som det bristande sinnet för social tröghet till uttryck i den s k folkhemsutopin. Hirdman (1990) och Böök (1990) har från olika utgångspunkter studerat denna utopi. Båda fokuserar förhållandet mellan individ och samhälle: Hirdman intresserar sig för maktrelationen mellan samhälle och människa, medan Böök granskar "det samhällssjälsliga mönstret". Hirdman riktar sin blick mot den statliga regleringen av familje- och vardagsliv, medan Böök anser att den moderna svenska arbetsmarknadspolitikens haft en betydelsefull roll i skapandet av det nuvarande samhällssjälsliga mönstret. Trots att de alltså skiljer sig åt i fråga om konkreta studieobjekt, har de samma kunskapsintresse: drömmen om den samhällspolitiskt skapade individuella lyckan. Båda visar att denna statliga lyckoambition går hand i hand med bestämda inskränkningar av individens frihet. Frihetsinskränkningen tar sig bl a uttryck i olika försök till statlig människokonstruktion. Utopin om folkhemmet är framtidsinriktad i så måtto att den dels föreställer sig ett bättre framtida samhälle och dels bättre framtida människor – den har på en och samma gång ett samhällsplanerande och ett människofostrande innehåll. Enligt Hirdman förbinds samhälle-människa inom den politik som "tillrättalägger det lilla livet" genom inriktningen på barnen: de uppfattas "...inte som barn utan som statens möjlighe-

ter. De var råmaterialet för det goda livet..." (1990: 60). Hirdman verkar dock inte lägga märke till överensstämmelsen mellan detta framtidsbudskap och den dåtida (1920- och 30-tal) arbetarklassens livshorisont, nämligen att det goda livet förmodligen inte var avsett för dåtidens vuxna utan för barnen. Det var å barnens vägnar man förväntade sig ett bättre liv och det var bl a av det skälet man kunde vänta.

Den sociala ingenjörskonsten förefaller för sin del rationalisera bort utopismens lyckoideal till förmån för idealet om den fullständigt planerade och genomskinliga världen. Bauman beskriver på ett mycket övertygande sätt den sociala ingenjörskonsten i sin bok om Förintelsen. Den frambringas inte av någon enskild faktor i det moderna samhället, utan det är snarare *mötet* mellan två normala moderna företeelser som skapar den extraordinära Förintelsen: byråkratin och visionen om ett bättre samhälle.

Varför byråkrati? I princip därför att den befriar de enskilda individerna från moraliskt ansvar för sitt handlande och därigenom ökar handlingskraften långt utöver moraliska gränser. Byråkratin har förmågan att samordna många människors handlande till en strävan mot ett mål – oberoende av vilket målet är. Det finns alltså ingen säkring inbyggd i byråkratin som omöjliggör aktivitet om målet är omoraliskt eller som Weber uttryckte det:

"'Disciplin' i allmänhet, liksom dess rationella avkomma, byråkratin, i synnerhet, är något 'opersonligt' och i sin orubbliga 'neutralitet' ställer den sig till förfogande åt varje makt, som önskar dess tjänster och vet hur den skall åstadkomma den." (Weber 1987: 228)

Bauman frågar hur vanliga tyskar kunde omvandlas till massmördare. Svaret som upprepas om och om igen är att det kunde ske genom att moraliska hämningar urholkades. Byråkratin användes för att auktorisera våld, för att rutinisera verksamheten och för att avhumanisera offren. Byråkratin neutraliserade således det moraliskt förkastliga.

En förutsättning för Förintelsen är vad Bauman kallar "social

produktion av moralisk osynlighet". Det handlar främst om att öka avståndet mellan handling och konsekvens. Den som har sett Lanzmanns film, eller läst boken, *Shoa* (1986) bör kunna framkalla konkreta bilder av betydelsen av denna avståndsökning. Det kanske viktigaste inslaget i ökningen av avståndet mellan handling och konsekvens är ett i allra högsta grad normalt byråkratiskt hjälpmedel, nämligen handlingens förmedling – dvs att man skiljer mellan beslutsfattande och utförande. Enligt Bauman leder denna åtskillnad till att det finns många handlingar som ingen medvetet tar ansvar för (man gör sitt jobb och reflekterar inte så mycket över vad man gör, man utför uppgiften ibland med motive-ringen att om man inte själv gör den så gör någon annan den osv). Egentligen är detta endast ett annat sätt att uttrycka Sartres serialitetstema. Som tidigare nämnts innebär serialitet att den enskilda handlingen alieneras när den aggregeras. Vad Bauman bl a visar är med andra ord hur denna handlingens alienering kan användas för att frita enskilda subjekt från moraliskt ansvar.

Ett annat inslag i byråkratin är att den förvandlar sociala relationer till andra sorters relationer, till syvende og sidst ekonomiska relationer. Det var därför ingen tillfällighet att den avdelning inom SS som hade hand om utplåningen av judarna officiellt kallades "Avd för administration och ekonomi". Såväl i administrativ som ekonomisk rationalitet finns inbyggd en stark tendens till amoral.

Poängen som Bauman hela tiden återvänder till är att byråkratin effektivitet vilar på att den rationaliserar bort det personliga och kollektiva moraliska ansvaret. Eftersom det inte finns någon instans inom byråkratin som värderar de mål den strävar mot, kan den användas för att befrämja vilka mål som helst.

Den första normala moderna företeelse som bidrog till Förintelsen var alltså byråkratin, det gjorde den när den mötte den andra normala företeelsen: visionen om ett bättre samhälle.

Denna vision tar sig ofta uttryck som en social ingenjörskonst och Bauman gör den begriplig genom att använda trädgårdsmästetiet som metafor, ibland talar han helt enkelt om den moderna kulturen som en trädgårdskultur. Drivkraften är nämligen att uppnå

"en fullkomligt planlagd, fullständigt kontrollerad värld". På ett annat ställe kan vi läsa att:

"Moderniteten är ... den konstgjorda ordningens och de storslagna samhällsplanernas epok, en tidsålder för planläggare, visionärer och – mer allmänt uttryckt – 'trädgårdsmästare' som behandlar samhället som en jungfrulig jordlott som ska planeras efter alla konstens regler och sedan odlas och skötas så att den behåller den avsedda formen." (1991: 156)

Även om det finns ett utopiskt inslag i den sociala ingenjörskonsten är det upplysningsidealet – viljan att veta – som tar överhanden. Den sociala ingenjörskonsten föreställer sig en maskinlik värld av blott avsedda konsekvenser och bär på en rädsla för alla slags tomrum och skuggiga platser: allt måste fyllas och lysas upp. Den sociala ingenjörskonsten när drömmen om att göra samhället – inte främst välfungerande – utan alltigenom och i varje liten del rationellt fungerande. Den drömmer om det färdiga samhället.

Utopism, social ingenjörskonst och reformism hör alla till upplysningsprojektets familj och har det gemensamt att de bygger på föreställningen om att samhällsutvecklingen kan styras medvetet. Utopismen har emellertid, som nämnts, en betydligt större politisk drömkraft än reformismen, vilken är mer realistisk. Den sociala ingenjörskonsten har å andra sidan en större teknokratisk drömkraft än reformismen, som i detta avseende är mer ideologisk. Reformismen är pragmatisk i betydelsen att den ordnar dagspolitiken under, som det verkar, realistiska långsiktiga mål. Dessa mål är emellertid inte endast socialt teknokratiska – de handlar med andra ord inte endast om den förmenta samhällsmaskinens funktionssätt – utan också ideologiska i det att de handlar om rättvisa, moral, upprättelse och annat liknande.

Socialdemokratisk reformism som rättfärdigande förändringsprocess – ett exempel

Den socialdemokratiska reformismens styrka är dess förmåga att pragmatiskt förbinda dagspolitiken med realistiska ideologiska målsättningar. Denna förbindelse är helt avgörande för diskussionen och bedömningen av socialdemokratins karaktär. Przeworski säger t ex att socialdemokratien inte längre är reformistisk eftersom dess politik inte har "utrymme för några kumulativa effekter hos reformerna" (1991: 150). Detta anses vara följden av att det kapitalistiska samhällets strukturella utveckling gjort de politiska partierna "beroende av det privata kapitalet för att överleva valen och stanna kvar vid makten" (1991: 153). Esping-Andersen (1991) menar å andra sidan att socialdemokratien i grunden försöker förändra samhället men att dess metoder för att göra det har ändrats. Enligt hans bedömning mobiliserar fortfarande socialdemokratien arbetarklassen för långsiktiga förändringar av samhället.

Även om socialdemokratien utvecklats från ett rörelseparti till ett valmaskineri, som nu liknar ett vanligt borgerligt parti mer än tidigare, är det inte ett parti vilket som helst. Det kan fortfarande inte med lätthet ta på sig rollen att träda i regeringsställning och administrera kapitalismen. Anledningen till det är att socialdemokratien har en hundraårig förankring inom arbetarklassen och arbetarrörelsen som den måste ta hänsyn till. Förankringen yttrar sig på en och samma gång som förtroendekapital och förväntningar. Socialdemokratien måste alltid ta hänsyn till sin historia (förtroendekapital) och framtiden (förväntningar) i sin dagspolitik. På följande sidor (vilka bygger på Persson 1991) skall jag blicka tillbaka över den 40-åriga socialdemokratiska regeringsperioden under 1930- till 70-talet. Vad som intresserar mig är just hur socialdemokratien hanterar förtroendekapital och förväntningar i sin politik. Till skillnad från andra, som hävdar att socialdemokratisk reformism är antingen samhällsförändrande eller ej, kommer jag att göra gällande att socialdemokratisk reformism på en och samma gång förändrat och rättfärdigat det samhälle den verkat i.

Socialdemokratisk politik är en rättfärdigande förändringsprocess och det är den just pga det reformistiska inslaget i dess politik.

Med reformism som rättfärdigande förändringsprocess menar jag ett skeende som satts igång i syfte att åstadkomma en förändring och som just därför leder till ett rättfärdigande av de förhållanden vars syfte det var att förändra. All reformism leder inte till detta men all reformism löper risken att leda dit och resultatet "rättfärdigande" kan följa såväl av en i realiteten genomförd förändring som av själva strävan att förändra. Reformismens timing är här central: genom den utdragna processen tillåts vanan få makt, samtidigt som små stegvisa förändringar gör förhållandena litet mer uthärdliga.

Vad var det då som den socialdemokratiska reformismen, under folkhemsperioden 1930- till 70-talet, förändrade och rättfärdigade? På ett allmänt plan kommer jag i det följande att argumentera för att reformismen förändrade den reellt existerande kapitalismen samtidigt som den rättfärdigade kapitalrationaliteten. Detta speglas i synnerhet i arbetslivet. Här innebar reformismen att det reellt existerande lönearbetet och maktutövningen inom lönearbetet förändrades samtidigt som lönearbetet som form för arbete kom att bli rättfärdigat.

Kapitalrationalitet kan definieras som en anonym handlingsdirigent inom ett speciellt socialt, ekonomiskt och institutionellt system som kan kallas kapitalistisk marknadsekonomi. Annorlunda uttryckt kan man säga att kapitalrationalitet är en speciell förnuftsform som påverkar individers och organisationers handlande när det föreligger vissa förutsättningar, såsom egendomsmonopolisering, proletariserade människor och regelsystem, tankesystem etc som bl a gör det möjligt för människor att sälja arbetsförmåga som vara på en marknad. Jag vill nu påstå att kapitalrationaliteten var en förutsättning för socialdemokratin: från början en negativ förutsättning för socialdemokratin som motståndsrörelse; sedermera blev kapitalrationaliteten en positiv förutsättning för socialdemokratin som regeringsrörelse.

Tingsten och absolutsocialismen

Tingsten (1967a & b) beskrev det socialdemokratiska partiet (SAP) som ett parti som, från att ha varit marxistiskt, befriats från sin ursprungliga ideologi i takt med att partiet blivit större, fått mera inflytande, kunnat realisera en del av sina reformkrav samt placerat sig i regeringsställning. Han menade att från det marxistiska utgångsläget hade SAP "i välfärdspolitikens hägn" utvecklats till ett i det närmaste ideologilöst reformparti.

Som en av de främsta indikatorerna på denna utveckling anförde Tingsten SAPs inställning till socialisering. Under sammanlagt fyra års regerande mellan 1920 och -26 menade Tingsten att det utarbetades en praxis som innebar att partiet inte framförde sina radikala programkrav, utan nöjde sig med att samarbeta med borgerliga partier i konkreta frågor där motsättningarna inte var stora. Dessa förhållanden sammanhängde bl a med "socialiseringsideologins" upplösning. Bland konkreta yttringar av denna upplösning nämnde Tingsten att hänvisningar till socialiseringsnämndens utredningar blev huvudargumentet i socialiseringsdebatten från början av 1920-talet till långt in på 30-talet. Vidare försvann frågan om industriell demokrati ur diskussionen efter 1924, sedan riksdagen hade avvisat ett socialdemokratiskt förslag därom.

I början av 30-talet framträdde motsättningen mellan "ideologi och handlingsvilja" inom SAP än tydligare. Frågan som den socialdemokratiska partiledningen ställdes inför, var om partiet skulle inleda socialiseringsåtgärder direkt eller "propagera socialisering som den framtida frälsningen". Den senare strategin, "socialiseringsmyten", valdes. Dilemmat – motsättningen mellan mål och handling – hade därmed förvisso inte lösts men yttre händelser, skrev Tingsten, löste problemet. Trettiotalskrisen möjliggjorde nämligen "...en genomgripande ... aktion inom det bestående systemets ram, en politik i stor stil utan socialisering". Han tillade att krisen räddade socialdemokratien ur dess ideologiska dilemma, samtidigt som SAP räddade – "...i stället för att begagna krisen till att söka krossa" – kapitalismen med hjälp av sin krispolitik.

Min slutsats av Tingstens framställning är att när han säger att

socialdemokratien på 1930-talet genomförde en "genomgripande aktion inom det bestående systemets ram" så är detta ett sätt att uttrycka vad jag menar med reformismen som rättfärdigande förändringsprocess. Jag tolkar Tingsten så att socialdemokratien kunde formulera en framgångsrik politik inom "systemets ramar" just därför att politiken också inriktades mot att förändra systemet på längre sikt. Det är en viktig skillnad mellan att säga "vi ansluter oss till systemet" respektive att säga "vi ansluter oss till systemet medan vi håller på att förändra det". Inte minst vänsterkritiken av socialdemokratisk reformism har haft en tendens att undervärdera denna viktiga distinktion.

Socialdemokratiens regeringspolitik under 1920-talet hade förvisso varit liberal men hade då upplevts som stående i motsättning till SAPs målsättningar. Under 30-talet fick politiken en mera konsekvent inomkapitalistisk utformning och sedermera upplevde inte längre partiledningen detta som ett dilemma. Med Tingstens ord höll "socialiseringsideologin" på att avlösas av en "välfärdsideologi". Under valrörelsen 1936 nåddes slutpunkten i den omvandlingen, skrev Tingsten och lade därvid speciellt märke till följande formulering i SAPs valmanifest: partiet vill stärka näringslivet "...i de former, som till varje tid äro de mest ändamålsenliga för att trygga och höja folkförsörjningen".

Lewin (1970), som analyserade bakgrunden till och konsekvenserna av den ovan återgivna satsen, menade liksom Tingsten att ett brott kunde skönjas i socialdemokratiens ideologiska och politiska utveckling under 1920- och 30-talen. Lewin studerade dock inte socialdemokratiens "idéutveckling", utan hur det politiska klimatet och motsättningsmönstret förändrats över tid. Detta är en mycket större skillnad än vad man kanske först anar. Tingstens studieobjekt var ett partis idéutveckling alldeles oavsett de andra partiernas utveckling, medan Lewins var relationen mellan socialdemokratien och dess borgerliga kontrahenter. Vad Tingsten har förutsättningar att se är socialdemokratiens förflyttningar högerut över tid, medan Lewin dessutom har förutsättningar att se att avståndet till de borgerliga förblir stort. Denna skillnad mellan vad som kunde kallas

absolut och relativ socialism, en skillnad i metoden att bedöma socialdemokratisk politik, är avgörande för resultatet. Samma skillnad finns i kontroversen mellan Przeworski och den sk socialdemokratiska skolan, vilken t ex Esping-Andersen tillhör. Przeworski är, liksom Tingsten, sträng och tar absolut socialism som utgångspunkt för sin bedömning av socialdemokratiens socialistiska vara eller icke-vara (till saken hör att av totalt 149 referenser i artikeln "Socialdemokrati som historiskt fenomen", ursprungligen publicerad i tidskriften *New Left Review*, avser hela 18 st Tingstens verk om socialdemokratiens idéutveckling). Om man använder en absolutsocialistisk bedömningsmetod förefaller resultatet givet och av det skälet är den relativsocialistiska metoden mer tilltalande. Samtidigt resulterar den senare metoden i att definitionen av socialism blir obestämd eftersom den politiska nu-situationens – snarare än historiens – motsättningar blir bestämmande. De politiska partierna är, som visats i föregående kapitel, ömsesidigt definierande. Med den relativsocialistiska metoden blir resultatet att socialdemokratiens grad av socialism bestäms av avståndet till de borgerliga partierna.

Lewin och relativsocialismen

Enligt Lewin stod motsättningen mellan socialdemokratin och de borgerliga i början av 1900-talet att finna mellan "marxistisk ödestro" och "liberal harmonilära". Efterhand befriade sig SAP från "ödestron" och ersatte den med keynesiansk, statsinterventionistisk välfärdspolitik, också den i motsättning till "harmoniläran". Sedermera kom socialdemokratin att allt mer se den "liberala harmoniläran" som en målsättning, vilken antogs kunna uppnås med hjälp av en aktiv statsinterventionistisk politik.

Den liberala utvecklingen till trots ansåg Lewin att socialdemokratin bedrivit en socialistisk politik. Det som indikerar socialism är de konsekvenser den socialdemokratiska politiken får för statens roll i ekonomin. För honom framstod således inte den förändring som SAP genomgick från 1920- och 30-talen och framöver som ett

förborgerligande. SAP övergav i och för sig "socialiseringsideologin", skrev han, men till förmån för en ny ideologi som "...inneslöt alla socialismens enskilda idéer om frihet och samverkan, statlig produktion och kontroll i det ekonomiska livet", nämligen "planhushållningsideologin".

Målet för socialdemokratisk politik från 1930-talet och framöver var att skapa en krisfri kapitalism med hjälp av statsinterventionism. Ett led i denna politik var att främja ett högre utnyttjande av produktionsresurserna, att med statens hjälp åstadkomma det som marknadskrafterna inte förmådde. Socialdemokraterna försökte uppnå det målet på ett för 30-talet odogmatiskt sätt:

"För den revisionistiska socialismen i Sverige var den ledande näringspolitiska principen att utan dogmatisk bundenhet beträffande företagets produktionsform stödja och effektivisera näringslivet." (Lewin 1970: 154)

Syftet med den politiken var att uppnå vad Lewin kallade "makroekonomisk effektivitet", vilket innebar att tillväxten i ekonomin i sin helhet var viktigare än såväl själva ägandet av kapitalet som enskilda företags överlevnad. Om företagarna själva förmådde ta alla produktivkrafter i bruk skulle inte heller den privata äganderätten ifrågasättas.

Lewins framställning illustrerar tydligare än Tingstens vad som menas med en rättfärdigande förändringsprocess. Den från början motsägelsefulla relationen mellan socialdemokratisk statsinterventionistisk politik och "liberal harmonilära" avlöstes successivt av en relation där den förra blev medel och den senare mål. Gösta Rehn beskriver för övrigt detta som en syntes av marknadsekonomi och planhushållning: "...en planhushållning där planen går ut på att förverkliga det som den fria marknaden enligt sina pretentioner borde men inte kan förverkliga." (1988: 185). När den socialdemokratiska reformismen tar upp "den kapitalistiska utopin" som sitt mål rättfärdigas den, samtidigt som detta blir ett kraftfullt program för förändring av den reellt existerande kapitalismen.

Förre finansministern Kjell-Olof Feldt speglar detta tydligt i en ovanligt frispråkig intervju: "Om vi tittar på kapitalismens praktiska innebörd så är det uppenbart att vi steg för steg de senaste 50 åren accepterat alla väsentliga inslag i systemet – även om vi alltså sett det som vår uppgift att komplettera och korrigera det, eller rent av motverka dess självdestruktiva egenskaper." (*Samtal med Feldt* 1984: 15).

För en av de senare i raden av undersökningar av socialdemokratiens ideologiska och politiska utveckling svarar Bergström (1989). Han studerar några aspekter av den socialdemokratiska ekonomiska politiken i relation till partiets programskrifter på 1920-, 30-, 50- och 80-talen. De gemensamma dragen i de olikfärgade bilder som Tingsten och Lewin målade, bekräftas i allt väsentligt och anledningen till att jag nämner framställningen här är att den följer utvecklingen ända fram till mitten av 1980-talet.

Bergström uppehåller sig en del kring en programtext från 1950-talet – *Framstegens politik* – och drar av den och den förda politiken följande slutsats:

"Jämfört med tidigare program – från 1920 och 1944 – har *Framstegens politik* ny karaktär. De tidigare programmen tenderade att analysera 'status quo' och utifrån dessa resa krav på förändringar. *Framstegens politik* har en 'dynamisk' prägel. Skriften analyserar tendenser, utvecklingens riktningar i tiden och försöker förutse vilka krav dessa ställer på politiken. Politiken blir mer en nödvändig anpassning än en självständig kraft för omvandling." (1989: 42)

Beträffande 1980-talets program lägger Bergström märke till en principiell uppslutning kring marknadsekonomin som inte återfinns i tidigare skrifter. Programmet *Framtid för Sverige* är därvidlag särskilt anmärkningsvärt och Bergström drar följande slutsatser:

"Tvärt emot 1920 års tankegångar om överproduktion, felinriktning av produktionen och krav på statligt ägande och planhushållning lyfts här decentralisering fram som en garanti för följsamhet till medborgarnas krav på produktionen, även om krav på kontroll av kapitalbildning och kreditgivning pekar i den gamla riktningen.

Den industriella demokratin, de arbetandes medbestämmande, görs t o m beroende av att samhället organiseras som en decentraliserad marknadsekonomi.

Vi kan också jämföra med 1944 års villkorade frihet. Så länge företagen förmår att fullt utnyttja produktivkrafterna, och gör det på ett effektivt sätt, dvs enligt medborgarnas 'behov', kan väl privatföretagen få hålla på som förr. I *Framtid för Sverige* framställs företag i decentraliserad marknadshushållning som garant för sådan effektivitet. I sanning en stor omsvängning i tänkandet!" (1989: 46)

Såväl Tingsten, Lewin som Bergström gör en poäng av den förändring av socialdemokratin som jag tidigare benämnt övergången från motstånd- till regeringsrörelse men tydligast framgår den i den sistnämndes formulering ovan. I båda fallen, men på helt olika sätt, är kapitalrationaliteten en förutsättning för socialdemokratin. En formulering ur 1975 års socialdemokratiska partiprogram åskådliggör dessa olika sätt. I programmet beskrivs kapitalismen som en motsägelsefull produktionsordning där motsättningen mellan arbete och kapital bl a tar sig uttryck i "...motsättningen mellan kapitalismens förmåga att utveckla starka produktivkrafter och dess oförmåga att tygla dessa krafter och nyttja dem till människornas bästa" (1975: 7 f). Socialdemokratin som motståndsrörelse tar sin utgångspunkt i kapitalismens oförmåga (att nyttja produktivkrafterna till människornas bästa), medan socialdemokratin som regeringsrörelse tar sin utgångspunkt i kapitalismens förmåga (att utveckla produktivkrafterna). Den stora skillnaden är att socialdemokratin som motståndsrörelse mer såg staten som ett redskap för att helt undanröja kapitalismen och dess motsättningar, medan socialdemokratin som regeringsrörelse kommit att se staten som den kraft som kan tygla kapitalismens destruktiva krafter och nyttja dem till människornas bästa. Denna senare syn kommer till mycket tydligt uttryck i 1990 års socialdemokratiska partiprogram där det bl a heter: "Sedan de breda folklagren fick inflytande på samhällsutvecklingen, har lagstiftningen på viktiga områden formats efter deras intressen. Jämlikheten och tryggheten har ökat. Det stora

flertalet medborgare har fått en ökad frihet. En allt större del av produktionsresultatet har undandragits kapitalismens fördelningsprinciper för att i stället fördelas solidariskt efter behov. Medborgarrätt har steg för steg ersatt penningens rätt." (1990: 15f).

Full sysselsättning och rättfärdigande förändring av lönearbete

Den välfärdsstatliga politik som socialdemokratin bedrivit har inneburit att en rad politikområden – inte minst den för arbetarklassen viktiga fördelningspolitiken och den fulla sysselsättnings politik – knutits till den ekonomiska aktivitetsnivån. Fördelningspolitiken har nämligen inte byggt på omfördelning av befintliga resurser mellan olika grupper av individer, utan dels på omfördelning mellan olika skeden i individens livscykel och dels på omfördelning av nyskapade resurser (tillväxt). En konsekvens av detta har blivit att socialdemokratins välfärdspolitik blivit beroende av en hög ekonomisk aktivitetsnivå – eller makroekonomisk effektivitet för att använda Lewins begrepp – vilket i sin tur har haft både som sin förutsättning och som sin konsekvens att kapitalrationaliteten kunnat framställas som rättfärdig. Men även den fulla sysselsättnings politik har kommit att bli beroende av en hög ekonomisk aktivitetsnivå, inte minst därför att den bedrivits dels genom att dynamiken i den kapitalistiska ekonomin skärpts, t ex genom solidarisk lönepolitik och rörlighetspolitik, och dels genom att sysselsättning skapats och finansierats med skattemedel.

Den fulla sysselsättnings politik har emellertid genom "arbete åt alla"-doktrinen också inneburit ett mera fundamentalt rättfärdigande av själva lönearbetet. Men även detta rättfärdigande är förknippat med förändring.

"Arbete åt alla" och den tillämpning parollen fick inom svensk arbetsmarknads- och ekonomisk politik var en central del av den socialdemokratiska arbetarrörelsens reformpolitik och successiva förändring av det svenska samhället och arbetslivet från i synnerhet 1950-talet och framöver. Arbetet intar den dominerande platsen i

det socialdemokratiska projektet av främst två skäl. För det första ses den allmänna kategorin arbete – då ungefärligen definierad som nyttig verksamhet – som en förutsättning för ett gott individuellt och socialt liv. Människan ses som en arbetande varelse och välfärdssamhället anses vara beroende av hennes arbetsinsatser. För det andra ses arbetslivet under kapitalismen som behäftat med stora brister som måste rättas till, inte minst för att arbetet ska bli meningsfullt och kunna inta en naturlig plats i det goda livet.

"Arbete åt alla" är en tillämpning av uppfattningen att arbetet är gott för individ och samhälle, medan den successiva förändring av arbetslivet som den socialdemokratiska arbetarrörelsen åstadkom är ett uttryck för uppfattningen att kapitalistiskt arbetsliv är behäftat med brister. 1975 års socialdemokratiska partiprogram var ett synnerligen representativt uttryck för dessa uppfattningar. Under de allmänna grundsatsernas rubrik "arbete" läser man följande:

"Socialdemokratin hävdar att arbetet är grunden för all välfärd och att folkets vilja till arbete är nationens viktigaste tillgång. Varje människa har rätt att efter förmåga delta i arbetet. Varje människa har rätt till ett arbete som kan upplevas som meningsfullt. Arbetet måste ingå i ett socialt sammanhang, där arbetets frukter används för att tillfredsställa individuella och gemensamma behov. Därför måste bestämmanderätten över produktionen läggas i hela folkets händer." (1975: 6).

Dessa meningar speglar för det första speciella teoretiska inflytanden: den första meningen följer av den ricardianska arbetsvärde-teori som Marx vidarebefordrade till den moderna arbetarrörelsen. För det andra sammanfattar formuleringarna arbetarklassens erfarenheter av alienation från produktionsmedlen under kapitalismen: den andra meningen riktar blicken mot arbetslöshetshotet vilket är en aspekt av alienationen; den tredje meningen har sin grund i den utarmning arbetet genomgår under kapitalismen. För det tredje speglar programavsnittet den etatism som i allmänhet präglat svensk socialdemokrati och i synnerhet präglat regeringsrörelsen sedan 1930-talet: den fjärde meningen syftar till att rättfär-

diga att arbete inte endast är en individuell utan också en samhälls-
lelig angelägenhet, medan den femte meningens formulering "i
hela folkets händer" betyder "staten".

Att bestämmanderätten över produktionen utövas av staten
betyder emellertid ingalunda att alienationen försvinner och därför
följer i partiprogrammet tre meningar som tar fasta på detta:
"Produktionen måste organiseras så att varje människa blir bemött
med aktning och respekt för sitt arbete. Den måste organiseras så
att varje människa kan känna trygghet till liv och hälsa i arbetet.
Därför måste de anställda vinna bestämmande över förhållandena i
företagen." (1975: 6 f). Dessa meningar rättfärdigar en strävan att
förändra arbetslivet men de inför också en nivå, företagen, till vil-
ken de anställdas "bestämmande" hänförs. I 1990 års socialdemo-
kratiska partiprogram uttrycks ungefär samma uppfattningar, även
om inte arbete betonas lika starkt.

Det finns emellertid en outtalad rangordning mellan de två
aspekterna – "arbete åt alla" därför att arbete i princip är gott
respektive att arbetslivet bör förändras. "Arbete åt alla" är den
grundläggande aspekten eftersom den i det socialdemokratiska
projektet är en fråga om alla människors delaktighet i samhället.
Reformeringen av arbetslivet handlade därvidlag snarare om vill-
koren för denna delaktighet. Även om man således har ett arbete
som t ex medför risk för liv och hälsa – vilket enligt socialdemo-
kratin är ett exempel på bristerna i kapitalistiskt arbetsliv – inne-
bär dock själva innehavet av detta arbete, enligt "arbete åt alla"-
doktrinen, att man är delaktig i samhället. Rangordningen mellan
de två aspekterna kan uttryckas så här: det är i alla lägen bättre att
ha ett arbete än att vara arbetslös. Den konkreta reformeringen av
arbetslivet och löftet om ytterligare förändringar var emellertid en
förutsättning för att "arbete åt alla"-doktrinen kunde hävdas med
den kraft som socialdemokratin de facto gjorde. Även om
arbetslivsreformen alltså i princip är sekundär i förhållande
till fullsysselsättningssträvandena, rättfärdigar den förra den sena-
re varför det knappast är meningsfullt att fästa annat än analytisk
vikt vid rangordningen dem emellan. Ser vi emellertid på dagens

socialdemokratiska arbete-åt-alla-doktrin förefaller rangordningen mellan full sysselsättning och arbetslivsreformer ha ändrats: pga den höga arbetslösheten eftersträvas full sysselsättning till snart sagt vilket pris som helst. Frågan om arbetslivets reformering har degraderats.

Vad var det egentligen för form av arbete socialdemokratin ville att alla skulle ha? Arbete är ju en allmän kategori som innesluter många olika verksamhetsformer, men socialdemokratin gjorde ingen explicit bestämning av vilken arbetsform som avsågs. Eftersom socialdemokratin successivt frigjorde sig från sin ursprungliga önskan att återföreka arbeidskrafts- och kapitalägande, och kom att acceptera kapitalismen under förutsättning att den kunde regleras och fås att generera sociala vinster, kan man sluta sig till att med arbete avsågs i praktiken främst lönearbete. Till detta kan fogas att i de socialdemokratiska programskrifter som nämnts tidigare benämns den arbetande individen "löntagare", "löneanställd" och "anställd" och i arbetsrättslig mening är anställd en beskrivning av den alienerade lönearbetaren (dvs den i förhållande till ägandet av och beslutsfattandet kring produktionsmedlen främmande arbetaren). Man kan alltså mot den bakgrunden hävda att när socialdemokratin talade om "arbete åt alla" menades åtminstone lönearbete åt alla. I detta arbetsbegrepp innefattades också arbete i olika sysselsättningsåtgärder under lönearbetslika förhållanden.

"Arbete åt alla", full sysselsättningspolitik, arbetslinjen, utbudspolitik på arbetsmarknaden och andra beskrivningar av strävan att hålla hela den arbetsföra befolkningen i arbete/ lönearbete/sysselsättning, var själva livsnerven i det 50-åriga socialdemokratiska reformprojektet. Arbetslöshetens spöke – förkroppsligat under 20-, 30- och 70-talen i form av massarbetslöshet – kom att bli detta projekts ständiga ideella följeslagare. Det frammanades ständigt för att rättfärdiga strävan mot "arbete åt alla" på individplanet.

Men "arbete åt alla" var också en välfärdsstatlig angelägenhet som rättfärdigades i termer av rationellt resursutnyttjande. I 1970-talets sysselsättningsutredning förenades det individuella och välfärdsstatliga intresset av "arbete åt alla" på ett symptomatiskt och

oproblematiskt sätt, vilket t ex framgår av följande rader: "Sysselsättningspolitiken syftar ytterst till att bättre ta tillvara arbetsförmågan hos varje enskild individ. En sådan politik ökar de gemensamma tillgångarna och välfärden i samhället." (*Sysselsättningspolitik för arbete åt alla* 1979: 15). (Om man så vill kan detta ses som en sentida spegling av folkhemsutopins samhällsplanerande och människoförströende målsättning.) Förutsättningen för att det välfärdsstatliga intresset av "arbete åt alla" skulle kunna realiserats var en hög ekonomisk aktivitet – "en stabil kapitalism att reformera i" för att citera Lönnroth (1989) – varför det socialdemokratiska reformprojektet fick en säregen karaktär där rättfärdigandet av kapitalrationaliteten gick hand i hand med en successiv förändring av kapitalismen, där med andra ord det socialdemokratiska motståndet mot kapitalrationaliteten bl a resulterade i att socialdemokratin disciplinerades under densamma men också moderniserade det kapitalistiska samhället.

Befria, dra nytta av, bli fångad

En viktig aspekt av att socialdemokratin utvecklades från motstånd- till regeringsrörelse var alltså att den disciplinerades under kapitalrationaliteten. Med detta menar jag en process som börjar under socialdemokratins tid som motståndsrörelse och accentueras under perioderna som regeringsrörelse. Men man kan också föreställa sig motstånd- och regeringsrörelsen, inte enbart som en periodisering av socialdemokratins utveckling, utan också som en permanent skiktning av socialdemokratin. Varken motstånd- eller regeringsrörelsen var enhetlig, utan bestod av olika fraktioner. Man kan väl anta att kärntruppen i regeringsrörelsen hämtades från socialdemokratins elit. Samtidigt dröjde draget av motståndsrörelse kvar inom vissa av socialdemokratins fraktioner även under perioder i regeringsställning. För att anknyta till Olofsson (1979) kan man då säga att motståndsrörelsen var närmare arbetarklassen och regeringsrörelsen närmare staten. Vidare torde klyftan mellan ledning och medlemsbas ha vidgats när socialdemokratin blev en rege-

ringsrörelse. Om man kopplar samman dessa aspekter av motstånd- och regeringsrörelsen – periodisering respektive permanent skiktning – kan man föreställa sig att regeringsrörelsen kan inta en uppfostrande hållning till motståndsrörelsen och att den hållningen accentueras när partiet befinner sig i regeringsställning.

Flera har för övrigt gjort gällande att socialdemokratin har en uppfostrande hållning till arbetarklassen. Tingsten menade t ex att socialdemokratin i sin ungdom såg sig kallad "...att uppfostra den svenska arbetarklassen till det maktövertagande och den socialisering, som ansågs med nödvändighet följa av det liberala och kapitalistiska samhällets egen utveckling" (1967b: 353). Therborn menar att de svenska folkrörelserna – bl a arbetarrörelsen – hade det gemensamt att de strävade efter "att väcka, organisera och omvända människor och ändra deras sätt att leva". I denna strävan söker Therborn rötterna till den "...socialreformatoriska och socialt uppfostrande politiken" (1988a: 43). Millbourn (1990) har gjort den uppfostrande hållningen till föremål för ett detaljerat studium. Hon beskriver därvidlag två synsätt som står mot varandra inom socialdemokratin. Det ena synsättet går ut på att arbetarna anses kapabla att tänka och handla själva. Det andra synsättet är ett uppfostringsideal där socialdemokratins elit ser sin uppgift som pedagogisk på flera olika plan och därför bl a försöker vinna "massorna" och forma dem under en av ledningen fastställd politik. En aspekt av den socialdemokratiska reformismen var således att reformera de arbetande människorna.

Det vore emellertid ensidigt att föreställa sig disciplineringen under kapitalrationaliteten som generellt kommande uppifrån – samt ibland ursprungligen från yttre krafter som staten eller arbetskraftsköparkollektivet – och riktande sig nedåt mot socialdemokratins medlemsbas och de arbetande människorna. Disciplineringen hade i och för sig stundtals ett mönster som kan åskådliggöras med ramsan "katten på råttan, råttan på repet...". Decemberkompromissen 1906 mellan SAF och LO, och den därav följande partsgemensamma spridningen av kapitalets befälsrätt i produktionen (den s k § 32) till varje litet skrymsle av den svenska

arbetsmarknaden i takt med LO-fackföreningarnas förmåga att sluta kollektiva avtal (se vidare Persson 1991), hade just den karaktären liksom den statliga anvisningen av en samhällsansvarstagande fackföreningspraktik under t ex 1930-talet. Kapitalrationaliteten är emellertid också en handlingsdirigent för individer som handlar på marknader, varför disciplineringen under kapitalrationaliteten inte nödvändigtvis behöver upplevas som något som påtvingas individerna av yttre krafter. I det perspektivet kan den socialdemokratiska regeringsrörelsens politik uppfattas som en nödvändig anpassning till en existerande ekonomisk verklighet. Att på detta sätt kunna uppfattas som realistisk, trots att man hade långsiktiga ideologiska målsättningar, var en av den socialdemokratiska reformismens starkaste drag.

Som motståndsrörelse ville socialdemokratin befria samhället från kapitalrationaliteten, som regeringsrörelse försökte den tygla och dra nytta av den och blev dess fånge. Przeworski har uttryckt detta som ett dilemma:

"Deltagandet i politiska val är nödvändigt om den socialistiska rörelsen ska kunna få något omfattande stöd från arbetarna, men just detta deltagande tycks förhindra att man når de slutliga målen. Det förefaller som om dagspolitiken och politiken för morgondagen utgör skänklarna i dilemmats kniptång." (1991: 110)

Men det är inte endast socialdemokratin som förändras under sitt försök att reformera samhället. Samhället, arbetslivet och inte minst maktutövningen där förändras också. Den skapelse som vi kallar det svenska välfärdssamhället är ett kapitalistiskt samhälle som är avsevärt annorlunda än det klassiska konkurrenskapitalistiska samhället. Marx & Engels påstående (1986: 15) att proletärerna ingenting annat än sina bojar har att förlora, men en värld att vinna, synes främst äga giltighet för den senare typen av samhälle. Det moderna svenska välfärdssamhället är en framgångsrik produkt av bl a socialdemokratisk reformism såtillvida som att det här sker en viss omfördelning av ekonomiska resurser till de fattigas

fördel, att medborgarna har politisk rösträtt och att det finns sociala välfärdsprogram som garanterar rätten att leva. I ett historiskt perspektiv förefaller således de svenska arbetarna idag ha mer än sina bojar att förlora: de har nu sin avsevärt förbättrade ställning i ett kapitalistiskt välfärdssamhälle att förlora (vilket alltså förklarar rädlans politiska kraft i krissamhället, som tidigare påpekats). Men eftersom arbetarna de facto fortfarande är delar av en arbetarklass har de förmodligen också fortfarande en värld att vinna.

Skillnaden mellan arbetarklassens ställning idag och den värld den har att vinna har med andra ord i några avseenden minskat. Denna minskade skillnad kan återföras på socialdemokratins strävan att göra arbetet till en med kapitalet jämbördig partner. Denna strävan har i några avseenden varit framgångsrik, då arbetarna ekonomiskt sett gynnats, politiskt sett fått mer inflytande och socialt sett blivit medborgare i samhället. Men dessa vinster har arbetarna gjort i sin egen skap av just lönearbetare. Den socialdemokratiska reformismens framgång innebar inte en socialism i termer av lönearbetets avskaffande, utan en kapitalism som till följd av statlig dirigering genererade en – i och för sig orättvist finansierad och fördelad – materiell välfärd, en – i och för sig av de ekonomiska förhållandena i många fall kringskuren – politisk demokrati samt ett – i och för sig ojämnt – socialt medborgarskap. Den socialdemokratiska reformismens förändring av samhället innebar knappast att arbetarklassen vann en värld, men möjligen ett samhälle att reproducera.

Denna samhällsförändring innebar inte heller att arbetarna förlorade sina ekonomiska bojar. Den ekonomiska underordningen av arbetarna består, vilket bl a illustreras av att lönearbetet ständigt försörjs med individer.

Det är den samtidiga förekomsten av en avsevärt förbättrad ställning i samhället och ett ekonomiskt lönearbetsberoende, som ger förutsättningar för en integration av arbetarklassen i det kapitalistiska samhället. Redan 1920 skrev för övrigt sociologen och socialdemokratiska riksdagsmannen Steffen om behovet av "avproletarisering" av arbetarna. Denna till synes motsägelsefulla formulering härrörde ur Steffens uppfattning att avsaknaden av fri-

het, delaktighet och ansvar var viktigare för arbetaren än avsaknaden av kapitalägande. Socialisering framstod därför för Steffen som "sammanfattningen av metoderna för hans (arbetarens) frigörelse ur proletärtillståndets ekonomiska och sociala omyndighet" (citerat efter Tilton 1989: 370). Jag vill hävda att vad den socialdemokratiska reformismen sedermera kom att sträva efter, och delvis också lyckades med, är just det som Steffen efterlyste, nämligen: att myndigförklara lönearbetaren i hans/hennes egenskap av lönearbetare. Det är just det som är den rättfärdigande förändringsprocessen.

Reformer och reformism kan också vara ett sätt att skapa en anda av delaktighet i samhället, vilket var en av konsekvenserna av att den socialdemokratiska reformismen myndigförklarade arbetaren och som i efterhand av ledande socialdemokrater beskrivits som att man skapade social stabilitet. I direktiven till maktutredningen intog som nämnts dåvarande framtidsministern Ingvar Carlsson den positionen när han ovanifrån betraktade såväl demokratin som solidariteten och framhöll dem som medel att uppnå social stabilitet snarare än mål i sig. Han framhöll t ex att ett värde varit grundläggande för den svenska demokratins utveckling, nämligen: "...att solidaritet medborgarna emellan är en nödvändig förutsättning för att ett modernt samhälle inte skall brytas sönder i inbördes strider mellan olika grupper..." (Kommittédirektiv 1985: 36: 8). Det intressanta med reformismen är att den ibland har förmågan att skapa sådan "ovanifrån-solidaritet" genom att just inge "dom där nere" framtidsförhoppningar.

Reformistisk framtidsretorik och det politiska kösystemet

Människan är en förunderlig varelse därför att hon kan ge och konstruera mening. Även vad som för en utomstående betraktare (en person som inte delar den andres hela meningsvärld) framstår som en fullkomligt meningslös företeelse eller aktivitet kan meningsfyllas och därmed t ex bli motiverande. Inom arbetslivet finns

många totalt intetsägande sysselsättningar och det har gjorts forskning kring hur människor ger sådana mening. Burawoy (1982) talar t ex om de spel och lekar som arbetande människor utvecklar för att stå ut med meningslösa arbeten. Garson berättar om fascinerande meningssystem som byggs upp av tempoarbetare i vad hon kallar Charlie Chaplin-fabriker. I en fiskkonservfabrik mötte hon en ung kvinna som stod ut med att rensa tonfisk genom att dag-drömma om sex:

"Jag frågade mycket nyfiket vad hon menade.

'Jo, för det första är det lukten. Man har den där speciella lukten i näsan hela dagen. Den är inte som lukten härute. Fisken som man har inpå sig luktar gott. Och så är det karlarna som rör vid en när de stämplar tidkortet som man har på ryggen, och kanske de andra kvinnorna vid bandet. Men framför allt är det det att man handskas med filéerna. Inte beröringen i sig, för vi har handskar på oss. Men de milda färgerna. De olika röda och vita och violetta nyanserna. Allra mest upphetsande är det mörka köttet. Det sitter i strimmor. Det är rödbrunt, och man ska dra loss det med kniven. Man lägger upp det i en hög bredvid filén och det är smuligt och mörkrött och fuktigt som jord. ...'

'Jaha', sade jag, 'och vad anser du om jobbet bortsett från att du gillar det mörka köttet?'

'Jag tänker inte på det', sade hon." (1982: 45)

Förmågan att ge mening är naturligtvis inte ett särdrag för arbetslivet, utan det är snarare diskrepansen mellan i sig meningslösa aktiviteter i ett arbetsdelat och genomrationaliserat arbetsliv och de meningar enskilda människor är kapabla att fylla dem med, som gör att man riktar blicken mot arbetslivet. Ju mer meningslös en aktivitet är, desto mer meningsskaparkraft behöver människan som utför den för att stå ut med att utföra den.

På alla människans verksamhetsområden kommer denna meningsskapande förmåga till uttryck: inom idrotten där tävlandet

blir så viktigt för att orka med tröslös träning; inom utbildningen där ansamlandet av poäng, betyg, examina och meriter hjälper oss att stå ut med meningslös inläring; inom vetenskapen där den teoretiska leken får mig att stå ut med att ibland ingen annan än jag själv är intresserad av resultaten.

Till och med nationalekonomin – som på 1800-talet kallades den dystra vetenskapen – med sin allvarliga nyttofixering och litet sadistiska hållning, måste förlita sig till sina utövers lek- och spel-lynne för att ge en rimlig motivering till grundantagandena om *economic man* och den perfekt fungerande marknaden. Det enda sättet att rädda antagandena är nämligen att teoretiskt leka dem. Inget fel i det, problemet är emellertid att många nationalekonomer tycks omedvetna om att de är sysselsatta med en teoretisk lek. (Det är beklämmande när en del av dem hävdar att antagandena handlar om verkliga samhällen och marknader. Det är som om barn som leker krig plötsligt skulle börja döda varandra. Tack och lov behärskar flertalet barn leken bättre än många av de dogmatiska nationalekonomerna.)

Att kunna ge och konstruera mening är en viktig – och ibland besynnerlig – egenskap som naturligtvis också kommer till uttryck inom politiken. När sådan mening ska bedömas bör man inte vara alltför sträng i sitt krav på konsistens och jag är övertygad om att vi har något att lära av Webers religionssociologiska analyser när vi försöker förstå politiska meningskonstruktioner:

"Livet och världen, de sociala och kosmiska företeelserna har en bestämd, systematisk och enhetlig 'mening' för profeten, och människornas beteende måste för att ge välgång orienteras efter denna och därigenom utformas på ett enhetligt, meningsfullt sätt. Denna 'menings' struktur kan vara högst varierande och sammanfoga till synes logiskt motstridande motiv till en enhet, ty uppfattningen bestäms inte i första hand av logisk konsekvens utan av praktiska värderingar." (Weber 1985: 47)

Här ska jag fundera över det sätt som reformismen hjälper oss att meningsfylla framtiden.

Att reformismen hjälper oss att meningsfylla framtiden beror naturligtvis ytterst på att den är framtidsinriktad – och då inte endast en strategi för förändring, utan också för förbättring. Till skillnad från revolutionismen är den successiv och långsam. Till skillnad från den osynliga handens "politik" – vilken jag ska behandla i nästa kapitel – äger den övertygelsen att politik bör och kan sträva efter att realisera avsedda konsekvenser. Nu finns det skäl att också skilja mellan olika former av reformism. I det moderna marknadsekonomiska samhället kan man åtminstone skilja mellan socialliberal reformism i betydelsen successiv förbättring inom ramen för ett bibehållande av den existerande samhällsordningens grunddrag respektive socialdemokratisk reformism som är successiv förbättring med samhällsförändring som mål. Man kunde kanske säga att socialliberal reformism försöker förändra det orättfärdiga för att kunna rättfärdiga samhällsgrundvalar som anses goda, medan socialdemokratisk reformism länkar samma sak till en långsiktig förändring av samhällsgrundvalarna. Min nyfikenhet har ju redan tidigare fastnat för den socialdemokratiska reformismen och eftersom jag av en rad olika skäl anser att denna är den mest fascinerande, kommer jag inte heller i fortsättningen att försöka ta mig ur dess kognitiva grepp.

Den socialdemokratiska reformismens väsen utgörs av en kombination av viljan att förändra och viljan att veta. Knappast någon annan har speglat detta bättre än Olof Palme i boken *Politik är att vilja*:

"Vi går mot framtiden med kunskapen som instrument och övertygelsen som drivkraft. Och uppgiften kan aldrig bli för stor. Ty politik – kamrater – det är att vilja något." (1968: 22)

Påståendet att "vi går mot framtiden" kan inte bestridas, men få socialdemokratiska retoriker vågade i så hög grad som Palme förlika sig på att sympatisörerna fyllde denna självklarhet med en mening som under lång tid resulterade i ett stöd åt socialdemokratisk politik.

Det är, som påpekades förut, en otroligt viktig skillnad mellan att säga "vi ansluter oss till systemet" respektive att säga "vi ansluter oss till systemet medan vi håller på att förändra det". Det är helt enkelt i framtiden som den socialdemokratiska reformismen finner sin mening och det har hävdats att den är ovanligt framtidsinriktad:

"Tage Erlander förmedlade ofta och gärna en känsla av att just socialdemokratin mer än andra partier hade blicken riktad framåt. Man var missnöjd med mycket i nutiden; man såg det som sin uppgift att förändra, förbättra och omdana; man hade visioner som man både strävade emot och lät sig inspireras av. Framtiden skulle bli bättre än nutiden, nutiden var redan mycket bättre än det förgångna. Reformverksamhet pågick över hela fältet." (Ruin 1986: 240)

Ur framtidsinriktningen hämtade socialdemokratisk reformism en dubbel kraft: självdefinitionen som respektabel politisk rörelse eftersom man ville genomföra en lugn och överlagd samhällsförändring och förtroendekapitalet hos det folk som tjänar på samhällsförändring. Framtidsinriktningen kunde därför inte uteslutande vara retorisk, den måste underbyggas med konkreta politiska åtgärder som i såväl motståndarnas som sympatisörernas meningssvärld kunde länkas in som bekräftelser av den speciella framtidsinriktningen.

Den vitala betydelsen av kopplingen mellan framtidsinriktningen och konkreta politiska åtgärder kan illustreras genom att återigen aktualisera de två faserna i svensk socialdemokratisk utveckling. Socialdemokratin som motståndsrörelse tar sin utgångspunkt i kapitalismens oförmåga och riktar en tung kritik mot de existerande samhällsförhållandena men den saknar medel att vidta konkreta politiska förändringar. Därför ligger tyngdpunkten i denna fas vid själva organiseringsarbetet. Organiserandet går så långt att socialdemokratin växer till ett alternativsamhälle som innehåller alla de delar och funktioner som behövs i det stora samhället, något som med Esping-Andersen (1991) i och för sig kunde kallas gettofasen i socialdemokratins utveckling, ett begrepp som jag emellertid tror

förvrider förbindelsen mellan alternativ- och vanligt samhälle. Man drar sig knappast undan i, eller blir förpassad till, alternativsamhället, utan man lever där för att kunna hålla utopin om den stora samhällsförändringen levande. Alternativsamhället blir nämligen stundtals till en konkret utopi som lovar mycket vad gäller det stora samhällets utveckling. Rörelsens medlemmar och sympatisörer är på en och samma gång i det konkreta alternativsamhället och i framtiden. Det är en tid av förhoppningsfull väntan.

När socialdemokratin blir regeringsrörelse kan den börja genomföra konkreta politiska åtgärder i och med att den tar sin utgångspunkt i kapitalismens förmåga (att t ex generera överskott, tillväxt etc). Därmed ändras också successivt sympatisörernas och rörelsens sätt att meningsfylla framtiden: från en förhoppningsfull väntan till en stundtals pockande förväntan.

Framgångsrika reformer formar vår syn på framtiden. De inger hopp i nuet men också ytterligare förväntningar inför framtiden. Därmed kan också det som Erlander (1976: 104) kallade de stigande förväntningarnas missnöje inträda. Men främst inger de hopp och hjälper oss att stå ut eller för att uttrycka det med Palmes ord:

"Politik – det är att vilja något. Socialdemokratisk politik det är att vilja förändringen därför att förändringen ger löften om förbättring, näring åt fantasi och handlingskraft, stimulans åt drömmar och visioner." (1968: 9)

Att inge hopp är kanske den viktigaste iakttagelsen som kan göras beträffande socialdemokratisk reformism som framtidsretorik. Det hopp som tänds är emellertid inte religiöst i betydelsen att livet på "andra sidan" skall bli bättre, utan hoppet bekräftas genom konkreta reformer som kan länkas in i den framtidsinriktade retoriken.

Socialdemokratisk reformism tändar inte hoppet hos alla som möter den, utan reaktionen på den struktureras i mycket av den egna livssituationen. Socialdemokratisk reformism inger dem hopp som är missnöjda med sin livssituation men som samtidigt har tid

och möjlighet att vänta på förbättring av den och som på samma gång ser konkreta tecken på att det sker en successiv förbättring (dvs som faktiskt erfar att det är värt att vänta). Socialdemokratisk reformism är inte hoppingivande för dem som inte behöver vänta, inte heller för dem som saknar tid och möjlighet att vänta. I realiteten uppstår här alltså ett politiskt kösystem. Detta förutsätter för det första de väntandes tillit vilket i realiteten är socialdemokratiens förtroendekapital och som är en följd av en tidigare framgångsrik politik eller, annorlunda uttryckt, en följd av politikens materiella bekräftelse. För det andra förutsätter det politiska kösystemet att de väntandes förväntningar är av sådant slag att de stannar kvar i kön och att förväntningarna hålls vid liv genom kösystemets konstruktion.

Uppskjuten samhällelig tillfredsställelse – den osynliga handen

Reformismen liknar merkantilismen, den form för nationell ekonomisk förvaltning som föregick den klassiska nationalekonomin, de vilar på samma tankefigur om intentionell politik. Hur förändringsinriktad den än är bygger den intentionella politiken på ett slags tillit till tingens ordning och stabilitet, därför att om en reform ska bli framgångsrik förutsätts att en rad andra saker *inte* förändras eftersom detta skulle kunna spoliера reformens genomförande. I just detta avseende är reformismen, liksom merkantilismen, främmande i det moderna. Så förhåller det sig knappast med den syn på politik vi finner inom den klassiska nationalekonomin, som kan kallas kontrafinal politik. En annan fundamental skillnad mellan intentionell och kontrafinal politik är synen på förhållandet mellan de individuella ekonomiska aktörernas egenintresse och samhällsintresset. Reformisterna anser, i likhet med merkantilisterna, att egenintresset måste ledas in på för samhället önskvärda banor, medan den klassiska nationalekonomin präglades av vad som kommit att kallas en *laissez-faire*uppfattning om förhållandet mellan egen- och allmänintresse. Inom ramen för den senare formulerades idén om att egenintresset inte behöver ledas för att befrämja allmänintresset. Spänningen mellan reformism och neoliberalism är med andra ord en sentida spegling av spänningen mellan merkantilism och klassisk nationalekonomi. Brunsson & Olsen fångar denna spänning när de skriver:

"Reformidén står i motsats till föreställningar om att utvecklingen inte kontrolleras av någon enskild aktör eller ens av grupper av aktörer – att den är ett icke önskat resultat av en rad händelser och beslut som inte kontrolleras av samma aktörer." (1990: 253)

Föreställningen om att egenintresset inte behöver ledas för att befrämja allmänintresset – i fortsättningen kallad "den osynliga handen" – är långt ifrån entydig. Den har t ex klart utopiska drag: "Marknaden framställs sålunda som en mekanism, som har den underbara egenskapen att den kan förvandla egennytta till allmännytta. På det sättet var även de i övrigt jordbundna liberalerna utopister." (Arvidsson 1990: 56); drag som normalt inte erkännes i den politiska retoriken. Ofta framställs den osynliga handens förmåga att skapa allmännytta och goda konsekvenser som en lag som står utanför varje krav på belägg. Det är därför ett både legitimt och intressant forskningsproblem att till en början fundera över förhållandet mellan Adam Smiths ursprungliga formulering av den osynliga handen och den neoliberala tolkningen av den.

Marknadsekonomin dynamik eller självregleringens metafysik?

Smiths tankefigur brukar återges så här:

"Varje individ strävar endast efter sin egen vinning, och i detta fall liksom i så många andra fall leds han av en osynlig hand att främja ett syfte som inte ingick i hans avsikter."

Formuleringen återfinns hos Nozick (1986: 35), men man finner den förmodligen i de flesta grundläggande läroböcker i nationalekonomi och i olika neoliberala utläggningar. I de flesta fall framgår det inte att Smiths formulering är en del av en större textmassa, utan den har ofta ovanstående avkortade, abstrakt lagliknande karaktär. Textsammanhanget är det första som bör aktualiseras om man vill diskutera förhållandet mellan Smith och neoliberalerna. Låt

mig dock börja med att formulera det problem som varit vägledande för den följande framställningen, nämligen huruvida den osynliga handen skall uppfattas som en beskrivning av marknadsekonomin dynamik eller som trossats i en självregleringens metafysik.

Metafysik eller dold reglering?

Ekonomen Erik Lundberg skriver bl a så här med anledning av den osynliga handen:

"Konkurrensen bör alltid ge tillräckligt många andra alternativ för konsumenterna, så att risken för maktmissbruk hålles låg. Marknadens anonymitet, prisbildningens automatism och konkurrensens drivande kraft blir medel för att nå – inte bara en ganska rationell användning av produktionsresurserna och ett snabbt framåtskridande – utan även den finfördelning av de ekonomiska besluten och den decentralisation av makten som vi önskar ha i en sann demokrati." (1958: 510)

Vad Lundberg egentligen menar kan diskuteras. Menar han att marknadens anonymitet, prisbildningens automatism och konkurrensens drivande kraft, *av sig själva* ger upphov till rationell användning, framåtskridande och decentralisation av makten? Eller menar han – som han faktiskt skriver – att de förra är *medel* att uppnå de senare?

Mellan den förra och senare tolkningen synes det vara en betydande skillnad. Den förra är mer i den självreglerande anda som förefaller vara populär bland dagens neoliberaler, men den har samtidigt ett metafysiskt drag då den helt ospecificerat antar att marknaden, prisbildningen och konkurrensen leder till ett på förhand givet resultat. Den senare tolkningen förutsätter i stället att någon aktör – vilken? – medvetet använder marknaden, prisbildningen och konkurrensen som medel för att uppnå ett på förhand uttänkt resultat, nämligen rationell användning av resurser, framåtskridande och maktdecentralisation. Jag undrar om inte Lundberg, genom termen "medel" som ju antyder att den senare

tolkningen åtminstone är sannolik, skummar grädden av den liberala mjölken? Men var det verkligen hans avsikt? Eller var det egentliga skälet till att han uppnådde detta resultat att han ville undvika det drag av metafysik som den osynliga handen får i den nyliberala tolkningen?

En annan, av Smith inspirerad skribent är inte lika tvetydig som Lundberg. Han menar att den osynliga handen och andra liknande tankar avspeglar "... en djupgående insikt i samhällets sätt att fungera som ännu inte trängt igenom hos alla dem som bedriver samhällsstudier, nämligen den att man för att uppnå det gemensamma bästa inte – som många felaktigt inbillar sig – nödvändigtvis behöver ett organiserat samarbete. Tvärtom kan enskilt, själviskt beteende spontant kanaliseras till att uppfylla högre mål. Andras själviska strävan kan vara bäst även för en själv." (Werin 1984: 148).

Vad jag omedelbart börjar fundera över när jag läser dessa rader är hur den "spontana kanaliseringen" går till? Kanalisera betyder att leda något i viss eller avsedd riktning och tycks motsäga spontaniteten. Förutom att man kan undra över hur man gör när man – vem? – spontant leder något i viss eller avsedd riktning, förser Werin – genom termen kanalisering, liksom Lundberg med "medel" – den osynliga handen med en avsiktlighet som jag tror syftar till att undvika metafysik.

Problemet som jag ställer är alltså om det i verkligheten är valet mellan metafysik och någon form av – öppet eller dolt – antagande om reglering av marknaden man står inför, då man har för avsikt att bringa den osynliga handen i överensstämmelse med den reellt existerande marknadsekonomin.

Frågan är nu om Smith brottades med samma problem. Smiths metafor behöver inte nödvändigtvis ha varit ett uttryck för metafysik. Sandelin visar t ex att en skillnad mellan den yngre respektive mognare Smith är skillnaden mellan två olika sätt att föreställa sig "ordningen": den gudomligt styrda och goda naturliga ordning som framställs i verket *The Theory of Moral Sentiments* respektive den naturliga ordning som beskrivs i *Nationernas välstånd* 19 år senare "...befriad från religiösa övertoner och dessutom inte alltid så god" (1981: 59 f). Hirschmans (1996) uppfattning att den osyn-

liga handen är det gudomliga ödet i sekulariserad form, går i samma riktning men ska nog tolkas som att tron på det sekulariserade ödet hämtar stöd i metafysik.

Den osynliga handens villkorlighet

Under förutsättning att man inte bryter ut den osynliga handen ur det sammanhang Smith gav den, visar det sig emellertid att han antar att kopplingen mellan egen- och allmänintresse äger rum under bestämda villkor. Genom att studera den textmassa varur de flesta tagit den osynliga handen, framträder metaforen på ett helt annat sätt. Låt mig först återge några textavsnitt ur *Nationernas välstånd*, vilka med nödvändighet blir långa, för att visa detta.

På ett ställe skriver Smith så här:

"Varje människa bemödar sig ständigt att utfinna den fördelaktigast möjliga användning för allt det kapital, hon råder över. Det är visserligen sitt och ej samhällets bästa hon därvid har för ögonen. Men strävandet efter eget bästa leder henne av sig själv eller snarare med nödvändighetens tvång till att föredraga det användningssätt, som är förmånligast för samhället." (1911, bok 4: 19)

Här stannar i allmänhet neoliberalerna eftersom detta är själva poängen, men Smith stannade inte. I stället ger han sig i kast med att motivera varför strävandet efter eget bästa är förmånligt för samhället och ger därmed konkreta bestämmningar av den drivkraft han kallar nödvändighetens tvång:

"Först och främst försöker varje enskild använda sitt kapital så nära hemmet, som han kan, och följaktligen så mycket som möjligt till att främja näringslivet i hemlandet, alltid likvisst under den förutsättningen att han därvid kan erhålla den normala eller inte alltför mycket mindre än den normala kapitalprofiten. ... När profiten är densamma eller nära på densamma, är därför varje människa naturligen böjd för att använda sitt kapital på det sätt, på vilket det sannolikt ger det bästa stöd åt inhemskt näringsliv samt förtjänst och arbete för största möjliga antal av det egna landets barn." (1911, bok 4: 19, 20)

Den första bestämningen av nödvändighetens tvång är följande: Under förutsättning att den ekonomiska aktören handlar profitmaximerande och att profitnivåerna är likvärdiga i olika regioner eller fördelaktigare i hemlandet än på andra håll, kommer han att använda sitt kapital i hemlandet. Smith fortsätter:

"Men varje samhälles årsinkomst är alltid precis lika med det bytesvärde, som hela årsprodukten av dess näringsflit äger, eller den är snarare identisk med detta bytesvärde. Då nu envar efter bästa förmåga bemödar sig att använda sitt kapital till att främja inhemsk näringsflit och till att leda näringsfliten i sådan riktning, att dess resultat blir det för hans del bästa möjliga, så tvingas också envar i själva verket att göra sitt till för att den samhällseliga årsinkomsten må bli den största möjliga. Visserligen har den enskilde gemenligen ej för avsikt att befordra det allmänna bästa, icke håller förstår han, hur mycket han befordrar det. När han hållre insätter sitt kapital i landets egna näringar, än i utlandets, har han endast sitt kapitals tryggaste placering för ögonen, och när han ser till att dessa näringar inriktas så, att avkastningen blir av största möjliga värde, åsyftar han endast egen vinning, men härvid föres han liksom i så många andra fall av en osynlig hand till att främja ett ändamål, som alldeles icke ingick i hans syften. Och att det icke ingick i dem, är oftast alls ingen olycka för samhället. När man arbetar i eget intresse, främjar man ofta samhällets med större energi än då man verkligen har samhällets bästa till sin uppgift. Jag har aldrig kommit under fund med, att sådana personer, som gett sig ut för att arbeta för det allmänna bästa, gjort samhället mycken nytta." (1911, bok 4: 20 f)

Den andra bestämningen av nödvändighetens tvång förutsätter således en viss typ av nationalräkenskaper, vilka som nationalinkomst definierar "det bytesvärde, som hela årsprodukten av dess näringsflit äger". Om nationalinkomsten definieras på en rad andra tänkbara sätt – t ex ökningen av det guld riksbanken eller något motsvarande förfogar över – så kommer inte ekonomisk verksamhet i eget intresse att befrämja samhällsintresset. Om man läser de två sista meningarna i citatet här ovanför mot bakgrund av Smiths uppfattning om nationalräkenskapernas beskaffenhet, får de en annan innebörd än om man återger dem för sig själv. Om Smith

hade haft för avsikt att säga "man bör inte hjälpa den andre" så hade han knappast behövt låta det föregås av ett resonemang om nationalräkenskaperna. Vad han förmodligen vill ha sagt är att om man räknar samhällsinkomsten på ett visst sätt – närmare bestämt i den inkluderar alla samhällsekonomiskt relevanta bidrag – så växer den gemensamma inkomsten genom alla individuella bidrag, trots att dessa inte tillkommit i syfte att höja samhällsinkomsten, ungefär på samma sätt som vattennivån i en regnmätare stiger när det regnar trots att dropparna inte intenderar nivåhöjningen. Smith fullbordar sitt resonemang med följande:

"Det är påtagligt att enskilda personer var i sin ställning, bättre än någon statsman eller lagstiftare kan göra det för deras räkning, äro i stånd att bedöma, vilka inhemska näringar deras kapital böra användas i och inom vilka man kan vänta att avkastningen av dem skall bli av störst värde. En statsman, som ville försöka att vägleda enskilda personer, hur de borde använda sina kapital, skulle inte endast åtaga sig en skäligen onödig omsorg, utan också tillvälla sig en myndighet som icke med trygghet kan anförtros vare sig åt en människa ensam, eller ens åt en rådeskammare eller riksförsamling, och som icke skulle kunna läggas i farligare händer än en sådan mans, som vore förmåten och dåraktig nog att tro sig om att kunna utöva den." (1911, bok 4: 21)

Den tredje bestämmningen av nödvändighetens tvång har således att göra med kunskap eller, rättare, omöjligheten för någon att förfoga över total kunskap om villkoren på marknaden. (Detta är alltså en kritik av byråkratin, under förutsättning att den definieras som "auktoritetsutövning genom kunskap", Weber 1983: 153.) Kunskapen om marknadsvillkoren insamlas snarare genom enskilt handlande och sprids som ett slags smitta. Med dagens språkbruk skulle vi säga att Smith ställer pluralism mot totalitarianism när han kritiserar den enväldige härskare som tänks förkroppsliga sitt folk och känna dess behov genom att gå efter annan påpeka att den enskilde individen vet bäst när det gäller de egna behoven. Detta följer dessutom naturligt ur sättet att definiera nationalinkomst: om inte nationalinkomsten definieras som statens inkomst,

utan summan av alla individuella inkomster, kan självfallet inte någon på förhand ha kunskap om vad som bäst befrämjar tillväxt. Smiths kritik är inte så mycket en vidräkning med Makten – som det senare kommer att framstå hos en del av hans uttolkare – som med en viss typ av maktutövning. Hans osynliga hand-metafor beskriver helt enkelt ett annat sätt att utöva makt än det totalitära. Detta sätt att utöva makt är det som Smith kallar nödvändighetens tvång eller den osynliga handen och är för sin funktion beroende av bl a de individuella och samhällseliga förutsättningar som jag nämnt tidigare.

I sammanhanget kan nämnas att man kan tolka den osynliga handen som en modell av "ett samhälle där ingen har makt" (Åberg 1988: 170), men bättre vore nog att tolka den osynliga handen som en modell av ett samhälle där alla har makt och – senare – en utopi om ett samhälle utan politik. Smiths bidrag utgörs främst av pluralismen – dvs modellen av samhället där alla har makt – vilket blir ganska tydligt på följande rader:

"Rikedom är makt, som Hobbes säger. Men den som ärver eller förvärvar en stor förmögenhet, förvärvar eller ärver därmed inte politiskt inflytande av något slag, vare sig civilt eller militärt. Hans förmögenhet ger honom måhända tillfälle att få bådadera, men blotta besittningen av denna förmögenhet förlänar honom inte nödvändigtvis någotdera. Den makt, som en dylik besittning ögonblickligen och omedelbarligen ger honom, är makt att köpa: en viss dispositionsrätt till allt det arbete och alla de arbetsprodukter, som för tillfället finns i marknaden. Hans förmögenhet är större eller mindre, precis i den mån som den makten är mer eller mindre vidsträckt, eller allt efter den mängd av andras arbete, som den sätter honom i stånd att köpa eller förfoga över." (1911, bok 1: 22)

Smith skiljer här mellan potentiell och utövad makt och om man betänker innebörden i ordet förmögen – att vara i stånd till något – finns det fog för att påstå att Smith här skapade ett slags makt-resursteori. En förmögenhet är i praktiken endast en förmögenhet om den används, om den innebär förfogande över andras arbetsprodukter. Om marknadssamhället definieras som det samhälle där

allt förvandlas till varor och alla därigenom förfogar över åtminstone en vara – den egna arbetskraften – så säger Smith i princip att alla äger makt. Det är denna faktiska eller påstådda mikromakt som kräver statsmaktens reduktion. Utopin om ett samhälle utan politik har rötter i detta tänkande.

Alla de ovanstående citaten ur *Nationernas välbefinnande* – utom det sista – är hämtade ur ett kapitel med titeln *Om åtgärder till att hämma införseln från främmande länder av sådana varor som kunna framställas inom landet*. Det handlar således om tullar – vilket är ett mycket viktigt sammanhang för att begripa den osynliga handen – och Smith lägger ned stor energi på att argumentera mot sådana, varvid han också formulerar de odödliga raderna om den osynliga handen. I stället för den påtagliga styrning som tullarna innebär, sätter Smith den osynliga handen, eller nödvändighetens tvång med ett annat av hans uttryck, vilken är en beskrivning av en annan sorts styrning. För att denna styrning skall fungera – och för att tullarna därigenom skall kunna bli överflödiga – krävs att vissa villkor existerar. *Utan dessa villkor styr inte den osynliga handen*. Beskrivningen av villkoren och av den osynliga handen, är Smiths beskrivning av dynamiken i marknadsekonomin eller, med hans eget ord, "affärssamhället" (1911, bok 1: 17) där alla lever genom att byta varor som de äger, där det råder absolut fri konkurrens och där marknaden ständigt växer. Det finns ett släktskap mellan Smiths nödvändighetens tvång och Sartres serialitet. Nödvändighetens tvång och serialitet är snarlika beskrivningar av marknadens och marknadsekonomens dynamik.

Om inte de villkor under vilka egenintresset övergår i allmänintresse specificeras, riskerar utsagan om den osynliga handen att övergå från en beskrivning av marknadsekonomens dynamik till en självregleringens metafysisk. Neoliberalerna använder den osynliga handen i det närmaste som en besvärjelse, utlovande att konkurrens på marknaden automatiskt ger maktdecentralisering, och gör därigenom gällande att det finns en entydig, närmast naturnödvändig koppling mellan egenintresse och allmänintresse. De tycker sig inte behöva specificera några villkor under vilka kopp-

lingen existerar. Därigenom antar de också att allmänintresset kan säkras utan politik – utan organiserat, medvetet samarbete på nivåer ovanför individen, antingen på företags/organisationsnivå och/eller samhällsnivå. Det är av det skälet som diskrepansen alltid är stor mellan den utopi som jag kallat självregleringens metafysik och den reellt existerande marknadsekonomin.

Exakt det som neoliberalerna inte gör är vad Smith gör och det är den viktiga och avgörande skillnaden mellan deras respektive användning av osynliga hand-metaforen. För att rekapitulera säger alltså Smith att när individer handlar i eget intresse kommer detta i vissa fall att befrämja allmänintresset. Han tar inte förmedlingen mellan egen- och allmänintresse för given, utan försöker under argumentation mot tullar visa under vilka förutsättningar egenintresset befrämjar allmänintresset. Fördelen med tullfrihet, menar Smith, är att varorna blir billigare och att arbetskraft inte slösas bort på inhemsk produktion av sådana varor som kan produceras billigare utomlands. De som befärar att detta leder till att kapital försvinner ur landet till följd av tullarnas borttagande, får av Smith lära sig att eftersom individen strävar efter sitt eget bästa kommer hon att satsa sitt kapital "nära hemmet" under förutsättning att profitmöjligheterna är likvärdiga.

Allt detta förutsätter naturligtvis att allmänintresset är lika med kapitalackumulation inom landet, vilket kanske var en självklarhet på Smiths tid men som under senare tid starkt ifrågasätts. Vem vill idag ha ett kärnkraftverk, en massafabrik eller en kemisk industri "nära hemmet"? Detta är endast ett exempel på att vad som var allmänintresse igår inte är det idag. Vidare illustrerar exemplet att det som är egenintresse för den ene inte är det för den andre – den ene är i desperat behov av lönearbete och kan tänka sig en kemisk industri i kvarteret; den andre är småbarnsförälder och vill absolut inte ha industrin i barnens närområde – och att detta förmodligen också påverkar deras syn på vad som är allmänintresse. Vad som är allmän- och egenintresse är historiskt, kulturellt, socialt och individuellt relativt.

I Smiths modernism fanns förmodligen inte utrymme för uppfattningen att allmänintresset kan variera i förhållande till indivi-

dens egenintresse. För Smith är allmänintresset helt enkelt lika med nationens intresse. Eftersom egenintresset medför att den enskilde försöker uppnå ett resultat av "största bytesvärde i penningar eller andra varor" så "tvingas också envar i själva verket att göra sitt till för att den samhälleliga årsinkomsten må bli den största möjliga". Om egenintresset leder till strävan efter största möjliga profit, så kommer egenintresset att befrämja allmänintresset endast under förutsättning att den samhälleliga årsinkomsten likställs med summan av de enskildas inkomster. Det är således genom en särskild definition av allmänintresset som Smith kan göra gällande att de många egenintressena resulterar i ett befrämjande av allmänintresset. Endast under förutsättning att allmänintresset likställs med ökningen av nationalinkomsten, befrämjar egenintresset allmänintresset. Till syvende og sidst säkerställs således korrespondensen mellan egen- och allmänintresse på ett rent bokföringstekniskt sätt. Detta kan naturligtvis också diskuteras. För Smith var ökningen av nationalinkomsten säkerligen detsamma som ökning av nyttigheter. Idag synes det rimligt att ifrågasätta om all varu- och tjänsteproduktion är nyttig, trots att den ökar nationalinkomsten. Ökningen av nationalinkomsten är ett minst sagt tvivelaktigt mått på nytta.

Som jag ser det är den osynliga handen en rättvisande beskrivning av marknadsekonomens dynamik, bara under förutsättning att vissa villkor föreligger som just ger upphov till ett nödvändighetstvång. När Smith framkallar bilden av en osynlig hand beskriver han också några av de villkoren. Det mest grundläggande av dessa villkor är handlandet i eget intresse, vilket tillsammans med antagandet om att individen styr sitt egenintresse på ett rationellt sätt är grundvalen för Smiths ekonomiska tänkande. *Economic man* är som bekant en omdiskuterad varelse, inte så mycket inom dominerande nationalekonomisk teori där han tas för given som inom t ex sociologisk teori, vilken alltid varit skeptisk till föreställningen om den ekonomiskt rationella människan. Även om det är helt omöjligt att dela vissa sociologers entusiasm över s k rational choice-teori, framstår det emellertid som rimligt att anta att

det nödvändighetstvång som diskuterats ibland påverkar människor i en sådan riktning att de försöker handla rationellt, varför det också ibland kan vara befogat att försöka begripa mänskligt handlande i rationella termer. Enligt Lepage är detta också nationalekonomernas anspråksnivå:

"Nationalekonomerna gör inte anspråk på att reducera hela den mänskliga naturen till *homo oeconomicus*. De är inte så galna att de påstår att alla människans handlingar går att härleda ur en enda dimension,... Att hävda att *homo oeconomicus* är ett analytiskt redskap som är tillräckligt effektivt för att ge en förnuftsmässig förklaring till ett mycket betydande antal mänskliga och samhällsliga problem innebär inte att man förnekar att 'den mänskliga naturen' också har andra dimensioner (politiska, religiösa, etiska m fl)." (1980: 41)

Detta låter övertygande men uppfattningen delas knappast av den ekonom som, också enligt Lepage, är en av de mest betydelsefulla inom den nyliberala rörelsen. Gary Becker, numera nobelpristagare i ekonomi, skriver nämligen så här om den ekonomiska ansatsen:

"Trots att jag argumenterar för att den ekonomiska ansatsen erbjuder en användbar ram för att förstå allt mänskligt beteende, försöker jag inte degradera bidragen från andra samhällsvetenskapliga forskare, ännu mindre föreslå att ekonomerna är mer betydelsefulla. ... Samtidigt vill jag emellertid inte undervärdera betydelsen av det jag säger för att på kort sikt vinna acceptans. Jag säger att den ekonomiska ansatsen erbjuder en värdefull gemensam ram för att förstå allt mänskligt beteende, trots att jag naturligtvis vet att allt beteende ännu inte är förståeligt och att icke-ekonomiska variabler, tekniker och resultat från andra vetenskapliga fält i hög grad bidrar till förståelsen av mänskligt beteende. ... Hjärtat i min argumentation är att mänskligt beteende inte kan delas in i olika fack: ibland maximerande, ibland inte; ibland motiverat av stabila preferenser, ibland av flyktiga; ibland resulterande i optimal ackumulation av information, ibland inte. Snarare kan allt mänskligt beteende ses som innehållande aktörer som maximerar sin nytta med utgångspunkt från en stabil uppsättning preferenser och som ackumulerar en optimal mängd information och andra faktorer på en uppsättning olika marknader." (1976: 14)

Det kan naturligtvis diskuteras vad Becker egentligen menar, men om han hade haft den uppfattning som t ex Lepage gör sig till tolk för (*homo economicus* som analytiskt redskap) hade han knappast behövt vara så mångordig och inte heller ständigt behövt återkomma till sitt totalitära anspråk. De invändningar han gör mot att allt mänskligt beteende kan förstås inom ramen för ekonomisk rationalism har dessutom karaktären av tillfälliga invändningar beroende på den ekonomiska forskningens kunskapsbrist och på att alla aktörer inte handlar ekonomiskt rationellt. Hans ambition på längre sikt är helt klar, nämligen att överge möjligheten att på en och samma gång tänka på handlande i ekonomiskt rationella, irrationella, sociala, mellanmänskliga och andra termer – till förmån för ett totalitärt ekonomiskt rationellt tänkande. Man kan naturligtvis diskutera om detta är detsamma som den galenskap Lepage talar om.

Betydligt rimligare verkar Smelsers position vara. Han säger ungefär att om man nu vill godta den ekonomiska rationaliteten, på vilka grunder kan man då göra det? Han identifierar fyra betydelser av ekonomisk rationalitet: 1. ekonomisk rationalitet är det dominerande inslaget i människans psykologiska utrustning eftersom materiell tillfredsställelse är den enda motivationsfaktorn och därför agerar individen rationellt när hon väljer mellan olika materiella tillfredsställelser; 2. ekonomisk rationalitet är inte människans hela psykologi, men hon har förmågan att agera ekonomiskt rationellt i ekonomiska situationer; 3. ekonomisk rationalitet är endast ett analytiskt redskap för att begripa individers handlande; 4. ekonomisk rationalitet är ett institutionaliserat värde, snarare än en del av människans psykiska struktur, "en beteendenorm som människor kan rätta sig efter eller avvika från" (1966: 58 f).

Smelser har liten förståelse för antagandena om att den ekonomiska rationaliteten finns i människans psykiska struktur – såväl det starkare som det svagare antagandet – och något större förståelse för det analytiska antagandet. Om man skall behålla antagandet om ekonomisk rationalitet är det emellertid rimligt att göra det i termer av institutionaliserat värde, säger han. Det är också så

jag vill förstå den osynliga handen: den styr på ett visst sätt under förutsättning att ekonomiska aktörer strävar efter att handla ekonomiskt rationellt. Skälet till det ekonomiskt rationella handlandet finner vi inte i människans psykiska struktur, utan i att ekonomisk rationalitet kommit att bli ett institutionaliserat värde. En av institutionaliseringsprocessens drivkrafter kan antas vara det nödvändighetstvång som Smith talar om eller den serialitet som Sartre talar om. Men för att detta nödvändighetstvång skall verka med full kraft krävs att staten/politiken först installerar det i ekonomin och sedan lämnar marknadsekonomin åt sitt eget öde. När Polanyi talar om "marknadsekonomens extrema konstgjordhet" är det institutionaliseringen av nödvändighetstvånget han talar om:

"Det finns inget naturligt hos laissez-faire: fria marknader kunde aldrig ha förverkligats bara genom att låta sakerna ha sin gång. Precis som bomullsindustrin – den ledande frihandelsindustrin – skapades med hjälp av skyddstullar, exportpremier och indirekta lönesubventioner framtvingades laissez-faire av staten. ... Vägen till den fria marknaden öppnades och hölls öppen genom framväxten av en bestående, centralt organiserad och kontrollerad interventionism. Att göra Adam Smiths 'enkla och naturliga frihet' förenlig med ett mänskligt samhälles behov var en högst komplicerad affär. ... Även de som ivrigast önskade befria staten från alla onödiga plikter och vilkas hela filosofi krävde att statens verksamhet skulle begränsas kunde således inte annat än anförtro åt precis samma stat de nya befogenheter, organ och instrument som krävdes för att skapa laissez-faire." (u. å: 164; 166)

Smiths framställning av den osynliga handen innefattar som framgått såväl beskrivningen av marknadsekonomens dynamik i termer av ett nödvändighetstvång och en kritik av den totalitära staten. Vad Polanyi säger är att det krävs en mycket stark stat för att sätta marknadsekonomin i stånd att fungera i enlighet med nödvändighetstvånget. Först därefter blir det önskvärt med ett statligt tillbakadragande och först därefter har den osynliga handen förutsättningar att bli en utopi om icke-politik. Denna utopi riktas sedan mot alla verkliga och önskade ingrepp i ekonomin.

Om tron på de icke-avsedda konsekvensernas godhet

För neoliberalerna är den osynliga handen främst en utopi om icke-politik, en utopi som vilar på tron att de icke avsedda konsekvenserna av de mångas handlande i eget intresse alltid befrämjar allmänintresset. Den osynliga handen har helt enkelt blivit en religion som inte syftar till att beskriva vad som har skett eller sker, utan som beskriver allt det goda som kommer att möta oss på andra sidan om vi bara gör vissa saker på denna sidan. Skillnaden mellan den osynliga handen som teori om det som har skett respektive som trosföreställning om framtida skeenden, är såvitt jag kan se en central skillnad mellan Smith och neoliberalerna.

Frågan är alltså om den osynliga handen syftar till att beskriva något som har skett eller något som kommer att ske. Mot bakgrund av mitt sätt att läsa Smith tänker t ex den tidigare citerade Werin bakvänt i förhållande till Smith. Som påpekats finns emellertid hos Werin kvar spänningen mellan den osynliga handen som beskrivning av marknadsekonomens dynamik respektive självregleringsmetafysik. Kanske beror denna kvardröjande dissonans hos Werin, liksom hos Lundberg, på att de saknar förmågan att helt och hållet ge sig hän åt den tro som kommit att prägla neoliberalismen. Denna oförmåga delas av Nozick som bl a intresserar sig för "förklaringar av den osynliga handens typ", förklaringar av "vad som synes vara produkten av någons avsiktliga plan som något som inte skapats av någons avsikter" (1986: 35 f). Det viktiga här är att Nozick inte förutsätter att konsekvensen av den osynliga handen nödvändigtvis måste vara god, snarare avnormativiserar han den osynliga handen och förbinder den med en viss kategori av förklaringar som betonar icke avsedda konsekvenser i allmänhet. (Man behöver således inte vara neoliberal för att uppskatta och tillämpa den sortens förklaringar, vilket t ex Giddens (1984) visar när han påpekar att poängen med Willis (1983) analys av hur en grupp brittiska arbetarpojkar inplaceras i lönearbetet är att inplaceringen är en icke avsedd konsekvens av deras handlande i skolan.)

När jag läser Smiths formuleringar i det sammanhang som återgivits ovan får jag för mig att den osynliga handen syftar till att förklara skeenden som på den omedelbara, konkreta betydelsenivån framstår som oförklarliga. Smith ser verkan, men orsaken förblir osynlig och ges beteckningen osynlig hand eller nödvändighets-tvång.

Smith försöker alltså beskriva något som har skett. Ett annat sätt att uttrycka det han vill säga med den osynliga handen, är att säga att som en icke avsedd konsekvens av de mångas handlande i eget intresse uppstår ett resultat som också är bra för samhället. *Men man skulle väl knappast säga att morgondagens av egenintresse vägleda handlande kommer att få den eller den icke avsedda konsekvensen?* Det är emellertid exakt vad neoliberalerna gör. Vad är en icke avsedd konsekvens annat än något man inte känner till på förhand? Om de icke avsedda konsekvenser som uppstår till följd av den osynliga handen inte kan förutsägas, under vilka villkor kan då neoliberalerna hävda att alla icke avsedda konsekvenser av individuellt handlande befrämjar allmänintresset? *Bara på villkoret att de omfattar den osynliga handen med tro.* De starkaste religioner uppstår förmodligen ur den residual som kvarstår när allt som till synes kan ges också givits rationella förklaringar, när med andra ord rationalismen uttömts. Residualen – det oförklarliga – uppstår ur viljan att förklara och kan således enbart omfattas religiöst av ett i övrigt alltigenom rationalistiskt medvetande.

Om Smith beskriver något som har skett gör neoliberalerna en religion av det som de tror kommer att ske om den osynliga handen får verka. Som jag visat undviker Lundberg och Werin metafysiken genom att mer eller mindre i smyg föra in bestämningar av den s k spontanism som den osynliga handen sägs vara ett uttryck för. Om sådana bestämningar förs in är det således inte längre fråga om ett spontant beteende som får ett visst resultat, utan om ett styrt beteende som ges en förklädnad av spontanitet. Frågan är vidare om inte Smiths nödvändighetstvång handlar om styrning av beteende? Neoliberalerna tycks emellertid inte ha Smiths, Lundbergs och möjligen Werins behov av att undvika metafysik, utan de ställer den osynliga handen utanför varje krav på belägg

och drar heller ingen gräns mellan "har skett" och "kommer att ske": de tror oberoende av tidsperspektiv på att den osynliga handen är god.

Ett populärt sätt att hantera tron på den osynliga handens ovillkorliga godhet är att fokusera på den s k spontana ordning som mångas handlande i eget intresse antas ge upphov till. Det finns seriösa och vulgära utläggningar av den spontana ordningen. Till den förra kategorin hör Gissurarsons presentation av Hayek och den s k konservativa liberalismen. Såvitt jag förstår menar Gissurarson att spontan ordning är ett metodologiskt verktyg som "...låter oss förstå den osynliga handens processer, både de som är önskvärda från liberal synpunkt, t ex allokeringen av resurser till områden där de utnyttjas mest effektivt, och de som inte är önskvärda..." (1987: 49). Så långt är Gissurarson på säker, rationell mark och med ord tar han också avstånd från spontan ordning som etiskt postulat. Men till syvende og sidst blir det trots allt tron som faller avgörandet:

"...den relevans som teorin om den spontana ordningen har för den konservativa liberalismen är kort sagt att denna teori uppmanar oss att respektera spontana traditioner som lyckade anpassningar till omständigheterna, och att avhålla oss från att lägga hinder i vägen för deras fortlöpande utveckling. Den lär oss respekt för det förflutna och kräver frihet för framtiden." (1987: 54)

Vi ska alltså inte lägga hinder i vägen för vissa framtida konsekvenser eftersom erfarenheten säger oss att dessa kommer att bli goda. Detta vet vi inte, men för att kunna ålägga oss disciplinen att inte ingripa och låta den spontana processen ha sin gång, *måste vi tro* att erfarenheterna upprepas.

Huvudpoängen i mina invändningar mot nyliberalernas användning av den osynliga handen har inte att göra med den spontana ordningen som sådan. Hayek (1991) har t ex på ett övertygande sätt visat att spontan ordning uppstår och förekommer i många olika sammanhang. Marknaden kan ibland ge upphov till spontan ordning. Att konstatera detta är emellertid inte detsamma som att

säga att spontan ordning alltid är av godo. Mina invändningar kretsar kring frågan: Hur kan man på förhand veta att en spontan ordning kommer att vara god? Poängen är att man inte kan veta detta, under förutsättning att man 1. inte definierar ordning på ett sådant sätt att den också definierar vad som är gott (det gör för övrigt inte Hayek) eller 2. anser att spontan ordning (oberoende av vad den innebär, oavsett om den är ond eller god) alltid är godare än antingen planerad ordning eller oordning. Av Plants (1994) redogörelse för Hayeks tänkande får man onekligen intrycket att det är det senare som gäller.

Inom kaosteori har man också funderat över och kritiserat de rationalistiska kriterierna för ordning. Även om det görs många försök att koppla samman ekonomi och kaosteori, är förmodligen inte spontan ordning i ovan nämnda mening detsamma som "ordning som uppträder som slumpmässighet" för att använda ett av Gleicks fascinerande uttryck (1988: 33). Rent allmänt tror jag att kaos är något som den vetenskap, som utvecklats inom upplysningsprojektets ram både har svårt att förstå och uppskatta. Man kan i alla händelser ha nytta av kaosteoris kanske viktigaste lärdom – att det är på perspektivet det beror – när man funderar över hur spontan den spontana ordningen egentligen är. Kaosteori säger bl a att minimala variationer på längre sikt kan få enorma konsekvenser: en liten vindrörelse på ett ställe på jorden kan teoretiskt orsaka en storm på ett annat, men att det är omöjligt att förutsäga hur sambandet mellan dem egentligen ser ut. Vad man emellertid med stor säkerhet kan säga är att en vindpust på jorden inte kan orsaka en storm på månen, eftersom månen inte har någon atmosfär. Genom det perspektivbytet blir vi varse atmosfärens strukturerande inverkan på vinden: det är bara inom ramen för jordatmosfären som en liten vindpust kan orsaka en stor storm, utanför äger inte detta samband giltighet. Jordatmosfären är det medium som fortplantar den lilla rörelse som på ett till synes slumpmässigt sätt växer till en storm. Ett annat, mer näraliggande exempel på att det vi föreställer oss som resultatet av slump kan vara motsatsen, ger oss Asplund:

"Sålunda kommer det sig, att det egendomliga sammanträffandet, som på sätt och vis är totalt meningslöst (ingen intenderade det-samma), i själva verket kan framstå som ytterst signifikativt. I själva meningslösheten tycks ligga en "högre" mening.

En sådan "högre ordning" eller "högre mening" kan inte vara annat än tidrummet och dess lagmässighet. Vi har kanske en känsla av, att egendomliga sammanträffanden kommer till stånd, därför att vi lever i en slumpmässig eller oordnad värld. Det förhåller sig givetvis tvärtom: egendomliga sammanträffanden kommer till stånd, därför att tidrummet är en ordnad värld." (1983: 213)

På i princip samma sätt är det med den påstått spontant uppkomna ekonomisk-politiska ordningen: det som synes vara spontant framstår som ordnat om man skiftar perspektiv och beaktar de förhållanden som strukturerar och framkallar handlande. Det är dessa strukturerande förhållanden som Smith beskriver under beteckningen nödvändighetstvång och Smelser betecknar "institutionaliserat värde".

Nu är det intressanta med nyliberal teori knappast hävdandet av spontan ordning, det intressanta är att man har en tendens att påstå att spontan ordning är godare än planerad. Denna uppfattning kan dessutom dra nytta av en utbredd och ibland befogad rationalitetskritik. I mycket hög grad bygger den positiva värderingen på förvisningen om att den spontana ordningen inte är framdirigerad, utan att den tillkommit som ett aggregerat resultat av många små beslut som teoretiskt sett skulle kunna gått i en annan riktning. Men detta är mer en fråga om det perspektiv man anlägger eller, närmare bestämt, i vilken mån man bortser från en rad olika strukturerande förhållandens inverkan. Hur kan man tala om en spontan ekonomisk ordning när det samtidigt finns sådana kraftfulla faktorer som skattesystem, olikheter i kostnadsnivåer, lagstiftning, ekonomiskt beroende osv som ålägger de enskilda aktörerna en viss disciplin eller, varför inte, ett nödvändighetstvång?

Två religionssociologiska tolkningar

När neoliberalismen skall värderas är det inte tillräckligt att bedöma tyngden i dess argument, utan styrkan i dess tro. Vad det hela till slut kommer an på är att begripa neoliberalismens tro på den ovillkorliga godheten i den osynliga handens icke avsedda konsekvenser. Jag ska därför göra två religionssociologiska tolkningar av neoliberalernas föreställning om de icke-avsedda konsekvensernas godhet. Inom båda tron en central plats.

Den första tolkningen utgår från följande formulering av Weber:

"Vår behandling gäller ... inte religionens 'väsen' utan förutsättningar och verkningar av ett bestämt slags socialt handlande. Då dettas yttre förlopp kan vara högst olikartat, kan det förstås endast med utgångspunkt i individens upplevelser, föreställningar och syften, m a o i dess 'mening'. Religiöst och magiskt motiverat handlande är ursprungligen orienterat mot *denna* världen." (1985: 11)

Det viktiga här är det religiösa och magiska handlandets orientering mot denna världen, vilket betyder att det går att relatera dessa två "världar" till varandra på ett förnuftsmässigt sätt. Tron blir helt enkelt ett sätt att ge "denna världen" mening och den kan också vara ett sätt att förbinda nutid med framtid.

Rationaliseringens avförtrollning verkar på många olika nivåer och i många olika sammanhang, också inom trossfären. Den omformar magi till religion och formar religionen till en rationalistisk etik. Detta blir i synnerhet synligt "... i de skikt, som företräder modernt, rationellt ekonomiskt företagande" varför "... det kan iakttas affinitet mellan ekonomisk rationalism och vissa typer av rigoristiska, etiska religioner" (Weber 1985: 68).

Den rationalistiska tron – på arbetet som ett kall, på den moral som innebär att världslig verksamhet är ett sätt att behaga Gud och ju mer verksamhet desto mer gudsbehagligt – verkar vara handlingsbefrämjande genom att den anvisar ett mycket konkret medel att dämpa existentiell ångest och skuldkänslor inför den andre: den ekonomiska verksamheten. Att den dessutom gör tron till en rent

individuell företeelse – tendentiellt oberoende av en kyrka – verkar säkerligen i samma riktning.

Man kan naturligtvis fråga sig varför rationaliseringen liksom stannar upp och inte utrotar varje tros-element, till förmån för t ex ett helt genomfört upplysningsideal. Förmodligen beror det på att människan inte endast har behov av att veta, utan också av att tro. Det är här vi finner de skikt som "företäder modernt, rationellt ekonomiskt företagande", klämda mellan viljan att veta och behovet av att tro. På en annan nivå finner vi liberalismen i samma belägenhet: klämd mellan sin egen rationaliserande inverkan på bl a den religiösa sfären och människans behov av tro. Och det är här man skulle kunna hävda att den osynliga handen tolkad som metafysisk kraft, har förutsättningar att uppträda som ett slags världslig religion – den liksom räddar en gnutta tro i det till cynism gränsande ekonomiskt-rationella helvete där t o m kärleken anses vara en följd av kalkylerande. (Zetterberg (1987) tycks vara en representant för denna senkomna irrationella överlevnadsstrategi. Litet löje väcker dock hans vilja att se den "bredare, fräckare, allsidigare" postmodernismen som en form av liberalism.)

Hur kan man se lidande utan att ingripa eller vilja ingripa? Ett sätt är att tro på Försynen, ett annat att tro på den osynliga handen. Den osynliga handen som tro på de icke avsedda konsekvensernas godhet är ett sätt att rättfärdiga icke-ingripande. Denna den osynliga handens religiösa karaktär är skuldbefriande och ångestdämpande därför att den blir ett sätt att ge det egna handlandet en mening som inte baseras i handlandets omedelbara resultat, utan i dess ännu icke verkliggjorda aggregerade konsekvenser. Gör jag rätt? blir en irrelevant fråga, därför att det viktiga inte är vad man gör utan *att* man gör. Den spontanta ordningen, aggregeringen eller, varför inte, den nationalekonomiska försynen tar hand om och leder görandet i en god riktning. Den osynliga handen, i synnerhet i den nyliberala tolkningen, förser den enskilda handlingen med ett högre mål och en allmängod mening alldeles oavsett den enskilda aktörens syften.

Min andra religionssociologiska tolkning av den osynliga han-

den utgår, som sig bör, från Durkheim och hans idé att religion till sitt väsen innebär dyrkan av samhället.

Enligt Durkheim består religiösa företeelser av två kategorier: tro och rit. Tron delar in allt i två klasser – det profana och det heliga – medan riter är uppföranderegler som reglerar människans umgänge med heliga ting. Såväl religion som magi är sammansatta av tro och rit men magin svetsar inte samman de troende till en grupp som lever ett gemensamt liv: en kyrka. Mot den begreppslika bakgrunden definierar Durkheim religion som ett förenat system av trossatser och praktiker i förhållande till heliga ting som svetsar samman de troende till ett moraliskt samhälle som kallas en kyrka. (Durkheim 1965: 51-62)

Men religionen bygger inte endast ett moraliskt samhälle skilt från det allomfattande samhället, utan själva "idén om samhället är religionens själ" (1965: 466). Religionen reflekterar alla samhällets aspekter därför att den är en bild av och ett försök att realisera idealsamhället. Detta ideal – det perfekta samhället – strävar alla religioner efter och är, som Durkheim säger, en naturlig produkt av det sociala livet eftersom:

"Ett samhälle kan varken skapa eller återskapa sig själv utan att på samma gång skapa ett ideal. ... Idealsamhället är inte utanför det verkliga samhället, utan en del av det." (1965: 470)

Jag har tidigare sagt att den osynliga handen är en modell av ett samhälle där alla har makt och en utopi om ett samhälle utan politik. Detta är byggstenarna i liberalismens idealsamhälle, det som liberalerna tror på och drömmer om. Det är bilden av samhället som en automat som av sig självt – utan strider och konflikter – reglerar allt till det bästa därför att alla förfogar över något som andra behöver och därför har förutsättningar att maximera sina intressen.

Visst är det en dröm men som Durkheim säger finns det inga falska religioner – alla är sanna på sitt sätt och svarar mot givna förhållanden. Den osynliga handen som religion är naturligtvis sann för dem som har intressen och möjligheter att maximera dem och

som inte bara tjänar på, utan som i vardagen kan varsebli att ideal-samhället är ett samhälle utan politik och som därför har möjlighet, kraft och tid att vänta på de goda icke avsedda konsekvenserna. Den är också sann för dem som behöver ge sitt handlande ett högre mål, vilkas föreställningsvärld Weber beskriver:

”Ett arbete i tjänst för mänsklighetens materiella försörjning har otvivelaktigt alltid föresvävat representanterna för den kapitalistiska andan som ett av de mest väsentliga målen för deras livsverk. Man behöver endast läsa t ex Franklins skildring av sina ansträngningar för samhällsförbättringar i Philadelphia för att få detta uppenbara faktum klart för sig. Och glädjen och stoltheten över att ha ’givit arbete’ åt många människor, att ha bidragit till hemstadens ekonomiska blomstring i den betydelse av folkmängd och handelsvolym, som kapitalismen inlägger i begreppet, allt detta tillhör självklart den moderne företagarens specifika och utan tvivel idealistiskt färgade livsglädje.” (1978: 35)

Man skulle kunna driva den Durkheim-inspirerade tolkningen ett steg vidare genom att föreställa sig att den osynliga handen är en form av magi, som delar tro och rit med religionen men som inte bygger någon kyrka. Magin delar in världen i det profana – det vardagliga ekonomiska handlandet – och det heliga – marknaden som en förmedlingslänk mellan enskilt ekonomiskt handlande och den spontana ordningen, dvs trosobjektet. Rituell är då föreställningen om den osynliga handen genom att den föreskriver ett visst, såväl individuellt som statligt, uppförande på marknaden. Men den osynliga handen är ju också en föreställning om en rituell gåvoordning därför att handlande i eget intresse tänks gynna också andra. Men den verkar också åt andra hållet: den enskilda aktören kan maximera sitt intresse – på kort sikt på andras bekostnad – i förvisningen om att det på längre sikt innebär en gåva till det allmänna. I dessa termer kunde också grundvalen för liberalismens syn på politik uttryckas: det behövs ingen annan politisk instans än förpliktelsen – genom den nationalekonomiska försynen och grundläggande statliga och rättsliga regleringar säkrade – att ”ge” gåvan till det allmänna.

Nyliberal politisk retorik och den uppskjutna sambhälleliga tillfredsställelsen

Marknadsfixerad nationalekonomisk teori tycks i mycket hög grad vara bestämd av en viss politisk orientering, vilken i det vetenskapliga sammanhanget betecknas som en störning trots att all vetenskap som inte är helt trivial och meningslös, öppet eller dolt förlitar sig till tro, intuition och förförståelse. I boken *Vetenskap och politik i nationalekonomin*, som utkom 1929, lyfter Myrdal fram politiska störningar inom nationalekonomin i syfte att undanröja deras inflytande på de vetenskapliga resultaten. Han skriver t ex:

"Det bör kunna skapas en front emot den sociala metafysiken, dvs mot själva metoden att rationalisera, att vetenskapligt förklåda politiska värdesättningar. Nationalekonomins uppgift blir från denna synpunkt blott att iaktta och beskriva den faktiska verkligheten samt att analysera och förklara orsakssamband mellan fakta." (1972: 26f)

Myrdals lösning på nationalekonomins politiska brus är således att införa en skarp bodelning mellan "är" och "bör" – att möjliggöra för verkligheten att tala för sig själv. Denna uppfattning "...av en vetenskaplig kunskap, uppnådd oberoende av alla värderingar..." betecknar Myrdal 25 år senare självkritiskt som "naiv empirism" (1972: 23). Hans lösning blir nu att värdepremisser skall klargöras så att deras inflytande kan iakttas.

Värderelativismen har emellertid knappast tagit sig uttrycket att merparten av dem som bedriver vetenskaplig forskning faktiskt klargör sina värdepremisser, utan snarare i att förekomsten av olika samtida sanningar motvilligt kommit att accepteras. Därmed har knappast, som Myrdal trodde, socialt metafysiska element trängts tillbaka, utan snarare erbjudits en ny grund att stå på. Eftersom all vetenskap vilar på värdepremisser blir den ena tron lika god som den andra. Syftet med Myrdals studier av det socialt metafysiska inslaget i nationalekonomin var att undanröja dess inflytande, kanske blev den icke avsedda konsekvensen att Myrdal bidrog till att påvisa ett sätt varigenom den sociala meta-

fysiken kunde stanna kvar inom nationalekonomin. Det sättet är tro.

Frågan är varför några tror att den osynliga handens konsekvenser alltid är goda och andra inte? Det är detta som är värderingsfrågan och den politiska frågan, bland nyliberala politiker självfallet men också bland nyliberala nationalekonomer. Man tvingas här att ställa en sliten fråga: Vilka tjänar på den osynliga handen? Eller rättare: Vilka kan antas komma att tjäna på den? För att kunna besvara den frågan måste det först klargöras vad slags politiska konsekvenser den nyliberala tolkningen av den osynliga handen får.

En av poängerna med nyliberal politisk retorik är att den är individualistisk men att dess politiska slutsatser helt och hållet rör sig på samhällsnivån. Den förespråkar ett slags institutionell politik som innebär att politik definieras som en samhällelig verksamhet som skall sysselsätta sig med samhällets regelsystem. Detta regelsystem skall utformas så att det befrämjar mesta möjliga individuell frihet (och på längre sikt gör politik överflödig). I praktiken – och i synnerhet i förhållande till merkantilism och reformism – innebär detta att samhället åläggs en disciplin att vänta med ingripande. Man förlitar sig här på att den spontana ordningen ordnar allt till det bästa, varför politiken måste avhållas från inblandning.

Denna avhållsamhetens politik, för det mesta betecknad som *laissez-faire*, analyseras av Polanyi. För att förstå hans framställning av marknadsekonomens uppgång och fall är just tidsfaktorn central. Den politiska retorik som utvecklas av, kring och mot *laissez-faire* idén kretsar kring väntan. En av Polanyis teser är att man måste nära en fanatisk tro på marknadssystemet för att låta bli att ingripa. Följande rader beskriver skeenden kring mitten av 1800-talet speglade i den liberala föreställningsvärlden men skulle lika gärna kunna avse dagens trosvissa nyliberala avreglerings-, privatiserings- och valfrihetspolitik:

"Ekonomisk liberalism var den organiserande principen i ett samhälle som var upptaget av att skapa ett marknadssystem. Den föddes som ren böjelse för obyråkratiska metoder för att sedan utvecklas till en verklig tro på människans världsliga frälsning genom en självreglerande marknad. Fanatismen växte fram när det plötsligt blev svårare att förverkliga den uppgift som den hade engagerat sig

i: vidden av de lidanden som skulle tillfogas oskyldiga personer liksom omfattningen av de med varandra förbundna förändringar som krävdes för att upprätta den nya ordningen. Den liberala tron fick sin evangeliska glöd som svar på behoven från en fullt utvecklad marknadsekonomi." (u. å: 160)

Uttrycket "behoven från en fullt utvecklad marknadsekonomi" bör förstås både som den dynamik som präglar marknadsekonomin, vilken kräver att *självregleringen får tid att verka* – arbetslösheten få tid att sänka lönenivåerna, tullfriheten få tid att sänka priserna eller varför inte valfriheten få tid att höja skolans kvalitet, kapitalrörligheten få tid att omstrukturera arbetsrättslagstiftningen osv – och de motkrafter som spontant bildas för att motverka lidande, organisera individer i grupper, rädda karteller och monopol, bilda opinion för regleringar av marknaden osv, vilka måste *övertalas eller tvingas att vänta*. Genom att motkrafterna inte gick att stoppa kunde förespråkarna för laissez-faire nu hävda att motkrafterna orsakades av bl a otålighet och kortsynthet och att detta var den egentliga orsaken till problemen och att om bara självregleringen hade fått verka ytterligare en tid, skulle dess fördelar också ha uppenbarats för de icke upplysta – i själva verket mindre trosvissa:

"Detta är faktiskt den ekonomiska liberalismens sista återstående argument i dag. Dess försvarare upprepar i ändlösa variationer att hade det inte varit för den politik som förordades av dess kritiker skulle liberalismen ha hållit sina löften; att det inte är konkurrenssystemet och den självreglerande marknaden utan störningen av systemet och ingripandena på marknaden som är ansvariga för våra olyckor." (Polanyi u. å: 169)

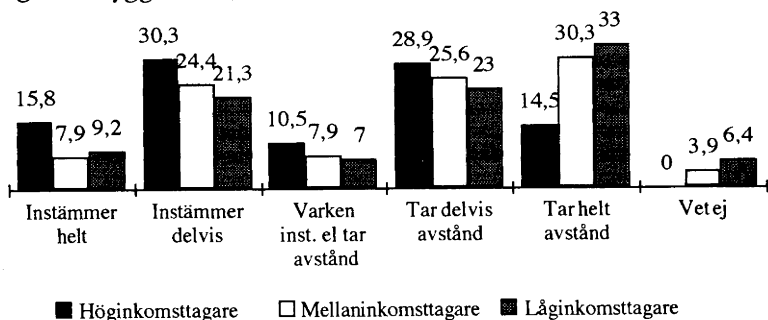
En viktig aspekt av denna diskussion är alltså väntan. De som inte vill vänta på att självregleringens frälsande kraft skall uppenbara sig är naturligtvis de som på en rad olika sätt förlorar på att vänta eller som oberoende av detta tror att självregleringen inte är god. De som väntar har antingen tron eller tjänar på självregleringen.

Laissez-faire har naturligtvis en rad förtjänster sett ur den enskilda individens perspektiv: frihet i betydelsen minimal inblandning

från andra i enskilda angelägenheter; låga skatter; vidsträcktare förfoganderätt över egna pengar; valfrihet i fråga om vad den enskilde vill använda sina pengar till; och annat liknande. I framtidsperspektivet kan sägas att ett samhälle styrt av den osynliga handen formar en viss förväntningsstruktur: den höjer den enskildes förväntningar på ekonomisk och personlig valfrihet. Mot den bakgrunden kan det sägas att den osynliga handen som ideologiskt budskap appellerar till människor som faktiskt har enskilda angelägenheter som kan trädas förbi av staten, som har höga skatter, som har pengar vars förfoganderätt kan inskränkas, som har pengar att använda till alternativa ändamål, som har valfrihet.

Låt mig ge en ytlig empirisk illustration av detta. Inom forskningsprojektet *Livssituation, meningsproduktion och politisk förändring* undersöktes bl a hur politiska sympatier varierar med livssituation (för en presentation av projektet se Bööck, Olofsson & Persson 1994). I en enkätundersökning bad vi de svarande ta ställning till följande påstående: *Det är viktigare med en politik som ökar utrymmet för individuella initiativ än en politik som ger alla en grundläggande trygghet*. Vi bad också respondenterna definiera sig själva som hög-, mellan- eller låginkomsttagare. Resultatet av 1.138 svar på de bägge frågorna framgår av diagrammet här nedanför:

Diagram 9.1: Det är viktigare med en politik som ökar utrymmet för individuella initiativ än en politik som ger alla en grundläggande trygghet (%)

Tanken är här att "utrymme för individuella initiativ" symboliserar laissez-faire, medan "ge alla en grundläggande trygghet" representerar motsatsen. Som framgår är stödet för en laissez-fairepolitik starkare bland personer som definierar sig som höginkomsttagare, medan avståndstagandet är starkare bland dem som definierar sig som låginkomsttagare. För att uppskatta den nyliberala tolkningen av den osynliga handen tycks det som om man redan bör ha en faktisk eller uppleva det som om man har valfrihet. Det är då man kan dela uppfattningen att politiken bör åläggas disciplinen att vänta med ingripanden i det självreglerande systemet.

Till skillnad från reformismen som organiserar ett politiskt kösystem för att meningsfylla väntan, ger således nyliberalerna mening åt politisk väntan genom att hävda att den osynliga handen handlar om uppskjuten samhällelig tillfredsställelse.

Överproduktion av framtidsförhoppningar – den osynliga reformismen

Politisk retorik handlar i hög grad om att meningsfylla väntan. Den reformistiska retoriken meningsfyller väntan genom att göra små stegvisa förändringar som antyder att man är på rätt kurs i arbetet för långsiktiga samhällsförändringar. Den appellerar främst till dem som är missnöjda med sin livssituation men som samtidigt har tid och möjlighet att vänta på förbättring av den och som på samma gång erfar konkreta tecken på att det sker en successiv förbättring. Reformismen skapar med andra ord ett politiskt kösystem. Den nyliberala politiska retoriken syftar i stället till att ålägga det politiska systemet en speciell disciplin som innebär att det väntar med ingripanden i det marknadsekonomiska systemet. Argumenten för detta hämtas från en tänkt framtid där den osynliga handen har fått verka och ordnat allt till det bästa. Man argumenterar alltså för uppskjuten samhällelig tillfredsställelse.

Framtiden ges således en speciell roll och status i den politiska retoriken. Så förhåller det sig också med den tredje formen av retorik: den osynliga reformismen, som har vuxit fram under de två senaste decennierna. Dess framtidsinriktning är emellertid mycket extremare än de två tidigare nämnda: den osynliga reformismen överproducerar framtidsförhoppningar.

Den osynliga reformismen innebär ett slags blandning av refor-

mism och osynlig hand genom att: 1. den vilar på föreställningen om att en förutsagd och planerad förändring kan åstadkommas i framtiden, i den meningen är den en reformstrategi; 2. de åtgärder som vidtas och medel som anvisas på kort sikt leder inte mot målet utan i omvänd riktning, varför tanken är att det är de icke-avsedda konsekvenserna av denna politik som skall leda mot målet. Detta är alltså, om uttrycket tillåts, en intentionell kontrafinal politik.

Linje 2 och den ekonomiska politiken

Ett exempel på osynlig reformism uppstod under folkomröstningen om kärnkraft – den s k linje 2. Kärnkraftsutbyggnaden i Sverige hade planerats redan på 1950-talet och börjat byggas ut på 1960-talet i stor enighet. Den sågs som en naturlig utveckling av det storskaliga tillväxtsamhället och svarade mot dess behov av outsinlig energi, sysselsättning och kapitalvinster. På 1970-talet blev emellertid kärnkraften en av politikens viktigaste frågor som inte minst sattes på dagordningen av att centerpartiet bestämde sig för att bli motståndare till den, efter att tidigare ha varit anhängare. Under 70-talet uppstod också den moderna miljörörelsen som bl a var motståndare till kärnkraften. Vidare fick kärnkraftsfrågan en skrämmande aktualitet i slutet av årtiondet genom olyckan vid Three Mile Island. Kärnkraftsfrågan kom att bli en front mellan å ena sidan tillväxtsamhällets kapitalintressen, sysselsättningsintressen och storskalighet och å andra sidan det ekologiska samhällets natur- och miljöintressen och småskalighet.

Eftersom kärnkraftsopinionen inte följde den traditionella höger-vänsterskalan, tenderade den att förlama det politiska etablissemangets institutioner: parlament, organisationer, utredningar och experter delades i läger som inte var förutsägbara enligt det vanliga sättet att formera politiska opinioner. Det överläts åt folket att bestämma i en folkomröstning 1980. Två alternativ fanns redan: Ja till fortsatt utbyggnad av kärnkraften, vilket representerades av den politiska högern och dominerande kapitalorganisatio-

ner; Nej till kärnkraft, som representerades av centerpartiet, nuvarande vänsterpartiet och miljörörelsen. Socialdemokratin och folkpartiet var de mest splittrade partierna i kärnkraftsfrågan och i synnerhet socialdemokratin måste ha haft svårt att orientera sig på detta fält: skulle man stödja dem som var fiender i nästan alla andra av 1970-talets viktiga politiska frågor eller skulle man riskera sin politiska respektabilitet och gå med på nej-sidan? Mot bl a den bakgrunden uppstod linje 2 i kärnkraftsomröstningen: Nej till kärnkraft och ja till fortsatt utbyggnad enligt tidigare fattade beslut.

Linje 2 var en lysande retorisk konstruktion och markerade nog en ny fas i svensk politisk retorik. Syftet med den var naturligtvis att ena två splittrade partier och att locka röster från såväl ja- som nej-sidan. Men linje 2 representerar också ett i förhållande till reformism och den osynliga handen nytt sätt att meningsfylla politisk väntan. Målet – kärnkraftsavveckling – förlades 30 år fram i tiden och en normal reformistisk strategi skulle ha inneburit en successiv avveckling under denna tid, men i stället anvisades inga direkta medel, utan kärnkraftsutbyggnaden fortsatte som förut om än begränsad till ett fastställt antal reaktorer. Man bestämde sig således för att inte eftersträva avsedda konsekvenser, inte heller överlät man åt tänkta goda icke avsedda konsekvenser att göra arbetet, utan man kom på ett märkligt sätt att eftersträva anti-konsekvenser. *Linje 2 innebar ju att kärnkraften först skulle byggas ut innan den lades ned!* Eller som Brunsson uttryckt det: "Det hade sannolikt varit mycket svårt att bygga ut kärnkraften i Sverige till dubbla kapaciteten om man inte först fattat beslutet att lägga ned den." (1991: 168).

I nästan alla andra sammanhang skulle en sådan konstruktion framstå som absurd – detta ofärdiga hus skall rivas, därför bygger vi det – men som politisk retorik tycks den ha fungerat bra. Ett av de viktiga skälen till att den fungerade var naturligtvis tidsbestämningen som får den retoriska konstruktionen att framstå som plausibel: bygg ut nu, lägg ned sedan. Ännu 15 år efter folkomröstningen debatteras det om vad resultatet – att nej-sidan och linje 2 fick en majoritet av rösterna – egentligen innebar.

Linje 2 fick i början av 1980-talet en retorisk efterföljare i den slutgiltiga lösningen på den långa och upprivande löntagarfondsfrågan. Resultatet blev att löntagarfonderna byggdes upp och lades ned! Linje 2 och löntagarfondsbeslutet kan naturligtvis ses som perverterade former av reformism, men den osynliga reformismen uppstår inte endast ur reformismen utan också ur den nyliberala föreställningen om den osynliga handen, vilket 1980-talets viktigaste fråga – den ekonomiska politiken – visar.

Det ekonomiska program som den socialdemokratiska regeringen antog 1982, den s k tredje vägens ekonomiska politik, inlemmade tron på den osynliga handens goda icke avsedda konsekvenser i ett slags reformstrategi. Andemeningen i denna politik var att viktiga delar av välfärdssystemet först skulle rivas ned, för att ge tillräcklig ekonomisk tillväxt att bygga upp dem igen. Medlet som anvisades var olika avregleringar av marknaden: politiken skulle således åläggas disciplinen att vänta med ingripanden för att på längre sikt åstadkomma förhållanden som liknar dem som existerade före avregleringarna. I retoriken kring den 1991 tillträdde borgerliga regeringens s k enda vägens ekonomiska politik utvecklades liknande föreställningar.

Den enda vägens ekonomiska politik var en enorm privatiseringspolitik finansierad med skattemedel. På politisk väg skapades gynnsamma förutsättningar för privata alternativ till offentlig service, t ex genom statliga subventioner till privata alternativ. De s k friskolorna fick därigenom bättre möjligheter att utvecklas än den kommunala skolan och föreföll inte åläggas ett lika ekonomiskt tyngande ansvar för t ex elever med särskilda behov. Förutsättningar skapades också genom att den offentliga servicen försämrades till den grad att det uppstod efterfrågan på andra alternativ. Den enda vägens ekonomiska politik förlitade sig således inte endast till de påstått goda icke avsedda konsekvenserna av en av politiken orörd osynlig hand, den ville inte avvakta den spontana ordning som antas uppstå ur konkurrensen och marknadens påstått självreglerande mekanismer, utan med politiska ingripanden försökte den skapa den ordning som annars påstås uppstå spontant.

Retoriken som utvecklades kring denna privatiseringspolitik var annars i princip densamma som utvecklades av 80-talets socialdemokratiska regeringar: det vi gör idag skall inte bestå, utan skall skapa förutsättningar för en annorlunda och god framtid.

Man kan naturligtvis fundera över hur en sådan retorik som beskrivits ovan kan uppstå. Jag tror att den har förutsättningar att uppstå i krissituationer. Kärnkraftsomröstningen var sista (eller nästsista beroende på om kärnkraften faktiskt kommer att avvecklas) kapitlet i en politisk kris som på 1970-talet orsakades av det decenniets viktigaste fråga – energin. Den tredje vägens ekonomiska politik och senare den enda vägens ekonomiska politik uppstod i en period av åtminstone till en början påstådd ekonomisk kris. I båda fallen tycks politikerna ha lyckats få folket att acceptera väntan – på kärnkraftsavvecklingen och de goda tiderna.

Socialdemokraternas osynliga reformism: det framtida försvaret av välfärdssamhället

Den retorik som den nuvarande socialdemokratiska regeringen utvecklar förutsätter också en osynlig reformism. Budskapet är det samma som under 80-talet: för att kunna rädda välfärdssamhället måste först en mycket hård åtstramningspolitik genomföras. Eftersom åtstramningspolitiken främst drabbar sådana institutioner som konstituerar välfärdssamhället, och följaktligen drabbar personer som behöver välfärdssamhället mest, utvecklas en retorik som i princip liknar linje 2 i kärnkraftsomröstningen: för att i framtiden kunna rädda välfärdssamhället måste vi riva ned det idag. Därigenom transformeras de förväntningar på en välfärdspolitik som många av historiska skäl riktar gentemot socialdemokratien till framtidsförhoppningar. Så talade till exempel den då nye finansministern Åsbrink i riksdagen i april 1996 om regeringens ekonomiska politik i termer av en saneringsfas som skulle skapa förutsättningar för tillväxt och arbete, sedan skulle den skördefas

komma som ska minska klyftorna osv. Vad socialdemokraterna påstår att de gör är alltså att öka klyftorna idag för att kunna minska dem i framtiden; monterar ned välfärdssamhället idag för att kunna bygga upp det i framtiden. Socialdemokraternas politiska huvudlinje är således inte försvaret av välfärdssamhället, utan det *framtida* försvaret av välfärdssamhället. För att kunna få detta att framstå som någorlunda plausibelt utvecklas den osynliga reformismens speciella sätt att meningsfylla politisk väntan.

Den nuvarande socialdemokratiska retoriken är inte enbart ett bedrägeri som syftar till att manipulera väljarna och därmed underlätta genomförandet av åtstramningspolitiken. Delvis har den också att göra med hur den socialdemokratiska regeringen föreställer sig verkligheten. Absolut centralt i socialdemokratins bild av samhället är lönearbetet: det anses som en viktig förutsättning för praktiskt taget allt.

I det första kapitlet liknade jag lönearbetssamhället vid ett cykelhjul där navet i dess mitt representerar lönearbetet och ekrarna alla de politiska åtgärder som vidtas för att hålla det kvar i centrum och, därigenom, säkra samhällets stabilitet. I många decennier har det svenska samhället präglats av denna modell med lönearbetet i centrum och när sysselsättningen inte längre kan hållas uppe faller det mesta samman. Förmodligen är vi mitt inne i lönearbetssamhällets upplösningsfas. Den socialdemokratiska regeringspolitiken utformas dock ännu som om full sysselsättning enligt gammalt snitt skulle vara möjlig, fantasin räcker liksom inte till att föreställa sig ett annat nav i cykelhjulet eller, ännu mindre, att föreställa sig ett hjul utan nav. Tillväxt- och lönearbetsreligionen träder då in och ersätter realismen. Resultatet av detta blir att grundvalarna för den fulla sysselsättningen måste rekonstrueras: en hög ekonomisk tillväxt som kan generera alla de skattemedel som krävs för den synnerligen aktiva arbetsmarknadspolitik som måste till om lönearbetet återigen ska kunna placeras i centrum. Eftersom man idag inte anser sig ha råd med en sådan arbetsmarknadspolitik får uppgiften vänta tills tillväxten medger det. Detta säger oss för övrigt en hel del om den tidigare välfärdens karaktär: den var aldrig en rättighet, utan ekonomiskt villkorlig.

Det bärande elementet i mitt resonemang om den osynliga reformismen, är att det sker en skarpare differentiering av realpolitik och politisk retorik. Denna möjlighet till differentiering föreligger naturligtvis alltid, vilket Brunsson (1991) visar i sin analys av olika sätt att undkomma demokratins krav på att opinionen skall styra det politiska handlandet. Att isolera opinionen från handlandet eller, med andra ord, att göra en sak och säga att man gör en annan, hyckleri med Brunssons terminologi, är ett slags retorisk teknik som förmodligen alltid använts inom politiken. Samtidigt förefaller det som om hyckleri är ett allvarigare "brott" mot demokratins krav än den andra tekniken för att undkomma detta krav: den teknik som Brunsson kallar rättfärdigande och som innebär att opinionen anpassas till handlandet. I rättfärdigandefallet föreligger en, om än manipulerad så dock, överensstämmelse; i fallet med hyckleri finns ingen överensstämmelse.

Mot den bakgrunden är det naturligtvis rimligt att fråga när den ena respektive andra tekniken används. Om min tidigare framställning är riktig torde sannolikheten vara större för att hyckleri används när nödvändighetsbestämningen av politiken är stark eftersom det i just sådana situationer förmodligen finns ett starkare behov av att utsträcka politikens område utöver gränsen för det möjligas konst. Om man vill kan man naturligtvis gissla denna politiskt-retoriska utveckling, som t ex Beck gör:

"Politik blir en offentligt finansierad reklambyrå för den soliga sidan av en utveckling den inte känner till, och en utveckling som är utanför politikens inflytande." (1992: 224)

Utvecklingen skulle emellertid också kunna ses som en radikaliserad modern (Giddens 1991) politik och då tolkas som ett uppbrott från en blott realförankrad politik (det möjligas konst) och en återkoppling till en utopism som med starka retoriska medel skapar handlingsutrymme i en byråkratiserad och rationaliserad politisk verklighet. I retoriken finns ett utrymme för karisma som saknas i den nödvändighetsbestämda realpolitiken.

Krissamhällets reella och virtuella politik

Nödvändighet, väljande och retorik har varit denna boks sammanhållande tema. I detta avslutande kapitel ska jag försöka sammanfatta hur temat behandlats genom att lyfta fram och diskutera de två begreppspar som figurerat boken igenom: nödvändighetstvång och väljande respektive reell och virtuell politisk verklighet.

Politik mellan nödvändighet och väljande

Jag har försökt beskriva, analysera och förstå politiken i krissamhället. Det är en politik som är synnerligen motsägelsefull och som på flera olika nivåer tar sig uttryck i en mycket stark spänning mellan nödvändighetstvång och väljande.

Det moderna samhället innebär bland mycket annat ett framsteg för såväl samhälleligt som individuellt väljande. På de flesta områden och till följd av en rad olika krafter tenderar väljande att ersätta traditioner, nödvändigheter och förgivettagna rutiner. Tillskrivna egenskaper ifrågasätts liksom naturnödvändigheter. Det moderna samhällets politik blir i det närmaste obegriplig om man inte förstår väljandets särskilda roll, vilken kommer till uttryck i dess ideologier om frihet, i demokratiseringsprocessen, i de demokratiska institutionerna, opinionsundersökningarna och höger-vänsterdimensionen.

I krissamhället ifrågasätts det individuella och samhälleliga väl-

jandet till förmån för olika nödvändigheter. Krismedvetandet blir metapolitik och etablerar en rangordning mellan olika politikområden och prioriterar krispolitiken allra högst. Krismedvetandet inskränker väljandet och leder till att grundvalarna för krispolitiken – en hård åtstramnings- och besparingspolitik riktad mot den offentliga sektorn i syfte att på sikt öka den ekonomiska tillväxten – endast blir föremål för en förströdd demokratisk debatt.

Det nu tjugoåriga krismedvetandet upplöser skillnader mellan olika ekonomiska situationer. Trots mycket varierande konjunkturer och arbetsmarknadssituationer under de två senaste decennierna har behovet av krismedvetande ansetts vara konstant och därför har praktiskt taget allt annat blivit variabelt. Detta förklaras av att krisen anses hota själva grundvalarna för tillväxt- och lönearbetssamhället. Ingenting förefaller längre heligt när det gäller att rekonstruera dessa grundvalar. Därför upplöser också krismedvetandet skillnader mellan olika politiska alternativ. Demokratin avskaffas självfallet inte formellt, men krismedvetandet innebär att de politiska alternativen blir allt färre. Det politiska och ekonomiska etablissemangets konsensus (för närvarande kring behovet av hög ekonomisk tillväxt och full sysselsättning utan arbetstidsförkortning) är farlig för demokratin. Att väljarna vänder politiken ryggen är inte förvånande när alla de dominerande politiska partierna gör gällande att valmöjligheter saknas.

Gör ett litet tankeexperiment och tänk 25 år tillbaka i tiden. Byggandet av välfärdssamhället var då i full gång. Bygget var påfallande ekonomistiskt: det förutsatte ständig och hög ekonomisk tillväxt, det innebar också utökning av lönearbetet så att det positivt eller negativt, reellt eller mentalt kom att omfatta praktiskt taget hela befolkningen och det krävde också en konsumism av en sådan omfattning att man faktiskt kunde uppleva det som att människorna var tvungna att konsumera för att kunna lönearbeta. Parallellt med detta fanns emellertid en kritik som satte välfärdens ekonomism i fråga. Den ständiga ekonomiska tillväxten kritiserades i ljuset av en orättvis ekonomisk världsordning, stundtals i termer av ekologisk rovdrift och ibland också på ett

mera kvalitativt sätt: ekonomisk välfärd kan aldrig ersätta mening. Ända upp i den socialdemokratiska partiledningen talades om 0-tillväxt. Lönearbetet kritiserades på en rad olika sätt och till och med inom fackföreningsrörelsen ifrågasattes den magiska 3x8-formeln (8 timmars arbete, 8 timmars fritid, 8 timmars sömn). Konsumismen – eller slit-och-släng, som den kallades – kritiserades på många håll, även i det politiska etablissemangen. Det fanns alltså en föreställning om någonting bortom det ekonomistiska välfärdsbygget som innebar överskridanden av ekonomisk välfärd, lönearbete och konsumism.

Att idag försöka föreställa sig denna period när ekonomismen i välfärdsbygget kritiserades – och kritiken dessutom upplevdes som respektabel – är som att försöka föreställa sig livet på en annan planet. Anledningen till det är krismedvetandet och dess ekonomiska nödvändighetsretorik.

Den ekonomiska nödvändigheten är inte den enda som lyckats göra sig gällande i krissamhällets politik, utan även en rad andra har fått stort inflytande av vilka jag diskuterat den ekologiska och etnocentriska. Det tycks som om krismedvetandet fört med sig en nödvändighetens politiska tidsanda som innebär att varje politisk kraft som vill göra sig gällande måste ha en eller annan verklig eller påstådd nödvändighet att falla tillbaka på. Krissamhällets politik innebär därför ett kraftfullt ifrågasättande av väljande, såväl det samhälleliga som individuella.

Krissamhällets politik innebär således den moderna politikens kris. Den avtecknar sig inte minst i den motsägelsefullhet som präglar den nuvarande politiken. Jag har försökt visa att politiken genomgår en subjektiv förvandling i det moderna. Den reflexiva moderniseringen sätter sociala bestämmningar av det politiska väljandet i fråga vilket innebär att sådana företeelser som kallas vane-röstning och klassröstning går tillbaka. Det politiska valet blir alltmer ett socialt lösgjort och individualiserat val. Samtidigt frigör sig de politiska partierna i allt högre grad från sociala bestämmningar och blir aktörer på en politisk åsiktsmarknad.

I den förra, moderatledda regeringens politik kom krissamhäl-

lets politiska motsägelser till mycket tydligt uttryck. På samma gång som regeringen beskrev sin ekonomiska politik som "den enda vägens ekonomiska politik", vilken saknade alternativ och således inte var föremål för väljande, iscensatte den något som kallades en valfrihetsrevolution. Det skulle kunna finnas en mening i denna mycket konkreta motsägelsefullhet om man tolkar moderaternas budskap så här: den stora världen ska inte vara föremål för väljande eftersom "den enda vägen" härskar där; valfriheten ska endast vara förbehållen den lilla världen. Om väljandet endast förläggs till den lilla världen är det enda som händer att samhällets klass- och skiktuppdelning befästs genom att skillnader och segregation blir större. Så blev också fallet och de data som redovisas i denna bok visar följaktligen att just de redan gynnade är valfrihetsrevolutionens grundval. För att göra valfriheten till en bred politisk fråga understöddes den emellertid på en del områden av ett generöst offentligt bidragssystem. Därför tilltalar den också andra. Den privatiserade valfriheten är inte endast en överklassens utestängningsmekanism, utan kan både vara en flykt- och en distinktionsmekanism.

Krissamhällets politik kännetecknas av motsägelsefullhet. Den ifrågasätter själva den moderna politikens grundvalar: det samhälleliga och individuella väljandet. Den inskränker väljande genom hänvisning till nödvändigheter och i denna mening kommer den i konflikt med demokratin. Samtidigt har det väl sällan talats så mycket om valfrihet, decentralisering och självstyre som nu.

En annan aspekt av krissamhällets politiska motsägelsefullhet är att politikens institutioner lever kvar trots att väljandet förefaller sakna mening. En sådan institution är politikens höger-vänsterdimension och jag har analyserat denna mot bakgrund av den nödvändighetsbestämda politiken.

Höger-vänsterdimensionen är ett mycket konkret uttryck för väljandet i modern politik. Den säger oss nämligen att det finns val mellan alternativ. Men eftersom de politiska partierna är så påfallande överens om en rad påstått grundläggande frågor, sker den differentiering som höger-vänsterdimensionen förutsätter i allt högre grad på retorisk väg.

I denna retorik har framtiden en alldeles särskild roll. Framgångrik politisk retorik har nämligen inflytande över hur vi föreställer oss framtiden: retoriken meningsfyller framtiden. Av det skälet analyseras framtidens roll i reformistisk och nyliberal retorik och min slutsats är att de på olika sätt ger mening åt väntan: reformismen skapar ett politiskt kösystem av reformer som ska genomföras i nära och fjärran framtid, vilket ger väntan mening för dem som har tid och möjlighet att vänta och som samtidigt erfar förbättringar av sin livssituation till följd av reformerna; den nyliberala retoriken använder metaforen om den osynliga handen för att ålägga det politiska systemet disciplinen att vänta med ingripanden och detta kan man vinna stöd för därför att det tänks ge positiva effekter på längre sikt, vilket jag kallar uppskjuten samhällslig tillfredsställelse. Mot bakgrund av dessa retoriker kan man säga att politik är att vänta.

Den politiska retoriken i krissamhället, den osynliga reformismen, överdriver detta drag. Den förefaller förflytta allt politiskt handlande – åtminstone sådant som påstås vara föremål för väljande – till framtiden. Den osynliga reformismen innebär ett slags blandning av reformism och osynlig hand. Den vilar för det första på föreställningen om att en förutsagd och planerad förändring kan åstadkommas i framtiden, i den meningen är den en reformstrategi men den saknar reformismens kumulativa karaktär. I stället för att organisera en kö av reformer som successivt ska realisera den förutsagda förändringen, säger den sig återskapa förutsättningar för en reformstrategi. För det andra har den också drag som vi känner igen från den nyliberala retoriken, men de åtgärder som vidtas på kort sikt påstås inte vara oplanerade, de sägs snarare leda mot målet trots att deras riktning är omvänd. Men eftersom man inte kan veta vad som händer i framtiden och än mindre kan veta vad en politik som gör en sak men säger sig mena en annan kommer att innebära, så är det mest påtagliga resultatet av den osynliga reformismen att framtidsförhoppningar överproduceras.

Såväl reformismen som den osynliga handens politiska retorik förutsätter långsiktig ekonomisk tillväxt samt att det existerar

grundläggande konsensus kring den. Den osynliga reformismen tycks å andra sidan uppstå när sådana förutsättningar inte längre existerar och jag har nämnt linje 2 i kärnkraftsomröstningen och 80- och 90-talens ekonomiska politik som exempel på osynlig reformism. 70-talets energifråga skapade en allvarlig politisk kris därför att den transformerade den ekonomiska tillväxten från en konsensus- till en konfliktfråga; 80- och 90-talens motsvarande fråga är den ekonomiska krisen som, faktisk eller politiskt konstruerad, allvarligt inskränker politikens handlingsutrymme. I situationer av kris och social konflikt förefaller emellertid den politiska retoriken reagera som om det endast är fråga om en tillfällig svacka. Den fortsätter att försöka kolonisera framtiden men förlänger framtidsbudskapet till en tidpunkt efter krisen/konflikten och ändrar därigenom karaktär. Därmed försvinner i stort sett kopplingen mellan den politik som faktiskt bedrivs och framtiden. Det uppstår en skarp differentiering mellan realpolitik och framtidsretorik.

Reell och virtuell politisk verklighet

Reformismen meningsfyller människornas väntan på den goda framtiden genom successiva förbättringar, den osynliga handen meningsfyller politikens väntan med löftet att den spontana ordningen i framtiden kommer att ordna allt till det bästa. Den osynliga reformismen förefaller transformera all väntan till framtidsförhoppningar delvis eller helt skilda från den faktiska politikens innehåll. Den innebär helt enkelt ett slags överproduktion av framtidsförhoppningar och av retorisk politisk mening. Därmed skapas också två politiska verkligheter: den reella som konstitueras av den nödvändighetsbestämda och alternativinskränkande politiken; och den virtuella där allt synes möjligt, där det finns utrymme för alternativ och väljande.

Uppfattad så blir den virtuella politiska verkligheten ett slags politisk motsvarighet till cyberspace (eller datarymden med en

numera obehövlig översättning). Gibson, som 1984 var den förste att använda begreppet i sin framtidsthiller *Neuromancer*, beskriver cyberspace:

"En mångsidig hallucination som upplevs dagligen av miljarder legitima användare, i alla nationer, av barn som undervisas i matematiska begrepp... En grafisk representation av data som tagits från minnesbankerna till alla datorer i det mänskliga systemet. Obegriplig komplexitet. Linjer av ljus ordnade i tankens icke-rymd, anhopningar och konstellationer av data." (1992: 61)

Cyberspace beskrivs som en värld som är skild från den verkliga världen. Uppdelningen är som alla sådana problematisk eftersom man skulle kunna hävda att allt som människor skapar är verkligt. Så snart man gör den typen av uppdelningar – det gäller för övrigt också uppdelningen i objektivet och subjektivt etc – blir man varse alla likheter, speglingar och förmedlingar mellan de två världarna. Cyberspace, verklig eller ej, skiljer sig emellertid från "realvärlden" i det att dess invånare har ett handlingsutrymme som förefaller mera vidsträckt. I den förra världen begränsas handlingsutrymmet endast av fantasin, inte av t ex samhällsstrukturer, nödvändigheter, konventioner, tid, rum och andra människor.

Uppdelningen i reell och virtuell politisk verklighet är naturligtvis problematisk inte minst som dessa två världar är – kanske mer tidigare – länkade på så sätt att det förutsätts att de ömsesidigt speglar varandra, åtminstone i termer av giltighets- och sanningskriterier. Dessutom behöver politiken i den reella verkligheten den tro och de förhoppningar som kan skapas i den virtuella. Retoriken i den virtuella politiska verkligheten raderar i någon mening ut gränser mellan konst och det möjligas konst. I krissituationer förefaller emellertid differentieringen mellan reell och virtuell politisk verklighet att bli mycket skarp.

Kriser är naturliga delar av samhällets utveckling. En hel del talar för att den kris som framkallade kärnkraftsomröstningen 1980 och den kris som framkallade tredje vägens, enda vägens och

den nuvarande socialdemokratiska regeringens ekonomiska politik, är en och samma, långt utdragna systemkris. 1970-talets energidiskussion handlade förvisso om kärnkraften men då som symbol för vilket slags energisystem Sverige skulle ha. Skulle utvecklingen in i det storskaliga förbrukningssamhället fortsätta? Eller skulle den utvecklingen brytas till förmån för ett ekologiskt kretsloppssamhälle? Skulle svensk ekonomi fortsätta att tillväxa eller skulle ett samhälle med 0-tillväxt kunna utvecklas?

1980- och 90-talens ekonomiska kris förebådar med stor sannolikhet en total omvandling av det industriella, lönearbetande och storskaliga samhället. Utgången är naturligtvis inte given. Trots att många slentrianmässigt hävdar att klockan inte går att vrida tillbaka, är det en hel del förändringar under senare år som falsifierar det. Samtidigt kan naturligtvis gamla lösningar i ny kontext innebära att helt nya ekonomiska och sociala konstellationer uppstår. Kanske är det ett postmodernt samhälle vi ser växa fram. Och kanske är de senaste retoriska landvinningarna – som jag försökt beskriva som en osynlig reformism – en postmodern politik. Denna retoriska utveckling innebär en tydligare differentiering av politikens båda världar: den reella respektive den virtuella politiska verkligheten. Kravet på referens dem emellan försvagas. Förmedlingarna mellan dem upplöses, speglingarna förvrids och var och en får sin egen dynamik.

En politisk retorik uppstår där dagdrömmar och fantasifulla förhoppningar härskar och där retoriken i den virtuella verkligheten blir praktiskt taget helt skild från realpolitiken. En retorik som förefaller skapa handlingsutrymme i en värld dominerad av allsköns nödvändigheter. En politisk retorik som när den bedöms i enlighet med sanningskriterier framstår som en cynisk exploatering av människors förhoppningar och tro.

En politisk retorik som samtidigt sätter fingret på realpolitikens gråa fattigdom och som just därför kan ses som ett svar på mänskliga behov av framtidstro, förhoppningar och ljus i mörkret.

Referenser

- Adler-Karlsson, Gunnar 1990, *Lärobok för 90-talet*, Prisma
- Anderson, Benedict 1993, *Den föreställda gemenskapen*, Daidalos
- Argullol, Rafael & Trías, Eugenio 1993, *Det utmattade Västerlandet*, Nya Doxa
- Appiah, K Anthony 1995, *Identitet, autenticitet, överlevnad*, I Taylor 1995a
- Arnman, Göran & Jönsson, Ingrid 1983, *Segregation och svensk skola*, Arkiv
- Arvidsson, Håkan 1990, *Civilt samhälle ur historisk synvinkel*, i *Det civila samhället* 1990
- Asplund, Johan 1983, *Tid, rum, individ och kollektiv*, Liber
- Asplund, Johan 1985, *Teorier om framtiden*, Liber
- Asplund, Johan 1991, *Essä om Gemeinschaft och Gesellschaft*, Korpen
- Bauman, Zygmunt 1991, *Auschwitz och det moderna samhället*, Daidalos
- Bauman, Zygmunt 1996, *Postmodern etik*, Daidalos
- Becker, Gary S. 1976, *The Economic Approach to Human Behavior*, The University of Chicago Press
- Beckman, Svante 1990, Inledning: teknik, makt och vanmakt, i dens. (red) 1990, *Teknokrati, arbete, makt*, Carlssons
- Beck, Ulrich 1992, *Risk Society. Towards a New Modernity*, SAGE
- Bennulf, Martin & Johnsson, Lisbeth 1993, *Miljöpolitik*, Studentlitteratur
- Berglund, Per Gunnar 1996, *Konsten att avskaffa arbetslösheten*, Ordfront
- Bergryd, Ulla (red) 1987, *Den sociologiska fantasin*, Rabén & Sjögren
- Bergström, Hans 1995, Problemet med den goda ekonomiska lögnen, *Dagens Nyheter* 29/5 1995
- Bergström, Villy 1989, *Program och ekonomisk politik 1920-1988. SAP i regeringsställning*, i Misgeld m fl (red) 1989
- Block, Fred 1984, Den härskande klassen härskar inte, i *Häftan för kritiska studier* nr 3/1984

- Bourdieu, Pierre 1992, *Kultur och kritik*, Daidalos
- Bourdieu, Pierre 1993, *Kultursociologiska texter*, Symposion
- Broady, Donald 1981, *Den dolda läroplanen. KRUT-artiklar 1977-80*, Symposion
- Brown, Phillip & Crompton, Rosemary (eds) 1994, *Economic Restructuring and Social Exclusion*, UCL-press
- Brunsson, Nils 1986, Politik, ekonomi och rationalitet, i dens. (red) 1986, *Politik och ekonomi. En kritik av rationalitet som samhällsföreställning*, Doxa ekonomi
- Brunsson, Nils & Olsen, Johan P 1990, *Reformer och makt*, i Brunsson & Olsen (red) 1990
- Brunsson, Nils & Olsen, Johan P. (red) 1990, *Makten att reformera*, Carlssons
- Brunsson, Nils 1990, *Reformer som rutin*, i Brunsson & Olsen (red) 1990
- Brunsson, Nils 1991, *Opinion och handling. Rättfärdigande och hyckleri som alternativ till styrning*, i Olsen (red) 1991
- Buchanan, James M. 1988, *Maktens gränser*, Ratio
- Burawoy, Michael 1982, *Manufacturing Consent*, The University of Chicago Press
- Böök, Ingmar 1990, *Josef, samhällssjälen och AMS. En socialpsykologisk betraktelse*, Symposion
- Böök, Ingmar, Olofsson, Per-Olof & Persson, Anders 1994, *Politiska sympatier i systemskiftet*, Research Reports-serien Sociologiska institutionen i Lund 1994
- Dagens Nyheter* 10/3 1996
- Dahrendorf, Ralf 1971, *Homo sociologicus. Om människan och rollerna*, Argos
- Davidsson, Sune 1992, *Halkar Sverige efter? Replik till Korpi*, i Korpi 1992.
- Det civila samhället* 1990, Timbro
- Dickens, David R. & Fontana, Andrea (eds) 1994, *Postmodernism and Social Inquiry*, UCL Press
- Dollard, J 1949, *Criteria for the Life History*, Peter Smith
- Durkheim, Emile 1964, *The Division of Labor in Society*, The Free Press
- Durkheim, Emile 1965, *The Elementary Forms of the Religious Life*, The Free Press
- Ehrenberg, Johan 1994, *Pengar, makt & alla vi andra*, ETC-bok
- Ehrenberg, Johan 1996, *Mera pengar*, Norstedts
- Elster, Jon 1991, *Möjligheten till rationell politik*, i *Idéer om reformism* 1991
- Eriksson, Ingemar 1988, *Näringslivet och strukturuomvandlingen 1970-87*, Bilaga 6 i *Ägande och inflytande i svenskt näringsliv*, SOU 1988:38, Allmänna förlaget

- Erlander, Tage 1976, 1955 – 1960, Tiden
- Esping-Andersen, Gøsta 1991, Socialdemokrati i teori och praktik, i *Idéer om reformism* 1991
- Eyerman, Ron & Jamison, Andrew 1987, Miljökunskap som organisatoriskt vapen: Fallet Greenpeace, i *Sociologisk Forskning* nr 2/1987
- Festinger, Leon 1957, *A Theory of Cognitive Dissonance*, Row, Peterson
- Forsberg, Pia 1993, Valfrihet och välfärd, i *Sociologisk Forskning* nr 2/1993
- Fredriksson, Gunnar 1986, *Konservativa idéer. Om pessimismens politiska filosofi*, Tiden
- Fryklund, Björn & Peterson, Tomas 1987, *Klass, parti och politiskt handlande*, i Bergryd (red) 1987
- Från riksdag & departement* nr 11/1995
- Från riksdag & departement* nr 17/1995
- Från riksdag & departement* nr 32/1995
- Furåker, Bengt 1994, Systemskifte med förhinder?, i *Sociologisk Forskning* nr 2/1994
- Garson, Barbara 1982, *Hela dagen lång. Arbetets värde och människovärdet*, Rabén & Sjögren
- Gibson, William 1992, *Neuromancer*, PAN Norstedts
- Giddens, Anthony 1984, *The Constitution of Society*, Polity Press
- Giddens, Anthony 1991, *The Consequences of Modernity*, Polity Press
- Gilljam, Mikael & Holmberg, Sören 1993, *Väljarna inför 90-talet*, Norstedts Juridik
- Gleick, James 1988 (1987), *Kaos. Vetenskap på nya vägar*, Bonniers
- Goffman, Erving 1966, *Behavior in Public Places*, The Free Press
- Goffman, Erving 1974, *Jaget och maskerna*, Rabén & Sjögren
- Goodson, Ivor F 1996, *Att stärka lärarnas röster*, HLS
- Gorz, André 1984, *Vägen till paradiset bortom arbetssambället*, Alfabet
- Gorz, André 1990, *Kritik av det ekonomiska förnuftet*, Alfabet
- Gouldner, Alvin W. 1970, *The Coming Crisis of Western Sociology*, Heinemann
- Grassman, Sven 1981, *Det tysta riket. Svensk ekonomi från föredöme till problembarn*, Ordfront
- Grassman, Sven 1987, *Till en kvinnlig vikarie. En bok om nyrikiedom och nyfattigdom*, Årstiderna förlag

Grassman, Sven 1991, *Från det lydiga landet*, Ordfront
Greenpeace 1995, *Miljögifterna har nått människan*, brev 950412

Habermas, Jürgen 1976, *Legitimation Crisis*, Heinemann
Habermas, Jürgen 1984, Vad innebär begreppet kris i våra dagar?, i dens., *Den rationella övertygelsen*, Akademilitteratur
von Hayek, Friedrich 1991, *Spontaneous ('grown') order and organized ('made') order*, i Thompson et al (eds) 1991
Helldén, Arne 1994, *Social arrogans*, Carlssons
Himmelstrand, Ulf & Svensson, Göran (red) 1988, *Sverige – vardag och struktur*, Norstedts
Hirdman, Yvonne 1990, *Att lägga livet tillrätta – studier i svensk folkhemspolitik*, Carlssons
Hirschman, Albert O. 1981, *Exit, Voice and Loyalty. Responses to Decline in Firms, Organizations and States*, Harvard University Press
Hirschman, Albert O. 1996, *Den reaktionära retoriken*, Ordfront
Hobsbawm, Eric J. 1994, *Nationer och nationalism*, Ordfront
Holmberg, Sören & Gilljam, Mikael 1987, *Väljare och val i Sverige*, Bonniers
Hugemark, Agneta 1994, *Den fängslande marknaden*, Arkiv

Idéer om reformism 1991, Tiden

Jackson, Philip W 1968, *Life in Classrooms*, Holt, Rinehart and Winston
Jerneck, Magnus & Sannerstedt, Anders 1994, *Introduktion: Demokratins problem*, i Sannerstedt & Jerneck (red) 1994
Johannesson, Kurt 1994, *Retorik eller konsten att övertyga*, Norstedts

Kant, Immanuel 1992, *Svar på frågan: Vad är upplysning?*, i *Vad är upplysning?*
Kellas, James G. 1991, *The Politics of Nationalism and Ethnicity*, Macmillan
Kommittédirektiv 1985:36: Utredning om maktfördelning och demokrati i Sverige
Kommittédirektiv 1995:56: Medborgarnas inflytande och delaktighet i samhällsutvecklingen
Korpi, Walter 1981, *Den demokratiska klasskampen*, Tiden
Korpi, Walter 1990, Halkar Sverige efter? Vår ekonomiska tillväxt och produktivitet i jämförande belysning, i *Ekonomisk Debatt* 1990: 5

Korpi, Walter 1992, *Halkar Sverige efter?*, Carlssons

Lagerroth, Erland 1994, *Världen och vetandet sjunger på nytt. Från en mekanisk värld till ett kreativt universum*, Korpen

Lanzmann, Claude 1986, *Shoah*, Alfabeta

Lasch, Christopher 1995, *Eliternas uppror och sveket mot demokratin*, SNS

Lepage, Henri 1981, *I morgon kapitalism*, Ratio

Lewin, Leif 1970, *Planhushållningsdebatten*, Almqvist & Wiksell

Lewin, Leif 1988, *Det gemensamma bästa*, Carlssons

Lindensjö, Bo 1991, *Demokrati och politisk styrning*, i Olsen (red) 1991

Lindblom, Charles E 1977, *Politics and Markets*, Basic Books

Lipset, Seymour M. 1969, *Den politiska människan*, Aldus/Bonniers

Loftsson, Elfar m fl 1993, *Svensk miljöpolitik*, Studentlitteratur

Lundahl, Mats (red) 1981, *Ideologi, ekonomi och politik*, Rabén & Sjögren

Lundberg, Erik 1958, *Konjunkturer och ekonomisk politik*, SNS

Lönnroth, Johan 1989, *Politisk ekonomi. Svenska och internationella tanketraditioner*, Arbetarkultur

Marx, Karl & Engels, Friedrich 1986, *Kommunistiska manifestet*, Arbetarkultur

Marx, Karl 1974, *Kapitalet. Första boken*, Cavefors

Marx, Karl 1978, *Filosofins elände*, i *Skrifter i urval. Filosofiska skrifter*, Cavefors

Marx, Karl 1971, *Louis Bonapartes 18:e brumaire*, Arbetarkultur

Merton, Robert K. 1949, *Social Theory and Social Structure*, The Free Press

Millbourn, Ingrid 1990, "Rätt till maklighet", Symposion

Misgeld, Klaus m fl (red) 1989, *Socialdemokratins samhälle. SAP och Sverige under 100 år*, Tiden

Mitchell, Mark & Russell, Dave 1994, *Race, Citizenship and 'Fortress Europe'*, i

Brown & Crompton (eds) 1994

Myrdal, Gunnar 1972, *Vetenskap och politik i nationalekonomin*, Rabén & Sjögren

Nozick, Robert 1986, *Anarki, stat och utopi*, Ratio

Nørretranders, Tor 1995, *Världen växer*, Bonnier Alba

Offe, Claus 1985, *Disorganized Capitalism*, Polity Press

Olofsson, Gunnar 1979, *Mellan klass och stat*, Arkiv

- Olsen, Johan P 1990, *Demokrati på svenska*, Carlssons
- Olsen, Johan P 1991, *Demokrati i förändring*, i Olsen (red) 1991
- Olsen, Johan P (red) 1991, *Svensk demokrati i förändring*, Carlssons
- Oskarson, Maria 1994, *Klassröstning i Sverige – rationalitet, lojalitet eller bara slentrian*, Nerenius & Santérus
- Palme, Olof 1968, *Politik är att vilja*, Prisma
- Palm, Göran 1972, *Ett år på LM*, Författarförlaget
- Palm, Göran 1994, *En omodern betraktelse*, Rabén Prisma
- Parkin, Frank 1979, *Marxism and Class Theory. A Bourgeois Critique*, Tavistock
- Parsons, Talcott 1968, *The Structure of Social Action*, The Free Press
- Persson, Anders 1991, *Maktutövningens interna dynamik. Samspel och motsättningar i skola och lönearbete*, Sociologiska institutionen i Lund
- Persson, Anders 1993, Att konstruera ekonomisk verklighet, i *Zenit* nr 2-3/1993
- Persson, Anders 1994, *Skola och makt. Om viljan till kunskap, beroendet av utbildning och tvånget att gå i skola*, Carlssons
- Persson, Anders 1995, Maktutövning och socialt bedrägeri som motståndsförhållande, i *Statsvetenskaplig Tidskrift* nr 2/1995
- Persson, Anders 1996, Kris och risk – diskurser över katastrofen, i *Tvärsnitt* 1/1996
- Polanyi, Karl u. å, *Den stora omdaning. Marknadsekonomins uppgång och fall*, Arkiv
- Plant, Raymond 1994, *Modernt politiskt tänkande*, Daidalos
- Proposition* 1995/96:25 ("Tillväxtpropositionen")
- Przeworski, Adam 1991, *Socialdemokrati som historiskt fenomen*, i *Idéer om reformism* 1991
- Rehn, Gösta 1988, Arbetsmarknadspolitik som samhällsidé, i dens. 1988, *Full sysselsättning utan inflation*. Skrifter i urval, Tiden
- Riksdagens snabbprotokoll* 1994/95:113
- Riksdagens snabbprotokoll* 1996/97:12
- Ruin, Olof 1986, *I välfärdsstatens tjänst. Tage Erlander 1946 – 1969*, Tiden
- Samtal med Feldt. Berndt Ahlqvist & Lars Engqvist intervjuar finansministern* 1984, Tiden
- Sandelin, Bo 1981, *Adam Smiths politiska ekonomi – och vår tids nationalekonomi*, i Lundahl (red) 1981

- Sannerstedt, Anders & Jerneck, Magnus (red) 1994, *Den moderna demokratins problem*, Studentlitteratur
- Sartre, Jean-Paul 1971, *Existentialism och marxism*, Aldus/Bonniers
- Sartre, Jean-Paul 1984, *Varat och Intet*, Korpen
- Sartre, Jean-Paul 1986, *Existentialismen är en humanism*, Askelin & Hägglund
- SCB 1989, *Yrkesklassificeringar i FoB 85 enligt Nordisk yrkesklassificering (NYK) och Socioekonomisk indelning (SEI)*, Meddelande i samordningsfrågor 1989: 5
- Schumpeter, Joseph A. 1978, *Can Capitalism Survive?*, Harper & Row
- Segerstedt, Torgny T. m fl 1987, *Rationalitetens gränser*, Ratio
- Simmel, Georg 1981, *Storstäderna och det andliga livet*, i dens., *Hur är samhället möjligt?* och andra essäer, Korpen
- Skinner, B F 1971, *Bortom frihet och värdighet*, Norstedts
- Smelser, Neil J. 1966, *Ekonomisk sociologi*, Aldus/Bonniers
- Smith, Adam 1911, *En undersökning av folkens välbefinnande, dess natur och orsaker*, Gleerups
- Socialdemokraternas partiprogram 1975*
- Socialdemokraternas partiprogram 1990*
- SOU 1990:36 *Storstadsliv. Rika möjligheter – hårda villkor*
- SOU 1993:16 *Nya villkor för ekonomi och politik*
- Strindberg, August 1957, *Röda Rummet*, Bonniers
- Svallfors, Stefan 1994, Recension av bl a Maria Oskarson, *Klassröstning i Sverige*, i *Sociologisk Forskning* nr 4/1994
- Swedberg, Richard & Brulin, Göran 1987, *Ekonomisk sociologi – ett alternativ*, i Bergryd (red) 1987
- Svenska akademiens ordlista 1973 resp 1986*, 10. resp 11. upplagan
- Sysselsättningspolitik för arbete åt alla 1979* (sammanfattning av SOU 1979:24)
- Söderbaum, Peter 1993, *Ekologisk ekonomi. Miljö och utveckling i ny belysning*, Studentlitteratur
- Taylor, Charles 1995a, *Det mångkulturella samhället och erkännandets politik*, Daidalos
- Taylor, Charles 1995b, *Erkännandets politik*, i Taylor 1995a
- Therborn, Göran 1988a, *Hur det hela började. När och varför det moderna Sverige blev vad det blev*, i Himmelstrand & Svensson (red) 1988
- Therborn, Göran 1988b, *Rationellt val och ideologi*, i *Zenit* nr 4/1988

- Thomas, Keith (1988), *Människan och naturen*, Ordfront
- Thompson, E. P. 1983, *Tid, arbetsdisciplin och industrikapitalism*, i dens., *Herremakt och folklig kultur. Socialhistoriska uppsatser*, Författarförlaget
- Thompson, Grahame et al (eds) 1991, *Markets, Hierarchies and Networks*, SAGE
- Tilton, Tim 1989, *Ideologins roll i socialdemokratisk politik*, i Misgeld m fl (red) 1989
- Tingsten, Herbert 1967a, *Den svenska socialdemokratins idéutveckling 1*, Aldus/Bonniers
- Tingsten, Herbert 1967b, *Den svenska socialdemokratins idéutveckling 2*, Aldus/Bonniers
- Tson Söderström, Hans 1995, *Realräntechock, skuldsanering och budgetunderskott – en balansräkningsanalys av den svenska depressionen*, *Ekonomisk Debatt* nr 3/1995
- Uddenberg, Nils (1993), *Ett djur bland alla andra? Biologin och människans uppfattning av sin plats i naturen*, Nya Doxa
- Vad är upplysning?* 1992, Symposion
- Waldenström, Erland 1982, *Spelet om fonderna*, Norstedts
- Weber, Max 1977, *Vetenskap och politik*, Korpen
- Weber, Max 1978, *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda*, Argos
- Weber, Max 1983, *Ekonomi och samhälle. Förståendesociologins grunder 1*, Argos
- Weber, Max 1985, *Ekonomi och samhälle. Förståendesociologins grunder 2*, Argos
- Weber, Max 1987, *Ekonomi och samhälle. Förståendesociologins grunder 3*, Argos
- Weick, Karl E. 1979, *The Social Psychology of Organizing*, Addison-Wesley
- Werin, Lars 1984, *Ekonomi och rättssystem*, Liber
- Willis, Paul 1983, *Fostran till lönearbete*, Röda Bokförlaget
- Wittrock, Björn & Lindström, Stefan 1984, *De stora programmens tid – forskning och energi i svensk politik*, Akademilitteratur
- Young, Michael 1988, *The Metronomic Society*, Thames and Hudson
- Zetterberg, Hans L. 1987, *Det rationella i modernismen*, i Segerstedt m fl 1987
- Åberg, Rune 1988, *Marknadsekonomin samhälle och dess motkrafter*, i Himmelstrand & Svensson (red) 1988

Åberg, Rune 1991, *Politik för jämlikhet – det goda samhällets huvudsak eller bisak?*, i Olsen (red) 1991

Østerberg, Dag 1995, *Jean-Paul Sartre. Filosofi, kunst, politik, privatliv*, Korpen

Østerud, Øyvind 1996, Nationalstatens död – nationalismens bröd, i *Ordfront Magasin* 2/1996

Det svenska samhället har utvecklats till ett krissamhälle. Ett av dess kännetecken är att politiken blir annorlunda. Realpolitik och politisk retorik glider isär.

Kanske är det en postmodern politik vi ser växa fram när politikens båda världar, den reella respektive den virtuella politiska verkligheten, differentieras alltmer. Kravet på sammanhang dem emellan försvagas, förmedlingarna mellan dem upplöses, speglingarna förvrids och var och en får sin egen dynamik.

Denna bok beskriver, analyserar och försöker förstå realpolitiken och den politiska retoriken i det svenska krissamhället. Ur ett perspektiv framstår krissamhällets politiska retorik som en cynisk exploatering av människors behov av framtidstro. Ur ett annat perspektiv förefaller retoriken skapa handlingsutrymme i ett samhälle dominerat av olika nödvändigheter – ekonomiska, ekologiska, etnocentriska bland andra. Denna grundläggande motsägelse är ett framträdande drag hos politiken i krissamhället.

Anders Persson är filosofie doktor i sociologi och universitetslektor vid Sociologiska institutionen, Lunds universitet.